

83.3/кор)

А-97

Сражатдин Ахметов

**ҚАРАҚАЛПАҚ
ӘДЕБИЙ
СЫНЫ**

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»

С. АХМЕТОВ ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЙ СЫНЫ

Критика дегенде биз терең ойлы, айтар ақылы бар, әдебиетті рауажландырыуға ат салысып атырған төрели шығарманы түсінеміз. Сонлықтан А. С. Пушкиннің критиканы искусство менен әдебиет шығармаларындағы сулыұлық пенен кемшиликлерди ашатуғын илим деп бақалағаны усыған байланысly.

«Критика теорияның практикада қолланылыуы... Көркемлик нызамының системаласқан гармоникалық бирлиги, теориясы, критика удайы қозғалыста болады, алға рауажланып барады илим ушын жаңа материаллар, жаңа мағлыұматлар жыйнайды. Ол ҳәрекеттеги эстетика». (Белинский).

«Критика қандай да болмасын әдебий шығармалардың жетискенлигин ҳәм кемшиликлери ҳаққында пикир жүргизиу. Соның мақсети—журтшылықтың жақсы пикирлерин сәўмелендириуға хызмет етиу ҳәм усыларды массаға таратыуға жәрдем етиу»,¹—деп жазды Чернышевский. Уллы ойшылдың бул анықламасы ҳәзирги дәўирдин критикасына да толық қатнаслы ҳәм өз баҳасын жойытпаған.

Критика көркем шығарманы бүгинги заман талабының тийкарында таллайды ҳәм бақалайды, оның идеялық-эстетикалық байлығын ҳәм өзіншелигин ашады, оның оқыушыларға болған тәсиршеңлигин тәминлейди ҳәм бекемлейди, сөйтип турмыс ҳақыйқатлығын сезиниуға, қабыл етиуға жәрдемлеседи. Бул арқалы ол жазыушының жолын дауам етеди, оған өз усылы, өз қуралы, айқын бағдары менен бүгинги күн талабынан шығып бақа береді. Соның менен бирге, критиканың дәрежеси әдебиеттың дәрежесине де тығыз байланысly. Пушкин, Лермонтов, Гоголь дәўиринде Белинскийдің талантының шарықлағанлығын умытуға болмайды. Тап сондай-ақ, Белинскийдің терең критикалық таллаулары менен өз дәўириндеги әдебиеттың күшли рауажланыу менен характерленгенин де ядта сақлау керек. Олай болса, булардың өз-ара байланысы, бир-бирине тәсири бир медалдың еки жағы сыяқлы нәрсе.

Қайсы халықта да әдебий критика баспа сөздин пайда болыуы менен байланысly. Дүньялық әдебиет-

¹ Чернышевский Н. Г. Собр. соч. Т. 2. М.—1949 г. стр. 254.

та, сондай-ақ рус әдебиятында арнаулы критикалық мийнет тап XVII—XVIII әсирлерге шекем усы сөздин толық мәнисинде болған емес. XVII—XIX әсирлерде әдебиет таныу қәлиплесе баслаған дәўирде ол синкритикалық сыпатқа ийе болған, философия менен филологияға көп сүйенди. Платоннан баслап, көп философлар сөз искусствосын адамзат өмиринин бир түри сыпатындағы тәбиятын ашыуды мақсет етсе, көпшилик филологлар көркем сөздин қурылысы менен қәсийетин таллауды мақсет еткенлиги белгили. Сонлықтан философия менен филологияның рамкасында критиканың дәслепки нышаны ямаса басламасын көриуға болатуғын еди.

Филологлар конкрет мәселени—текстлерди таллау үстинде қалай жазыу ямаса қалайынша жазбау керек екенлигине де нәзер аўдарады. Өз мийнетлерин мақтауға қурған Аристарх, ямаса жаманлауға негизлеген Зоил сыяқлы грек филологларының пикирлери сол сыпатта болады. Ал, усы филологлардың таллау усылы ҳәзирги бизин дәўиримизде екінши дәрежелі сыпатқа ийе.

Әдебий критиканың өзине тән және бир өзгешелиги сонда, ол көркем шығармаларды таллап, бақалау арқалы турмысқа актив араласыу мүмкиншилигине ийе болады, жазыушы тәрәпинен дәретилген образларға тийкарланып, өз ўақтының жәмийетлик көз қарасын, әҳмийетли мәселелерин ортаға қояды, ўақыт тәрәпинен алға қойылған таласлы мәселелерге актив қатнасады, сөйтип, шығармаға тийисли бақа бере алады.

Соның менен қатар, әдебий критика бир неше шығармаларды, ондағы идея, образларды қатар салыстырып та, сондай-ақ, бир неше жазыушының ҳәр түрли жанрдағы шығармаларын да, ҳәр түрли тарийхый дәўирдин дәретпелерин салыстырып та бақа беріуи сөзсиз. Усы арқалы ол бурын айтылмаған пикирди өзинин жуўмағы сыпатында ортаға салыуы мүмкин.

Әдебий критика биринши иретте өз ўақтының шығармаларына дыққат аўдарады, соның менен бирге өткен дәўирлердин әдебий дәретпелерин де бүгинги күн проблемасына байланысly қарастырады, оның творчестволық принциплерин тастыйықлау ушын гүрестин актив қуралы, көркем шығармаларды бақалаудың ҳәм таллаудың усылы.

Әдебий критик—сөз зергери болып есапланады, ол да жазыушы сыяқлы творчестволық хызметтің актив уәкили. Сонлықтан жазыушыға, көркем тилге байланыссы қандай талап жүктенсе, бул критикаға да тиіс. Тилдің өткірлігі, анықлығы—образлылығы әдебий критиканың тийкары сыпаты болыуы керек.

ХАЛЫҚ ТВОРЧЕСТВОСЫНДА ХӘМ РЕВОЛЮЦИЯҒА ШЕКЕМҒИ ӘДЕБИЯТТА КРИТИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТЛЕР

Жанрлық жақтан баспа сөз бенен байланыссы әдебият критикасы қарақалпақ әдебиятында советлик дәуірде 30-жыллардың бас гезлерінде жүзеге келди. Бирақта буған қарап, қарақалпақ фольклорында, классик әдебиятында эстетикалық пикир, көркем сөздің күшіне баға беріу болмады деген жууға шығауыға ҳеш қандай мүмкин емес. Жырау менен бақсыны тыңлаған халық массасы буған бийтәреп қарамайды ғой, қоллап-қууатлап атырғанлығын билемиз. Демек, бул тыңлаушының сол атқарылған шығармаға көз-қарасы, бағасы емес пе?

Соның менен бирге, бул жағдай тек қарақалпақ халқына ғана тийисли емес, ал басқа да халықларға тән. Тәбияттың гөззаллығын түсиніу, турмыстағы жақсылық пенен жаманлыққа, адамның сулыұлығына баға беріу мәселелери узақ дәуірлерден бери бар, және ол уақыттың өтиуі менен екшеліп, толықтырылып, белгили бир эстетикалық нормаға түсти.

1. Ақыллы адам ҳәр сөзин нақылсыз айтпайды,
Бир айтпаса нақылды ақылсыз айтпайды.
2. Жыллы-жыллы сөйлесен, жылан ининен шығады,
Қатты-қатты сөйлесен, мусылман диннен шығады.
3. Бир дегенде не жаман?
Билимсіз өскен ул жаман.
Еки дегенде не жаман?
Екилиги шыққан сөз жаман.
Төрт дегенде не жаман?
Төрелесип барғанда,
Төресин бузған бий жаман,
...Он дегенде не жаман?
Өтирик айтып бәрғама,
Шерменде болған сол жаман.
4. Шийрин-шийрин сөйлемек,
Дананың тилинде жақсы.

5. Шийрин-шекер сөйлемекти,
Таңлайда тил келтирер,
Сөз мәнісин билмегенлер,
Өзине кейис келтирер.

6. Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табады.
 7. Сөз тас жарады, тас жармаса бас жарады.
 8. Сөз сүйектен өтеди, таяқ еттен өтеди.
 9. Сөз тапқанға қолқа жоқ.
 10. Зергердің қолы алтын, шайырдың сөзи алтын.
 11. Отыз тистен шыққан сөз, отыз урыуы елге тарайды.
- х. т. б.

Минес, көркем сөздің құдиретине халықтың көз қарасы усындай. Демек, халық жақсы нәрсени қәдірлей билди, жаманнан жийренди, сөздің төрели болыуын, тәсирли болыуын талап етти. Усы жағдай «Рус критикасының тарийхы» (1953-жыл) деп аталатуғын үлкен фундаменталь жумыста оғада дурыс атап өтилген. «Фольклордың рауажланыуының дәслепки басқышында-ақ онда критикалық элементтің барлығы сөзсиз. Халық әсирлер дауамында өзиниң дөретпелериниң ең жақсыларын саралап жыйнайды, ядында сақлайды, сулыұлап ажарлайды. Бул халықтың эстетикалық хәм этикалық, критикалық бағасы бирдейине болғанлығын көрсетеди... Сөйтип, халықтың искусствосының рауажланыуы дөретіуши менен қабыл етиуши масса арасында актив критикалық тәсирдің процесинде болады, деп тастыйықлауға мүмкиншилик береді. Өз гезегинде бундай көркем шығармалар халықтың эстетикалық канонларын (режелери, қағыйдалары) қәлиплестирип барады» (I-том, 25-бет).

Қарақалпақ халқының өткен заманлардағы турмыс шарияты бир орында беккем орналасып турақлай алмауы искусствоның көп ғана түрлериниң рауажланыуы менен қәлиплесиуине жағдай тууғызбады. Искусствоның көп түрлериниң жүгин халық творчествосы көтерди. Сонлықтан да халық творчествосы узақ әсирлердің турмыс тиришилигин халықтың ойлау қәбилети менен пикирлеу, баға беріу уқыбын, сулыұлық ҳаққындағы шешимлерин бизге жеткеріуши болып табылады.

Халық бул жерде шешенлик, тапқырлықты, шайырлық сөз өнерин қара күштен жоқары қойып отыр. «Көре-көре көсем боларсаң, сөйлей-сөйлей шешен боларсаң» дейди халық. Демек, халықтың санасында

беккем орын алып, оның өмирі менен бирге жасап киятырған Жийренше, Алдар көсе, Өмирбек, патшаны алдап, теңлик алатуғын тазша бала тууралы да не бир сөз маржанлары сақланган. Жийренше ҳаққында халқымыздың арасында әжайып әпсаналар бар. Жийренше қысылғанда оған ақыл тауып берген Қарашаштың да тапқырлығын халық дөретти. Қәхәрине минип келген ханды бир емес, еки жумсаған ақыллы ҳаялдың образын көз алдымызға келтириу жеткиликли.

Белгили әдебиятшы В. Е. Гусев өзиниң «фольклордың эстетикасы (Ленинград—1967-жыл) деген мийнетинде фольклорда халық өзиниң эстетикасы арқалы шынлық турмыстағы унамсыз нәрселерди әшкаралап отыратуғынлығын атап көрсетеди.

Қарақалпақ халқы фольклорға күтә бай халықлардың бири. Көп санлы дәстанлар, тарийхый жырлар, ертеклер, басқа да ауыз әдебиятының қызықлы майда түрлери халықтың эстетикалық түсинигин анықлаушы жәрдем етеуғын оғада бай критикалық характердеги материалларды бере алады. Буларда сулыұлық пенен адамгершилик, жақсы менен жаманлық, трагедиялық пенен комедиялар, әдиллик пенен зулымлықтың халықлық критериялары сәулеленген. Биз қарақалпақ—совет әдебиятын байытып отырған ең жақсы прозалық шығармаларымызда, драматургияда халықтың бай поэтикалық творчествосының ең жақсы дәстүрлериниң дауам еттирилип отырғанын мақтаныш пенен атап өтиүимизге болады. Усы жағдай критикаға да тийисли, өйткени, ақ-қараға баға бериудиң дәслепки үлгилери, элементлери, системаласқан түрде болмаса да, поэтикалық творчестводан, яғный халық дөретпелеринен басланады.

Халық творчествосының әжайып үлгилеринде сулыұлықты жанлы түрде қабыл ете билиу характерли. Халқымыздың ең бир сүйикли узақ әсирлерден халықтың ядынан түспей киятырған дәстанлардың бири «Алпамыс»тағы Гүлпаршынның портретин алып қараң. Жыраулар Гүлпаршынның образын бериуде оның терең ойлылығы, бай ақыл-парасатын шебер сүүретлеу менен оның сыртқы тулғасын да сол заманғы халық пикири, талғамы, эстетикалық түсиниги арқалы тәрип-леп жеткерген:

Қамыш яңлы бармағы.
Гүмис яңлы тырнағы.
Устаға барсаң сандал бар,
Сандалды көр де шашын көр.
Моллаға барсаң, қәлем бар
Қәлемди көр де қасын көр.
Зергерге барсаң, ҳинжи бар,
Ҳинжини көр де тисин көр.
Қара жерге қар жауар,
Қарды көр де етин көр,
Қар үстине қан тамар,
Қанды көрде бетин көр.

Булайша сүүретлеулер халық поэзиясында узақ дәуирлерден бери қәлиплесип келген сулыұлықтың нормалары. Сонлықтан буған уқсас салыстырыуларды басқа дәстанлардан да табыу мүмкин.

Биз ҳеш уақытта булардың тәрбиялық хызметин ядтан шығармауымыз керек. Халық буларды қатар алып, бир-бирине қарама-қарсы қойып сүүретлейди. Буларқалы адамның ишки жан дүньясының мәдениатын тәрбиялауға дыққат аударады. Халық сөйтип, көркемликтің күши менен жаманлықтан, бузақылықтан, жауызлықтан жийрендирди, жақсылықты, әдилликти, мәртликти әрман етти.

Турмыс—салтқа байланыслы шығармаларда, айрықша, «бет ашарда», ақыл-нәсият бериу менен бирге критикалық баға да бар. Келин түскен ауылдың адамлары өзиниң орнына қарай баҳадан өтеди. Сондай-ақ ғаррылық пенен жаслық ҳаққындағы қосықларда да халықтың эстетикалық пикир нормалары сәулеленеди.

Сөз өнери қарақалпақ халқында күтә жоқары баҳаланады. Буған мысал етип, жууап айтыслары, шайырлар айтысы, шешенлик сөзлер, ушыртпа сөзлер жақсы мысал бола алады. Халықтың поэзиясының усылай қәдирленгени Чоқан Уәлихановтың пикирлеринде жақсы берилгенлиги бизге белгили.

Критикалық пикирдиң көриниуи жағынан шайырлар айтысы үлкен орын ийелейди. Айтыс, шайырлық, импровизаторлық өнердиң анық көринетуғын орны болып есапланады. Айтысыушы еки шайыр да бир-биринен, сөзинен мин тапқысы келеди, өзлериниң шығарушылық талантын жоқары қояды. Әжинияз өзиниң Меңеш пенен айтысында:

«Жүйріклерден озарман, болса жарыс...»
 «Жийреншедей болған соң сөзге шебер...»
 «Ойланбайман мен басқа өленшидей.
 Мен айтаман өленди хеш мүдирмей,
 Айтайын деп өленди аұзымды ашсам,
 Булақтай ағар өлең, гезек бермей», дейди.

Әжинияз өзін, «ақ сунқарға» теңейді, «сендей шайыр қыздан шайтаным сескенбейді» дейді. Демек, ол өзінің тапқырлығын, билгишлігін көпшиликке паш етіуі менен өнердің жоқарғы шыңында екенлігін аңлатпақшы болады.

Меңеш те өзінің шайырлығын оннан кем деп санамайды. «тасқынлап күш бермейді, бул жүйрік тил» деп толғайды.

«Өленди мен айтаман кемеңгердей,
 Өленди айта алмайды хешким меңдей,
 Өленди айт дегенде қоя бермей,
 Қазақта жоқ өлеңге менмен озған,
 Көргенде өлеңшінің арқам қозған,
 Көсіліп жолым үйде жата бермей,
 Жеңемен деп келдің бе, молла жазған?»

Мухтар Әуезов айтқанындай-ақ «жыйын-топқа суырылып салма ақынлық өнері менен қадирли болған ақын өз басын бақалай сөйлеуді, қарсы ақынды кишірейте сөйлеуді тәсил етеді». Усы сыпат Әжинияз бенен Меңештің айтысынан да көринеді.

Айтысты хәр бир айтысушы өзінің сөзінің мәнилі, өткірлігін бирінші орынға қойғысы келеді, сол арқалы айтысушыға, тыңлаушы журтшылыққа өзінің таласушысынан жоқары көриніуге умтылады.

Сөйтіп халықтың поэтикалық творчествосында сөз жарысы, пикир таласы, сынау, баға бериу халықтың эстетикалық белгилі бир ережесіндей көзге түседі. Халық творчествосы әдеп-икрамлылық, гуманистлик, көркемлик, айрықша жаманлыққа критикалық көзқарастың ең бир құдиретли дерегі сыпатында аңлатылады. Бирақта, бул мәселелер, әсиресе, оның көркемлик талғамды, эстетикалық идеалды қәлиплестириүдегі тәсири социологиялық жақтан елге изертленген емес. Ал, ҳақыйқатында да, қарақалпақ фольклоры өзінің терең мәнилі үлгилері менен халықтық эстетикаға толы. Бул халықтың өз уақтында хатқа түспе-

ген өмирлик режелері, этикалық, эстетикалық нормалары сыпатында көзге түседі. Жалғыз ғана «қарақалпақ фольклорының эстетикасы» деп аталатуғын Қ. Мақсетовтың жұмысы фольклордың эстетикасының мәселелерін қозғаған дәслепки жұмыс болып отыр.

Қарақалпақ шайырларының эстетикалық көзқарастары да еле изертлеудің объекти болған жоқ. Классик шайырларымыздың творчествосын изертлеуде олардың искусствоға байланысly пикирлері жол-жөнекей ғана сөз болып өтеді, арнаулы мәселе сыпатында ортаға қойылмай атыр. Жас илимпаз Ө. Әлеуовтың «Бердақтың эстетикалық көзқарастары ҳаққында» (Әмиүдәрья, № 12, 1974) деген мақаласы бул тараудағы бирінші баслама. Автордың пикиринің шашыранды түрінде болыуына, илимий дәлиллеулеринің еле де жеткиликсизине қарамастан, бунда әҳмийетли мәселелер көтерилгенлігін айтпай кетиуге болмайды.

Қарақалпақ фольклорын изертлеуші белгилі илимпаз профессор Қ. Айымбетов өзінің «Халық даналығы» (Нөкис-1962) деген китабында «жыраулардың термелеринің басым көпшилігі адамға минез-құлықтың нормаларын үйретеді, жақсы адам болыу керек, деп нәсиятлайды. Адамлардың жәмийет күн көринисинде қандай болыуы керек, не пайдалы, не пайдасыз жаңа турмыс қуруы үшін неден қашыу керек, неге жантасыу керек, деген сөзлер менен айтып нәсият береді» деп дурыс жазады. Усындай термелердің ишинде жаңа айтылған нормалар менен бир қатарда тил өнерине үлкен әҳмийет бериледі.

Мысаллар келтирейик.

Гилең сам-сам жыйналып,
 Ақылы толық бий болмас,
 Өтириктен сөз болмас,
 Үпилдирик бөз болмас,
 Қуры сөзден не пайда,
 Айтарға сөзи болмаса,
 Шешенликтен пайда жоқ,
 Кейнинде сөзи қалмаса

(Сол китап, 44-бет).

Бул термелердің мазмуны жоқарыдағы Қ. Айымбетовтың айтқан пикирлерін тастыйықлайды. Буларда турмыстың хәр түрлі қубылыстарына халықтың эстетикалық, этикалық нормаларынан шығып баға берил-

ген, халық жақсы менен жаманның арасын айырады, бирликти, көпшилик болуға шақырады. Өтирик сөйлем, бір сөзлі бол, деп нәсият етеді. «Туұры сөзде туұған жоқ, туұғанлы бийде ийман жоқ» деп тасты-йықлаған халық» шешенликтен пайда жоқ, кейинде сөзі қалмаса» деген жуұмақ жасайды. Нақыл-мақал формасында айтылған бұл сөзлердің терең астарлы мәнісін, жатқан бір өмір философиясы, деп қарауға болады. Жақсы менен жаманның шегарасын айырған халық өмірдің жарасығы қаққында сондай-ақ хәр нәрсенің өзіне сәйкеслігине де баға бере билген, бұлар халықтық этикаға жатады.

Қарақалпақ әдебиятында әдебий—теориялық ой-пикирдің дереклерінің ең әхмийетлісінің бири—революцияға шекемгі классик шайырлардың творчествосы, деп қарауға болады. Дурыс, қарақалпақ классик шайырлары эстетика, критика тарауында арнаулы, системаға түскен мийнет дөретпеген, олар ең алды менен шайырлар еди. Соған қарамастан, әдебиет тарихында искусствоның мазмұны менен мақсетін өзінше түсіндірмеген сөз шеберін табыу қыйын. Бұл түсиникли, өйткени, өз пикирін искусствоға бағышалаған, өз заманының хәр түрлі шынылығын образлылық пенен сүүретлеуді белгилі талантлар баслы мәселе деп қарайды.

Қарақалпақ классик шайырларының эстетикалық көз-қарастары, көркем шығарманың жәмийеттегі орны туұралы пикирлері, бир-бирінің творчествосына берген бағалары, заманның шынылығын жырлау кереклігінің баслы мәселе екенлігі қаққында айтқанлары, қандай жағдай болса да туұры сөзден қайтпаушылығы олардың поэтикалық творчествосында сәулеленген.

Революцияға шекемгі қарақалпақ әдебиятының ең ири ўәкилдерінің бири Күнхожа болды (1799-1880).

Дурыслықты, қақыйқатлықты айтыуды Күнхожа шайыр ең биринши ўазыйпасы деп түсінген. Хәммеге белгилі Хийўа ханы көп шайырларды жыйнап, өзінің сән-салтанатын мақтатпақшы болды. Күнхожа өзінің атақлы «Умытпаспан» қосығын жазды. Шайыр бұндағы адам шыдамаслық, жантүршигерлік хәдийсени тартынбастан сүүретлеп берди. Хан сарайына айдалып барған шайырдың оған қарсы ұсылайынша жүрекшилик пенен сөйлеуі оның алған бағытын айқын көрсетеді. Хан оған сый орнына арқасы жауыр, бир көзі соқыр

түйе береді. Шайыр ұсы хорлықлы сыйлыққа арнап «Түйе екенсең» қосығын жазды.

Шайырдың «Умытпаспан» қосығының тағы бир әхмийеті сонда, ол улыўма класслық жиклениўшиликти ғана көриў менен шекленбеди, ал жәмийеттің жырын жырлаушылардың бөлиниўлерін дурыс түсіндірди, деп қарауға болады. Өйткени, патша сарайына жыйналған шайырлардың бир сыпырасы оны мақтағаны үшін сарпай алғанлығы белгилі нәрсе. Жасауыллар сыншы болып турғанның өзінде «өз еркін хеш бермеген» шайырдың жүрекшилигі мақтауға турарлық нәрсе.

«Жыйналыпты гүллән бақсы,
Кими жаман, кими жақсы»,—дейди шайыр.

Күнхожаның эстетикалық пикирлері туұралы айтқанда биз жоқарыдағыдай, шайырдың сыншыллық көзқарасын айрықша атап өтиўиміз керек. Усындай пикирлер оның «Керек маған», «Неге керек» қосықларында тийкарғы орынды ийелейди. Күнхожа атақлы бақсы да болған, бұл пикирлер әдебиетші Б. Исмайловтың шайыр қаққында изертлеуінде дәлилленген.

Хан туұралы шайыр мынадай жуұмақ шығарады:

Мен ойладым сол ўақытта,
Хан ақылсыз дейип тахтта.

Сөйтип, хан сарайының сән-шәўкетін жырлаған жоқ, ол өзи сыяқлы көп мыңлаған, күни хорлық, азап пенен өтип атырған массаның ауыр турмысын жырлады.

«Менің сөзім ялғаншыда мунлыдур,
Мунлы болса дағы жүдә онлыдур».
«Менің зарым күнсізлердің зарлары,
Күннің нуры жетпей маған нетти екен?»
«Шайыр айтар шағлағанын
Шағламаса дағлағанын» т. б.

Күнхожа заман тәртібіне дурыс баға береді, оның шығармалары қайғының, ғәзептің сәулелениўі болды, шайыр өз творчествосының сол ўақытта пәтиўаға ийе болмағанлығы менен соң өлмеслігине беккем исенеди: Бердақтың қосықларынан алынған мына мысалларға дыққат бөлейик:

Айтып сөзлерім тыңлатып,
Кемис жерлерім хәм оңлатып,
Бир ярым ай бирге жатып,
Хәз етип өткен күнлерім.

Демек, Күнхожа Бердақ шайырдың қосықтарына пикир айтып, оған жол-жоба берген болса, ал буны Бердақ үлкен қуаныш қанаатланыуы менен еске алса, критикалық баға беріу дегениміздің өзі усы.

Улыұма қарақалпақ классик шайырларының әдеби дәретиушиликке, искусствоның мазмұны менен мақсәтине байланысly пикирлері бир-бирине жақын хәм олар бир-бирін жақсы толықтырып турады. Әжинияз шайырдың (1824-1878) әдеби творчествоға көз қарасы, эстетикалық талғамы айрықша түркмен шайыры Мақтұмқұлыға жақын. Әжинияз халық пенен, оның арзыу-әрманлары менен тығыз байланысқан шайыр. Ауыр азап астында жасаған мийнеткеш халқын шайыр шадлы-қоррамлы, әдалатлы заманда көргиси келеди, халықты қан жылатқан басқыншыларды, өз ишиндеги байларды ол аяусыз әшқара етеди. Сол уақыттағы социаллық теңсизликке кескин қарсылық оның ең жақсы шығармаларын безеп турады. Уллы шайырдың эстетикалық көз қараслары соң социаллық тийкарда қәлип-лести.

Адам өзиниң туған жери, ели менен қәдирли деген пикирди алға қойыу Әжинияздың творчествосының орайы. Шайырдың «Бозатау», «Айрылса» сыяқлы философиялық мәниге толы шығармасының бизиң ушын әҳмийети де усында.

Әжинияз өзиниң «Хәрким» деген лирикасында «Келисер шайырлық хош ҳауаз бенен» деп жазды. Егерде шайырдың заманында хош ҳауаз бақсылар, сазендердің тутқан орнын есапқа алсақ, бул шайырлықтың бир шәрти сыпатында қаралады. Шайырдың белгили «Бозатау» поэмасының намасын өзи шығарғанлығы ҳаққындағы пикирдің ыраслығы да усында. Ямаса:

«Хәр ким бул дүньяда бир ис пенен болар.
Әлгини көтерип, алғыр баз бенен,
Және бир паралар кеулин хошлайдур,
Дуўтары әлинде шерттип саз бенен»,—

деуи де оның искусствоға болған қатнасын көрсетеди.

Әжинияз терең ойлы, пәмли сөзге үлкен әҳмийет берген шайыр болып есапланады.

Ол: «жақсыны пәм әйле сөйлеген сөзден» деп тастыйықлағанда «хәр кимге сөзине қарап баға бер» деген түсиникти ортаға қойғанлығы көринеди.

«Захин әйлеп хәр нышана түшмеге,
Кеуил қойып пәрүаз болып ушмаға,
Ғам-қайғу, қәпесте кеуил ашмаға,
Мұнда дәркар шийрин сөздің ләззети».

Бул қатарларда терең философиялық уғым бар, шайыр шийрин сөздің құдиретін жоқары бағалап отыр, ал «сөйлегенде сөз парқын түсинбесе, оны адам деуіге болмайды» деп жуумақ шығарады. Шайырдың көп ғана лирикалары гөззаллықты, сулыулықты және түсиниуіге, оны дурыс қабыл етиуіге тәрбиялайды.

Уллы шайыр Бердақтың (1827-1900) эстетикалық көзқарасларындағы орайлық нәрсе—халыққа сөз өнери арқалы хызмет етиу, ҳақыйқатлықты жырлау мәселеси болды. Оның пикиринше, шайыр, халықтың қайғысынан шетте турмауы керек, оның шығармаларының мазмұны сол мийнеткеш халықтың турмысы болыу керек деген мәселе. Ол шайырдың лапгөй емес, ал шынлықты айтыуын талап етти («көтермей лап етип қуры өзінди»), поэзия ериккеннің ермеги емес, ал халық турмысының айнасы болыу керек («мен шайырман шайтан емес» деген идея үстемлик етти).

«Халық ушын» қосығы оның поэзияға көз қарасын жақсы аңлататуғын шығармаларының ең белгилиси.

«Сөзлерім меруерттей айтылған хәр бир,
Жаздым дослар, арнап уллы халық ушын».

Демек, уллы шайыр, поэзия тек «көздің көргенин, кеуилдің сезип билгенин жазыу менен» бағалы болыуы тийис. («Шайыр едим, көзимнің көргенин жаздым, кеуилимнің билип—сезгенин жаздым»). Шайыр өзиниң поэзия ҳаққындағы пикирлеринде рус шайыры Некрасов, қазақ шайыры Абайлар менен жақынласады.

Соның менен бирге, Бердақ ол заманда ҳақыйқатты жырлауға мүмкиншиликтің жоқ екенлигин де жақсы түсинди.

Бир жазылып айта алмадым заманда,
Жол таба алмай ақыллылар ойланды,
Жүйрик шешен тиллеринен байланды.
Не ҳасыл сөз айттым, өтти паянсыз.

Элбетте, шайыр тек усының менен тоқтап қалған жоқ, ал «залымлардан қорықпай сен де бір шағла, шағлауға жол болмаса да заманда» деген жуўмаққа келди.

Бердақтың «Өмирим», «Болған емес» қосықлары шайырдың машақатты қыйын жолын, еркін сайрай-алмаған гәплет заманын терең ашып бере алады. Бул қосықтардың мазмунына терең нәзер тасласаң, шайырдың заманға критикалық бағыты айқын көрінеді.

Бердақ шайыр сөздің терең мәнін, өткір, нысанаға дәл тийетұғын образлы болыуына жақсы дыққат бөлді, «парқы болар сөз дегеннің» дейді ол. Усы пикирин бір қанша тереңлестіріп, Әжинияз сыяқлы:

«Бақсылардың сазы жақсы,
Саздан да хауазы жақсы,
Сөздің көбинен азы жақсы».

— деп оның мазмунлы, ықшам болыуына нәзер аударды, бул жерде шайырдың айтып отырғаны шығарманың мазмуны менен формасына жақынлайды, буның үстине шайырдың:

Жақсыны пәм әйле сөйлеген сөзден,
«Жаманның парқы хеш билинбес жүзден,
Ишкі сырын айырып болмайды көзден,
Оны сынау пайда уллы халық үшін»

— деген қатарларын қоссаң, шайырдың адамның мазмуны оның ишкі дүньясына байланысты екенлигин ашық айтқан, шайыр өз оқышыларына адамды бағалағанда қуры формасы ямаса сымбатқа ғана қарама, ал оның сөйлеген сөзіне қара деген жуўмаққа келеді, шайырдың айтқанындай-ақ, душпанлар оның мазмунлы сөзін итибарсыз етти, оған пәтиуа баспады. Ол сөзлерінің мәнісін кем, пәмсізлерді, жақсы сөзге түсінбеуші ладанларды аяўсыз критикалады. Бердақ өзінің атақлы «Болған емес» қосығында:

Шайырлар қәлем алғалы,
Хатқа туұры салған емес,

— деп дұрыслықты сұўретлеуді талап етти.

Бердақтың улыўма эстетикалық көз қарасында оның бақсышылыққа, сазға қатнасы үлкен орын ийелейди. Оның өзи де атақлы бақсы болды, қызы Хұрлиман әкесинің жолын дауам етти, ал Бердақ шайыр Муўсаның өнерин жоқары бағалады. Оның Муўса бақсы ҳаққындағы поэтикалық пикирлеринің бир әхмийети искусствоға болған көзқарасының унамлы көриниси.

Бердақ сол заманда тыңлаушының аз екенлигин, үстем топарлардың ҳасыл сөздің қәдирине жетпейтуғынлығын ашып айтты. Уллы шайыр данышпанлық пенен өз сөзинің өлмеслигине бекем исеним билдирип:

Өлсем сөзим қалар, айтып кетейин,
Сөзим орын алар қайсы заманда...
Мен өлмеспеп сөзим жүрер бәрхама...
Сөзим менің мәлим көпке,
Тақиқ шежиредур сөзим.
Бирақ қәдірли болған емес...

Уллы шайыр соның менен бирге, көркем шығарма терең ойланыудың, көп излениудің нәтийжеси, оны адамның тези дүзетеди, деген пикирди билдиреди.

Ойлансам сөз келер избе-из,
Өзи емес, дүзетер адамның тези,
Жойылмас жақсының айтқан хәр сөзи,
Шад болады кеўлим хәрүақ сол үшін.

Бердақтың творчествосының жуўмағы сыпатында қаралатуғын «Ақмақ патша» дәстаны оның эстетикасының кредосы болып есапланады.

Дәстанның кириспеси улыўма шайырлық, шайырдың жуўапкершилиги, миннети ҳаққында толғау деп қарау мүмкин. Ең алды менен Бердақ өзинің халыққа жақын болғанын көрсетеди, хәр бир шайырға тән поэтикалық излениўшиликти көтермелейди... еситилген ўақыяның шынлығына жетпей туып жазыу мүмкин емес, деп тастыйықлайды. Демек, Бердақта темаға, сюжетке, оның идеялық мазмунына критикалық көзқарас күшли:

Бир ғарры айта өлме,
Ол сөз пайдалы кимге,
Деп тыңлап отырып хәммә,
Нәсиятқа қойдым кулақ.
Көп көрди көзім, тарықты, хәммә...

Арқаланған аш халықты,
Сөйледім хәрұақ ашықты,
Еткенім жоқ жалақ-жулақ,
Көрдім көз бенен нешени,
Жылап өткердим кешени,
Болдым бир елдің шешени,
Бул басымда болмады бақ,
Менде болды ең жүйрик тил,
Ашылмады бағымда гүл,
Қолыма дууғар алғанда
Ақдәрйя бетке барғанда,
Бир қыссаны оқығанда,
Бир ұақыя билген едим.
Оқып шықтым қайта-қайта,
Жүрдим оны айта-айта,
Көп ойландым деппе қәте,
Тарийхын билмеген едим.
Ауыр иске еттим сабыр,
Күннен-күнге көрдим жәбір,
Табылды бәле мында бир,
Кеткенім жоқ бирақ таслап.
Қәдиримди халық билер,
Халық билмесе балық билер,
Өлмеген сөзімди көрер,
Хәм қәдирлеп қолына услап,
Алтын хәр бир айтқан сөзім,
Сөзім емес олдур өзим,
Жұмылмаған еки көзім,
Хәр ұақытта турар жайнап.

Улыұма қарақалпақ классик шайырларының, соның ишінде Бердақтың творчествосында шынлықты жазыу оның поэтикалық декларациясы сыпатында көзге түседі. Ол шынлықты сүүретлеу, оның мазмунын ашыу шайырдың миннети деп түсинген.

Хақыйқатты, дурыслықты жырлау туұралы шайырдың пикиринің ол ұақытта иске аспағанлығын, тыңлаушылардың итибарсыз қалдырғанлығын («пәтиұа-сыз етер залым сөзіңди», «жаман адам пасық сөзди тыңлайды», «жаман адам хәрғиз ақыл алмайды») үлкен қыйналыұшылық пенен жырлады. Уллы шайыр бир қатар қосықтарында өзиниң шайырлығына дурыс баға береді:

Көлем алып, хатлар жаздым,
Қайғыдан жүдедим аздым,
Жүздеп жүйрик, мыңнан оздым,
Аз емес билгеним менін.

Қарақалпақ классик шайырларының әдебий твор-

чествоға, улыұма искусствоға көз-қарасы Науайы, Мақтымқулы, Абайлар менен жақын. Науайы менен Мақтымқулыны устаз деп есапламаған қарақалпақ шайыры жоқ. Хәттеки булардың анау ямаса мынау пикирлері арасында күтә жақынлық бар.

«Ақылың болса мерекеде аз сөйле,
Көп сөз сени ел ишинде хор әйлер»,—

десе Мақтымқулы, Бердақ шайыр:

«Парқы болар сөз дегеннин»,
«Сөздің көбинен азы жақсы»—дейди.

Бердақтың «Излер едим» шығармасы оның программасы сыпатында шайырдың творчествосында айрықша орын тутады. Ол өз устазларының талантын оғада жоқары бағалайды, оларды үйрениу, оқыудың пайдалылығын көрсетеді:

Шар китаптап тура қаштым.
Науайыдан сауат аштым....
Физулидан дүрлер шаштым.
Дилұарларды излер едим...

Мақтымқулыны оқығанда
Айтар едим хәр заманда.
Кемис бар ма беглер онда,
Сөзин тауап қылар едим,
Жақсылардың аузын бақсам,
Сөз маржанын дизер едим...

Булар Бердақтың искусствоны, сөз шеберлерін терең бағалай билиушилигин бизге жақсы таныта алады. Буннан шығатуғын жуұмақ шайыр поэзияны адам санасын, сезимін тәрбиялаушы, өткір құрал деп таныған. Ол Науайы, Мақтымқулыларды мақтаныш етиу менен бирге басқаларға да үлги ал деп нәсият берген сыяқлы.

Өтеш шайырдың творчествосында үлкен орын ийелейтуғын «Өтти дүньядан» деген биографиялық шығармасы тутас алғанда өзіне шекемги өзіне заманлас шайырлардың творчествосына, олардың шығармаларының поэтик күшине берілген критикалық бағада ибарат. Өтеш өз ұақтындағы билимли, талантлы шайырлардың бири болды. Ол да өзіне заманлас шайыр-

лар сыяқлы халық үшін дәретті, ұсы үлкен хызметі деп, дұрыс хызметі деп, дұрыс түсінді. Шайырдың сөзін халық түсініп қабыл етсе, оның үлкен мақтаныш екенлігін көрсетті, шайыр жалған айтпауы керек, шайырдың сыншысы халық... Өтештің бұл пикирлері оның шайырлыққа дұрыс талап жүклеген пикир иісін екенлігін көрсете алады.

Енді Өтештің шайырларға берген бағасына келейік.

Өтеш шайырларды бағалағанда оған сол уақыттағы түсініктен шығады, соның менен бірге, ең алды менен оның шығармаларын халық қалай қабыл етті, ұсыған дыққат аударды.

Бұл шығарма шайырлар қаққында қысқаша поэтик трактат сыяқлы.

Бізге белгилі революцияға шекемгі әдебиеттің ирі ұәкилі Жийен жырау... Ол жырау хәм шайыр, көбинесе өз шығармаларын қобыз бенен атқарған. Ол туұралы халық аузында да аңыз сөзлер жийи ушырасады.

Қобыз бенен хәм дуұтарды ол шерткен,
Сөзі менен душпанларды қул еткен,
Айтқан сөзі адамзатты ериткен.
Қарақалпақта Жийен өтті дұньядан.
Сөзге келсе жоқ жеринен таудырып,
«Едигени» айтса күнлер жаудырып...»

Өтеш шайыр бұл мысалларда өткір сөздің күшін, оның құдіретін Жийеннің шайырлығы арқалы дәлиллеген. Соның менен қатар, Өтеш Жийен жыраудың қысыұметлі заманын да дұрыс ашып береді. Оның сөзі көкіректе яд болып қалады деп тастыйықлайды. Мына қатарларда да үлкен идея бар:

Хайран болып еркін айтпай сөзлерін,
Қайғы басып солдырдылар жүзлерін,
Кімлер алар енді оның ізлерін,
Әрман менен Жийен өтті дұньядан.

Бұл жерде шайыр ендигіден былай бізге Жийендей жырауды берерме екен, деген философиялық пикирді ортаға қояды.

Өтеш Күнхожаға да дұрыс баға берген. Оның үлгі алған устазлары Мақтымқұлы, Мағрипти атап өтеді.

Күнхожаның сол дәуірдің шынлығын жырлағанлығын тилге тийек етеді:

Шайырлыққа жүдә сөзлері тәліп,
Заманның рәуишін сөйлемес қалып.

Өтеш шайыр Әжинияз туұралы жазады екен, оның асқан билимлигін, уламалылығын айтады... «Әжинияз шайырлардың сарасы» деп тастыйықлайды:

Бұның кейинін басқан Әжинияз болды,
Отырған жерінде улама толды,
Қазақ, қарақалпақ мереке қылды,
Өзбекке хәм бірдей өтті дұньядан.
Заманында жигитликти ол сүріп,
Гәпке келсе, көпшиликти жыйдырып,
Анаұ-мынаұ бақсыларды қойдырып,
Әрман менен бұл да өтті дұньядан.

Өтеш пенен Бердақ қатар-құрбы, айрылмас дос болғанлығы белгилі. Бұл екеуі көп уақытлары бірге жүрген, бір-біріннің творчестволық уқыбын да жақсы билген болыуы сөзсіз. Өтеш, ең алды менен Бердақтың жүрекчилигін (Сөзін айтып қорықпай, үрікпей «Заманында») мақтайды, өйткени ол хешкимнен тайсалып көрген емес («душпан ишін ғыж-ғыж қылып қайнатып, сөзге келсе, алмас-қылыш ойнатып»):

Атадан бір туған азамат едің,
Қосыққа қараса кәрамат едің...
...Сөзге дәрйя, бақсылыққа зор едің,
Сөзге шешен, мың адамға тай едің.
...Бердақ едің шайырлардың данасы,
Сөзіне ийілді адам баласы.
Бердақ деп қуғанар халықтың арасы,
Ол да қосық айтып өтті дұньядан.

Қарақалпақ шайырларының әдебиетке көз-қарасы арнаулы ізертлеуді талап етеді.

БИРИНШИ БӨЛИМ

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЙ КРИТИКАСЫ МЕНЕН ӘДЕБИЯТ ИЛИМИНИҢ ДӨРЕУ ХӘМ ҚӘЛИПЛЕСИУ ЖЫЛЛАРЫ

30-жыллар

ӘДЕБИЙ КРИТИКАНЫҢ ПАЙДА БОЛУҒЫ ХӘМ ҚӘЛИПЛЕСИУИ

Қарақалпақ-совет әдебиятында әдебий критиканың пайда болуын айтқанда, оған көркем әдебиеттің тәсирин, критика туұралы сөзди, ұлыұма көркем әдебиеттан бөлек қарау мүмкін емеслигин ұмытуға болмайды. Пушкин айтқанындай-ақ, критиканың дәрежеси ұлыұма әдебиеттің рауажланыу дәрежесин танытады. Себеби, көркем әдебиет халықтың әсирлер дауаында қәлиплескен этикасы десек, критика сол әдебиеттің эстетикасы. Критиканың материалы көркем әдебиет, ұсыннан критиканың миллий өзіншелиги келип шығады.

«Критика—әдебиеттің өзін-өзі сезиниуи» («Критика—самосознание литературы») — деген Гегельдің сөзинде терең мәни бар. Бирақ, бир нәрсе талассыз, жақсы критика тек жақсы рауажланған әдебиет пенен байланысly, әдебий процесстеги илгерилеушилик әдебий критиканың да бир орында турып қалыуына мүмкинлик бермейди. Қарақалпақ—совет әдебиеті жетпис жылдай ўақытта көп ғана творчестволық жетискенликлерге еристи, ал усы жетискенликтің бир нешше этаплары бар. Әдебий рауажланыудың хәр бир басқышында критика өз мүмкиншилигинше сол әдебий процесті сәулендирип отырды, дурысly сын пикирлерин айтты, ұлыұма процесстин рауажланыуына жәрдем ете билди.

Демек, қарақалпақ әдебий критикасында белгили дәуир, этап бойынша үйрениу мақсетке муўапық келеди. Сондай-ақ, әдебий критика, әдебий-теориялық пикир бәрхама бирдемликте рауажланып киятыр, сонлықтан булардың өз-ара байланысы да яғный әдебиет илиминің дәрежеси менен сапасы да, оның өсиу жолы да усы дәуирлер арасында қарастырылып барады.

Қарақалпақ әдебий критикасының дәслепки дәуири 30-жылларды өз ишине алады. Бул оның дөреу дәуи-

ри болып, дәслепки сын пикирлер баспа сөзде көрине баслады. Булар азлы-көпли шағын рецензиялардан ибарат болды хәм тийкарынан жазыушы-шайырлардың өзлери дәслепки әдебий-критикалық мақалалардың авторлары еди.

Ал, 50—60-жыллар әдебий критикамыздың қәлиплесип, әдеуир рауажланған дәуири. Бул жыллары профессиональ критик-әдебиетшылар өсип жетисти, әдебиет тарийхы кеңнен изертлене баслады. 70-80-жыллар оның толысқан, жанрлық жақтан рауажланған мәхәли болды. Тек критиканың өзінде ғана емес, изертлеу тарауында да профессиональ сыпат характерли.

Соган қарамастан қарақалпақ әдебий критикасының тарийхы еlege шекем изертлеудің объекти болған жоқ, бирли-ярым обзорлық мақалаларды есапқа алмасақ, оның пайда болыуы рауажланыуының этаплары монографиялық планда қарастырылған емес. Бул жанрда биз барымызды билиуимиз, оның рауажланыу эволюциясын көз алдымызға келтириуимиз керек. Оның үстине қарақалпақ әдебий критикасының тарийхы арнаулы курс сыпатында жоқарғы оқыу орынларында оқытылып киятыр.

Усылардың бәри әдебий критиканың қысқаша курсы дүзиуди, оның белгили ўәкиллеринің творчествосын анықлауды талап етип отырғанлығы зәрүр.

Қарақалпақ әдебий критикасы жанр сыпатында 30-жыллардың басларында дөреди. Усыған байланысly жаңа дәуир әдебиетқа да жаңа ўазыйпалар жүкледи.

Солай етип, жаңа қарақалпақ әдебиетінің жарыққа шығыуы хәм социалистлик бағдарда рауажланыуы диалектикалық ызыамлылыққа ийе, оның жетискенликлери де, кемшиликлери де диалектикалық көз-қарастан түсиндирилиу керек. С. Мәжитов, А. Муўсаев, А. Дабылов, С. Нурымбетов совет дәуиринде қәлем ұслаған Қ. Әўезов, К. Ирманов, А. Бегимов, Н. Дәўқараев, Ж. Аймурзаев, Х. Ахметовлар өз шығармаларында болып атырған өзгерислерди жырлады, жаңа әдебиеттің ирге тасын қалады. Булар заманның руўхын дурыс түсиндирди.

Жаңа әдебиет поэзиядан басланды. Көпшилик халықлардың әдебиетіндеғдай бизде де поэзияның биринши болып көриниуинин де өз ызыамлылығы бар еди. Қарақалпақ поэзиясының басламасы «Еркинлик

таны», «25-Октябрь» сыяқлы шақырық-сүрен сыпатындағы С. Мәжитовтың сиясий гражданлық лирикасынан көринеді. Шайыр буларда Октябрь қуяшынан оянған мийнеткешлерди алға қәдем басыуға, Октябрь жеңисин қорғауға шақырады. Өз уақтында Хамза, Айниидиң шығармалары менен үнлес бул қосықларда жаңалықты сезиниу хәм тастыйықлау руұхы күшли.

Аяпберген Муұсаевтың «Бола баслады», Х. Ахметовтың «Бул миннетин», Аббаз Дабыловтың «Жолдаслар» қосықлары да жаңа әдебиаттың руұхый күшинен дерек берди. А. Муұсаев, Х. Ахметов, Ж. Аймурзаевтың лирикалық қосықларында жаңа қахарманлар лирикалық планда жасалған болса да, гүресшен, тастыйықлаушы жаңа дәуирдин уәкиллери сыпатында танылды.

Дәслепки әдебий дөгереклер пайда бола баслады. Ә. Өтепов, С. Мәжийтовлардың дәслепки киши көлемдеги пьесаларынан советлик миллий драматургиямыз 20-жыллары өз адымын баслады. Тууысқан халықлар драматургиясының тәжирийбелерин миллий әдебиаттың, фольклордың дәстүрлерин пайдалана отырып, жазыушыларымыз драматургияда өз уақытлары ушын оғада актуаль темаларды көтере билди. Қ. Әуезов дөреткен —Сәйеке, Ә. Өтеповтың—Сәлмен, Ажарлар, Аяпберген, Сейфулғабийт, Жолмурзаның лирик қахарманлары гүрес пафосы менен жасаушы жаңа адамлар болды, социалистлик турмыстың шынлығын тастыйықлаушылар болып есапланады.

Совет әдебиаты, соның ишинде қарақалпақ әдебиаты пүткиллей жаңа тийкарда раужланды: жазыушылардан жаңа эстетикалық қәлиплестириуши терең халықлық әдебиат дөретиу талап етилди. Ол социализм идеясына садық жаңа адамларды тәрбиялаудын қудиретли қуралы болып есапланды: демек бул әдебиаттан шынлықты—конкрет сәулендириуди талап етти. Совет әдебиатының алдында өткен дәуирдеги әдебий дәстүрлердин ен жақсыларын дауам еттириу, оны социалистлик ҳақыйқатлықтың тәжирийбесине ылайық пайдалануу уазыйпасы қойылды. Әдебиаттың тәрбиялық хәм дөретиушилиқ функциясын раужландыруға үлкен әхмийет берди. Совет ҳақыйқатлығы нәтийжесинде жаңа өмирге келген адамлардың ой-дүньясын, табыслы беккемлеуде алатуғын орнын ашыу, жаңа идеалды тастыйықлау миссиясы жаңа искусствоны

ен прогрессив, соның менен бирге алдыңғы қатарға шығарды.

Мәдений революцияның табыслы жүргизилиуи, дәслеп басланғыш, толық емес орта, соңырақ орта мектеплердин орта дәрежели оқыу орынлары, мугаллимлер институты, илим изертлеу орынларының жүзеге келиуи әдебий критика менен әдебиат илиминин раужлануын тезлетиуге жәрдем етти. Бул тарауда газета, әдебий журналлардың тутқан роли оғада әхмийетли болды.

В. Г. Белинский өзиниң «Критика ҳаққында сөз» деген мақаласында «Критика не?» деген сорауды ортаға қойып, оған жууап излейди. «Көпшилиқ ушын критикалау—сөгиу, критика бәләғәтлеп жазған мақаладан басқа ҳеш нәрсе емес... Критика—«пикир айтыу» деген мәнистеги грек сөзинен шыққан, демек оның кең мәниси «пикир айтыу», «таллау» деген сөз»¹. Демек әдебий критика көркем творчествоның шығармалары тийкарында пикир жүргизиуши, сөйтип адамзат хәм жәмийет ортасындағы социаль минез-қулық тәрбия мәселелери бойынша пикир пайда етиуши болып табылады. Ғақыйқатлықты илимий теориялық хәм эстетикалық жақтан түсиниуге жәрдем етеди. Ол илимге де, искусствоға да тийисли. Критика илимий-әдебий творчествоның әхмийетли бөлегине айланыу менен жәмийетлик турмыс хәм әдебиат ортасындағы айрықша формасы сыпатында раужланады, солай етип, адамзат жәмийетиниң ақыл дүньясында актив орын ийелейди.

Уллы критик пикирин дауам етип, «енди усылай болғанлықтан критиканың ҳәзирги заман ақыл дүньясының ҳәкимшил падишахы екенлигине гүманланыуға болама? Ғәзирги уақытта уллы шығарма ҳаққында айтылған сөз сол уллы шығарманың өзинен кем әхмийетке ийе емес»² дейди.

Қарақалпақ әдебиатында да әдебий критиканың пайда болуы жаңа пайда болған шығармалар ҳаққында пикир айтыудан, пикирлесиуден, соны таллап бағалаудан басланды. Әдебий критикада илимпазға,

1. В. Г. Белинский. Критика ҳаққында сөз «Әмиудәрья» №6. 1961-жыл, 106-бет.

2. В. Г. Белинский. Критика ҳаққында сөз «Әмиудәрья» №6. 1961-жыл, 106-107-бетлер.

жазыушыға тән болған дәретиушилик моментлер бар, демек критика-творчество. Критиктин көркем шығармаға байланыс алып барған пикирлері анық логикалық сыпатқа ийе болуы, көлем жағынан белгилі өлшемге тийкарланған болуы тийис. Критика көркем әдебий шығармаларды бағалауда хәм таллауда турмыс ҳақыйқатлығына сүйенеди, өз ўақтының ўакили сыпатында дәуирдин белгилі мәселелерине араласпауы мүмкин емес. Оқыушы менен жазыушының арасын байланыстыру, ски тәрәпке де қалыс баға беріуши критик. Критика көркем шығарманы бағалауда жазыушы менен өзінше пикир таласын пайда етиуи де, шығарманың улўума бағыты менен келисиуи де мүмкин.

Тап сондай-ақ, шығарма оқыушы талабына, сораўына қолай жуўап беретугының дәлилlep, оқыушының дийетин, пикирин билдириуи де итимал. Еки жағдайда да критика жәмийет ағзаларын тәрбиялаушы болып көзге түседи.

Әлбетте, бул талапларға жуўап беріу ушын әдебий критика өз ўақтының баслы тенденциясын дурыс түсиниуи, советлик әдебиятын раўажланыу нызамлылықларын жетерли өзлестириуи, өткен дәуирлердин мийраслары менен бүгинги жас әдебиятты байланыстыра алыу мүмкиншилигине ийе болуы, жас күшлерди тәрбиялауға итиятлы болуы тийис еди. Ал, усындай критика 20-жыллары қарақалпақ әдебиятында болған жоқ, бизин жас күшлеримиз алдында творчестволық уқыптағы талантларды жыйнау, бир шөлкемге бириктириу, сөйтип сол күшке сүйениу ўазыйпасы турды.

Жас қарақалпақ совет әдебияты алдында творчестволық күшлерди жыйнау хәм олардың биригиуине ерисиу керек болды. Олардың көпшилиги газета хабаршылары, хәўескерлер дөгерегинин қатнасушылары, орта дәрежели оқыу орнының студентлери еди. Усындай шөлкем дүзиуде ҚарАПП тың белгилі хызмети болды. 1928-жылы дүзилген бул шөлкем 30-жыллардың басларында өз жумысын дурыслап қолға ала баслады. Өзинин бир қатар шеклениулерине қарамастан ҚарАПП творчестволық күшлерди жыйнау менен бир қатарда алдыңғы қатардағы әдебиятлардан оқыу—үйрениу мәселелерин күн тәртибине қойды. Белгилі болғанындай-ақ, ҚарАПП тың жумысы бирден жолға

түсип кете қоймады. Соған қарап айырым әдебиятшылар улўума ҚарАПП шөлкеми болған жоқ, деген жанылыс пикирди айтады. Мысалы: Қ. Айымбетов өзинин бир мақаласында («Советская Каракалпакия», 4-октябрь-1960) усылайынша тастыйықлайды, ал хақыйқатында ҚарАПП тың уставы исленип шығылды хәм баспа сөзде дағазаланды¹.

ҚарАПП тың ис планында М. Горький, В. Маяковский, Д. Бедный, А. Безыменскийдин, сондай-ақ Өзбекстан, Түркменстан, Қазақстан Қырғызстан хәм елимиздеги басқа да туўысқан республикалардың жазыушыларының шығармаларын үйрениуға шақырған еди. ҚарАПП тың шөлкемлестириу бюросының ағзалары И. Фазылов, А. Матъякубов, Х. Ахметов, Т. Сейтмамұтовлар бул шөлкемнин жумысын жанландыру бойынша әдеуир хызмет етти, әдебий критиканы раўажландыру бойынша өз пикирлерине ийе болды.

Педтехникум жанынан шығарылған қол жазба «Қызыл муғаллим» журналында (шығарыушылар—А. Матъякубов, А. Конеев, Қ. Айымбетов, А. Асфандияров) «Еркин Қарақалпақ» газетасының бетлеринде 30-жыллардың басларында қарақалпақ әдебий критикасы өзинин дәслепки адымын баслады.

1928—1929-жыллары «Қызыл муғаллим» журналының 8-саны шықты. Өз характери жағынан илимий—педагогикалық хәм әдебий көркем журнал «Қызыл муғаллим» өз шығарыушы—активистлеринин жәрдеми менен қарақалпақ—совет әдебиятын оқыушыларға таныстыруда үлкен хызмет атқарды. 1932-жылы «Көркем әдебият шөлкемлерин қайта қуруу хаққындағы» қарарға муўапық ҚарАПП та тарқатылып, ҚҚАССР жазыушылар Союзы дүзилди хәм усы жылдан баслап «Мийнет әдебияты» журналы шығады.

Әдебий критиканың раўажланыуында бул журнал үлкен роль ойнады.

30-жыллардың басларында биз қарақалпақ совет әдебиятында аз сандағы мақалаларды ғана билемиз. Ал, рус әдебиятындағы, болмаса қазақ, өзбек әдебиятындағыдай шийеленискен айтыс, бир-бирине душпан болған жикшиллик қарақалпақ әдебият критикасында оншелли орын алған жоқ. Демек, буннан шы-

¹. «Қызыл Қарақалпақстан». 10-май, 1930-жыл.

ғатуғын жуу мақсатында, миллет әдебиеттерінде социалисттік реализмнің жаңа эстетикалық нормаларының пайда болуы және қалыптасуы бір тегіс болған жоқ, бұл әрбір миллет әдебиеттерінің рәуажланыуының өзінше ерекшеліктерінен ғарезли болды.

Әдебиет тарауындағы өзінің бағытын іске асыруы үшін критика жоқары профессионаллық шеберлікке ийе болуы керек еді, ол ақ пенен қараны дәл айыра алатуы объектив, соның менен бірге әдебиеттің нағыз жанашыры болуы тийіс.

Өзінің мазмұнына көркем әдебиеттің мәселелерін объект етіп алған критика, оның барлық түрлері сол шығарманы таллау, оған пикир билдиру арқылы оқыушы менен сырласады, жазушыға да пикирін билдиреді. Демек, және оқыушының және жазушының адресіне бағдарлануы критиканың баслы мақсеті. Усы арқылы критика жәмийетшілік пикирді пайда етеді. «Критиктің жұмысы,—деген еді В. Г. Белинский 1843-жылы жазған бір мақаласында,—жазушыны ұллы талант ямаса данышпан деп жәриялауда емес: критикаға қарағанда да буның өзі жәмийеттік пикирдің жұмысы»¹. Ол усы пикирін дауам етіп, критика, «біреулердегі өзінше белгі жасырынған инстинкттерін ал басқа біреулердегі жасырынған инстинкттерін қозғап ойландыруы мүмкін»² деген еді. Демек, ойланыуға жәрдем етіу, шығарманы қабыл етіуге қуштарландыруы критикаға тән қубылыс.

Критикалық пикирлерге жазушылардың өзлері де мүтәж. Критиканың авторы сыпатында жазушылар актив көріне алады. Буны 30-жылдардағы қарақалпақ әдебиетінің мысалынан да көріу мүмкін. Мүмкін, буларда профессиональ критикадағыдай толық үйлесімлік бола бермеуі де итимал, деген менен пикир айтыудың өзі айрықша творчество ийелеріне пайдасыз емес.

Характерли жағдай қарақалпақстанда арнаулы әдебиет журнал шыға баслаудан-ақ В. И. Лениннің әдебиеті қаққындағы пикирлеріне, Горькийдің мақалаларына итибар беріле баслады, олар журнал бе-

1. Белинский В. Г. Полн. сбор. соч. м. 1955 т. 7. стр. 142.

2. Сонда, т. 12. 109-бет.

тинде дағазаланып барды. Булар әдебиет критиканың жанланыуына жәрдем етті. Сондай-ақ, Өзбекстан, Қазақстандағы әдебиет критикалық мақалалар, жас қарақалпақ әдебиеті үшін белгилі орын ийелейді.

Бирақта сөз етіп отырған дәуірде ямаса критикалық ой-пикирдің басланғыш этапында, сондай-ақ 30-жылдардың орталарында да қарақалпақ әдебиет критикасының теориялық дәрежесі еле төмен еді. Критикалық мақалалардағы орын алған кемшіліктердің негизі де усы профессиональ шеберліктің жетіспеушілігінен, критика менен шұғылланған жолдаслардың өзлерінің теориялық таярлығының жеткіліксізлігінен келип шықты. Әдебиетімізде критика тарауында дәслепки қәлем усаған жазушы-шайырлардың өзлері де, олар көркем творчествода жетерлі тәжірибеге топпап үлгерген жоқ еді.

Әдебиет критикасы менен актив шұғылланғандардың қатарында А. Бегимов, Х. Ахметов, А. Мәтъякубов, П. Сейтмуратов, Қ. Әуезов, Қ. Айымбетовларды көрсетіуге болады. Қарақалпақ әдебиет критикасының басланыуы да усы жазушылардың атына байланысly еді.

Жоқарыдағы авторлардың мақалаларының көпшілігі дерлік критиканың әдебиет процессте өз орнына ийе емеслігін, оның теориялық дәрежесінің төменлігін дурыс атап көрсетеді. Егерде сол уақыттағы жазылған айырым мақалаларды үстіртің көзден өткергеннің өзінде де бул дурыслыққа келеді.

Егерде қарақалпақ әдебиетінде критиканың дәреуі дәуіріне дыққат аударады екенбіз, сол дәслепки мақалалардың өзінде-ақ «бизде әдебиет сын барма?, бар болса, оның дәрежесі қандай?» дегенге усаған сораулар жийи ушырасады. Усы сорау жоқарыда аты аталған әдебиет критикада дәслепки көрінген жазушылардың көпшілігіне тийісli. Олар баспа сөзде орын алған әдебиетке байланысly пикирлер менен оншелли келисе бермейди ямаса жазушы-шайырларға бағдар беріуші әдебиет сынның жоқлығын, гейде төменлігін ортаға салады.

30-жылдардың бас гезінде жазылған О. Косекеевтің «Тәжи Ахметтің «Октябрь күніне сын» деген

мақаласы дағазаланды¹. Бұнда поэзияда әдеуір тәжірийбеси бар шайыр Сейтмамұтовтың қосықлары сыналған. Мақала авторы шайырдың айырым қосықтарындағы гейпара пикирлеріне орынлы дау айтады, ұқсас, ұлыұма көркемліктің төменлігін дурыс ескертеді. Соның менен қатар критика қақында өз пикирін ортаға салған: «Әдебиат қақында гейпара жолдаслардың өз-ара сөз жүзіндегі гүңкилдилери болмаса, газета, журнал бетлерінде айтас шығып, мынаның мынадай кемшиликлери бар, буны былай дүзетиу керек деген пикирлер болған жоқ»² деп жазады. Екинши бир мақалада³ сол шайырдың «колхозшылар сейили» деген қосығында тағы да сын пикир басылды. Поэзияның талабына жууап бермеушилиги, теңеу сүүретлердің, қосық техникасының төменлігі ұлыұма дурыс сыналады⁴.

Құлласы, жоқарыда үзинди келтирилген еки мақалада да итибарға алатуғын орынлар жоқ емес. Буларда тийкарғы пикир шайыр Тажиахмет Сейтмуратовтың шығармаларының оқыушы талабынан төмен жазылғанлығы дурыс сыналған, айрықша, оның «Естемес», «Қолхозшылар сейили», «Октябрь күни» қосықлары көркем әдебиат талабына жууап бере алмағанлығы конкрет мысаллар менен дәлиленген.

Ал, Палұан Сейтмамұтовтың «Қим айтпай жүрипти» деген мақаласында тағы да, әдебий критиканың мәселелери хәм Т. Сейтмамұтовтың басқа бир қосықлары («Естемес», «Максим Горький») сыналған. Мақалада жас қарақалпақ әдебиятының азда болса толысып атырғанлығы, бирақта айырым шайырлардың (мысалы Т. Сейтмамұтовтың) ұақыт талабына жууап берерлик шығармаларының жоқтығы көрсетилген. «Бирақта—деп сөзин дауам етеди мақала авторы,—жас әдебиятымызды, жас шайырларымыздың шығарған қосықларын үстинен ғана болса да тексерип, бир баха бериу, бир бағдар алдыруу, жөнелтис көрсетиу бизде еле болған жоқ»⁵.

1. «Қызыл Қарақалпақстан». №6. 1932-жыл.

2. Сол газетада.

3. «Қызыл Қарақалпақстан», №14, 1912-жыл.

4. Сол газетада.

5. «Қызыл Қарақалпақстан», №129. 1932-жыл.

Әлбетте, бул жерде соны айтыу керек, киши көлемдегі әдебий-критикалық мақалалар 30-жыллардың бас гезлерінде-ақ бар еди, бирақта оның жәрдем берерлик дәрежеси, тәсиршенлик тәрәпи төмен болғанлығына дыққат аударылды.

«Әдебий критика мәселесине байланысly К. Кузембаевтың «Қарақалпақ әдебияты қақында сөзден иске» мақаласында бир қанша итибарлы пикирлер бар. Автор шығармаларға дурыс бағдар бериуши мақалалардың зәрурлігине дыққат аударады, критиканың әдебий процесстеги активлігін көринбей атырғанлығын ескертеди.

«Әдебиат критикасы көркем әдебиатты кеңейтиудин (рауажландырудың—А. С.) жарағы»¹, деп дурыс ескертеди. Бул айтылғанлар жоқарыда келтирилген «критика бар, бар болса қандай» деген сорауларға жууап бериу нийетинен келип шыққанлығына гүманланыуға болмайды.

Қарақалпақ әдебий критикасының басламасы ықшамлы рецензиялық мақалалардан басланғанлығы белгили.

Бундай рецензиялық мақалалар ең алды менен жазушы-шайырларымыздың қәлемине тийисли. Шайыр А. Бегимовтың «С. Мәжитовтың әдебиат жыйынтығына сын» мақаласы ең дәслепки рецензиялардан ибарат болды². Мәлим болғанындай, 1928-жылы Мәжитовтың хрестоматия сыпатындағы әдебиат топламы басылып шықты. Мақалада С. Мәжитовтың шығармалары қақында бир жақлама айыплау хактеріндегі пикирлер басым орынды ийелейди.

«Бул китаптың,—дейди автор,—қай жағынан болса да жәмийетке пайда берерлик жағы жоқтың қасында»³. Сөйтип, мақалада жазушының поэзиясына байланысly кескин пикирлер айтылады. Усы мақалаладағы пикирлер, көп жыллар бойына дауам етирилди. Биз бул қақында соңырақ тоқталамыз, ал хәзир 30-жыллардың басларында жазылған басқа да рецензияларға нәзер аудармақшымыз.

Дәслепки рецензиялардың қатарына А. Мотьяку-

1. «Мийнеткеш қарақалпақ», №66, 1930-жыл.

2. «Жаңа әдебиат» журналы, №8, 1930-жыл.

3. «Жаңа әдебиат» журналы, №8, 1930-жыл.

бовтың «Бадырақ» пьесасына хәм Т. Сейтмамутовтың шығармаларына арналған О. Косекеевтің¹, «Қара-күшлер» пьесасына арналған Х. Ахметовтың², А. Қыдырбаевтың³ мақалаларын жатқарыуға болады. Усылардың ишінде Х. Ахметовтың рецензиясы белгили орын ийелейди. Пьесада класслық гүрес темасының жетерли ашылмауы, қосықтың текстлеріндеги қайғылы пессимистлик мотивлерди критикалайды. Ал, А. Қыдырбаев бул пьесадағы образлардың жасалыуының талапқа жууап бермейтуғынын көрсеткен.

Жазылған рецензиялардың арасында поэзиялық шығармалардың қаслы мәнісине түсинбеушилик, тырнақтың астынан кир излеушиликлер де болмай қалады...

Бундай рецензияларда әдебиаттың мәселесинен гөре бир-биреуди кемситиушиликке бейимлилик анық сезилип турады. Ш. Еремекбаевтың, шайыр И. Фазыловтың «Женис жолында» топламы қаққындағы рецензиясы тек кемшилик излеуге қаратылған⁴.

Соның себебинен 30-жыллардың басларында И. Фазыловтың шығармаларының этирапында әдеуир айтыс пикирлер орын алды. Критикке қарсы жазылған И. Фазыловтың «Шаңбастың шаңғытына қарсы»⁵, Шаңбастың оған жууап иретинде жазған «Шаңғытына шаңғытым»⁶ мақалаларының характери усындай. Негизги мәселе бир жақта қалып, өкпегийне, бир-биреуден мин излеу әдебиаттың пайдасына қосылған жоқ. Усындай таласлы мәселелерге бир қанша анықлық киргизген Н. Жапақов, Д. Назбергеновлардың авторлығына тийисли мақаласы болды, деп қарауға болады⁷. Авторлар айырым критиклердин пикирлериндеги бурмалаушылықларды, /надурьс бахалаушылықларды дурыс әшкара етеди. И. Фазыловтың творчествосына болған бурмалаушы, бир жақлама бахалаулардың характерин Қ. Байниязов өзиниң

¹ «Мийнеткеш қарақалпақ» №56, 1931-жыл. «Қызыл Қарақалпақстан» №6, 1932-жыл.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №23, 1932-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан», №130, 131, 1934-жыл.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан», №118, 1934-жыл.

⁵ «Қызыл Қарақалпақстан», №131, 1934-жыл.

⁶ Сол газетада №212, 1934-жыл.

⁷ Сол газетада №22, 1935-жыл.

«Қайтадан тирилдим дүньяға келдим»¹ атлы мақаласында дурыс ашып береді.

30-жыллардың басларында-ақ қарақалпақ жазыушылары арасында «бизде пролетариат әдебиаты бар ма, бар болса оған кимлер киреди?» деген сораулар орын алды.

Ал,усындай мәселелер рус хәм бизге қонсылас, тили жақын қазақ, өзбек әдебиатында да болғанлығын билемиз. Жас әдебиаттың бағытын анықлауға байланысly усындай мәселени ең дәслепки көтерип шыққан шайыр Айтбай Мәтьякубов болды. (1903-1932) А. Мәтьякубов өзиниң бир мақаласында «Қарақалпақстанда пролетариат әдебиаты бар. Соны қолға алыу керек... Әдебиат таза турмыс ушын керек»² деп тастыйықлайды. Соның менен бирге А. Мәтьякубовтың мақаласында РАПП тәрентарларының пролетариат әдебиаты тек рабочий класынан шыққан хәм завод, фабрикаларды сүүретлегенлер ғана кириу керек дегендей бир жақлама пикирлер де орын алды. Айтбай Мәтьякубовтың мақаласында советлик әдебиаттың тарийхын 1916-жылдан баслау жөнинде пикирлер бар.

Қалли Айымбетов өзиниң «Әдебиат мәселеси менен қарақалпақ жас жазыушыларының уазыйпалары» деген мақаласында жоқарыдағы пикирлерге жууап бермекши болды. Автор, әдебий өмирдеги уллы өзгерислерди, оның тийкарларын жас жазыушылардың жетисип атырғанлықларын дәлиллеп көрсетти, соның менен бирге «Пролетариат әдебиатының басланыуының изи бар. «Қаллаш әдебиаты қашан басланды, деуге жууап бериу хәр кимге де ауыр түседі, «16-жылдан басланды» деуге толық дәлил бола алмайды, ким биледи, оннан да бурын болған шығар... жаңа қурылыс дәуиримизге жаңа көркем өнер, жаңа әдебиат керек, буган бас болатуғын жас жазыушы, жас шайырларымыз болады» деген дурыс жууаққа келеди.

Сондай-ақ Қ. Айымбетов ең бириншилерден болып, қарақалпақ жазыушыларының творчестволық үйрениу мәселесин ортаға қояды. Бул жас әдебиаты

¹ «Әмиўдәрья», №5, 1988-жыл, 100-106-бетлер.

² «Мийнеткеш қарақалпақ», №55, 1930-жыл.

мыздың рауажланыуы үшін ең зәрүрлі жағдай болғанлығын есапқа алыуымыз керек. «Қандай ел болмасын мәдениетті елден үлгі алады. Ол тәжірибеден нәрсе. Хәзіргі бизің үлгі алатуғын әдбиатымыз орыс әдбиаты болыуы керек. Орыс әдбиаты — бай әдбиат, буннан пайдаланыу жас жазыушылардың ұазыйпасы». Мақалада автор қарақалпақ әдбиатында проза жанрын рауажландыруы қаққында да пайдалы кеңес береді.

—«Бизде жазыушылар жас болыуы менен саны да аз. Бунның сан жағы менен сапа жағын да арттыруы, жана жазыушылардың қәлемине бас билдирип, коммунистлик руұхта тәрбиялау керек» екенлигине дыққат аударып, Қ. Айымбетов жаңа жас әдбиаттың гейпара мәселелерін сол ұақыттағы өз түсинигінше дурыс ортаға қояды.

Жаңа дөреп атырған жас әдбиатымыздың проблемаларын көтеріуге бағдарланған бул мақалада булардан басқа да пайдалы кеңеслері бар. «Қарақалпақ мийнеткешлері жамай жигін ашып, билимлендириу жумысларын хәуижлендирип атқанда сол жана қурылыс дәуиримизге жаңа көркем өнер, жаңа әдбиат керек қылады... социаллық қурылыста жамайлық шаралардың бири—колхоз-совхоз, солардың хәрекетін көз алдына келтирип сүүретлеуі керек. Трактордың гүилдеуі, жумыскерлердің ис майдаһындағы хәрекеті, суудың сарылдап ағыуы, қазыушылардың «гүрп-гүрп» топырақ аударыуы хәм шығарма сол хәрекеттің хәрекетін өзіндей қылып көрсетиуі керек¹.

Әлбетте, мақалада улыұма авторлық бағыт дурыс, бирақ оның көркем сүүретлеудің өзіншеллигін жетерли түсинбегенлигін аңғарыу қыйын емес. Мақаланың жазылған ұақтына қарасақ, гейпара жаңылыс пикирлерді есапқа алмау да мүмкин.

Ал, улыұма жас жазыушыларға жол-жоба берип, социалистлик қурылысты сүүретлеу қаққындағы шақырығына қосылуымыз тийис.

30-жыллардың орталарынан баслап, әдбий критикадағы рецензиялық мақалаларда бир қанша илгерилеушликти байқауға болады. Қарақалпақстан-

¹. Сол газетада.

да жазыушылар союзының дүзилиуі, оны беккемлеу мәселелері күн тәртібинен түскен жоқ, бир жақлама РАПП басшылығындағы кемшиликлерге сын көз бенен қараушылық байқалды. Қарақалпақ жазыушыларының съездері (1934-1939-ж.), Пүткілсоюзлық СССР жазыушыларының биринши съездинде М. Горькийдің көрсетпелері, әсиресе жас жазыушыларға, халық талантларына хәр тәреплеме ғамхорлық мәселесі жас әдбиатымыздың рауажланыуында әһмийетли орын ийеледі. Съезд делегатлары А. Бегимов, И. Фазылов хәм сол съездге қатнасуға мүмкиншилик алған Ж. Аймурзаев, Ә. Шамуратовлардың творчестволық активлиги дыққат аударарды. Творчестволық экскурсиялар да өз нәтийжесін берді.

Совет жазыушыларының органы «Мийнет әдбиаты» журналының ай сайын шығып туруы, республикалық газеталар, арнаулы илим изертлеу институтының ашылуы, мұғаллимлер институтында қарақалпақ әдбиатының пән сыпатында оқытылуы, басланғыш хәм толық емес орта мектептерге арналған әдбиат китаптарының шығарылуы әдбий критикалық ой-пикирдің бир қанша жанланыуына, халық мийрасларының системалы рәуиште хәм бастырылып шығыуына жол ашты.

Қарақалпақ әдбиатында критика мәселелері тууралы жазыушыларымыздың биринши съездинде, съездге арнап шығарылған. «Әдбиатлы Қарақалпақстан» газетасында кең пикир алысу болды. Қарақалпақ жазыушылары, биз съезден не күтеміз? «Менің шығармаларым сыналмай киятыр» дегенге усаған мақалалар жәрияланды. Ж. Аймурзаев съездге арналған мақаласында өзіннің бир қанша шығармалар жазғанлығын, бирақ оған тийисли сын болмай киятырғанлығын көрсетеді. Әдбий критиканың зәрүрлигін мойыңлап жазған бундай сын мақалалар басқа да жазыушыларымызда ушырасты¹. Ж. Аймурзаев: «Менің шығармаларым сыналмай киятыр». Н. Жапақов: «Жас жазыушыларға жәрдем етиу керек», Т. Сейтмамутов: «Большевиклик критика керек».

¹. «Әдбиатлы Қарақалпақстан», №119, 13-июль, 1934-жыл.

Атап өтетугын бир жағдай, 1935-жылы Қарақалпақстанға рус жазыушыларының бригадасының келуі (Н. Панов, Н. Радионов, А. Ситковский) хәм олардың теориялық семинарлар өткеруі унамлы қубылыс болды. Рус жазыушылары социалисттик реализм (Н. Радионов) поэзия (А. Ситковский) проза ҳаққында (Н. Панов) докладлар иследи, әдебий кешлерди шөлкемлестирди. Усы жазыушылардың қатнасында областлық партия комитетинде қарақалпақ совет әдебиятының раўажлануы мәселеси додаланды (май, 1935-жыл) Қарақалпақ совет әдебияты бойынша рус тилинде мақалалар жәрияланды. (Мысалы: «Литературная газетада» 10-июнь 1935-ж, «Жақсы баслама», «Қарақалпақстанда», А. Бегимовтың «Қарақалпақ әдебияты», Н. Пановтың «Өзара байыту» 14-февраль, (1936) т.б. Бундай мақалалар қарақалпақ жазыушыларының Екинши съездинен кейин де рус тилинде жәрияланып турды. Н. Дәўқараевтың «Қарақалпақ поэзиясы» (Дружба народов, №3, 1939), А. Бегимовтың «Қарақалпақ әдебияты», («Литературная газета», 15-апрель, 1939). М. Немченконың «Қарақалпақстан әдебияты» («Литературная газета», 30-июнь, 1939-ж).

30-жыллардың орталарында қарақалпақ совет әдебиятының бир қанша раўажланған жанры поэзия хәм драматургия еди. Соған байланыслы жазылған сын мақалалар хәм рецензиялар да усы жанрлардың этирапында болғанлығы белгилі. Бул ўақытлары айырым сын мақалаларда көркем-әдебий анализ орнына сиясий-идеялық таллау жасауға умтылушылық басым келди, көбирек шығарманың кемшилигин табыуға урынушылық характерли, көркем шығарманың атап айтқанда рецензиялардағы аз да болса тереңлик, объектив пикир айтыу белгилі жазыушы Қасым Әуезовтың қәлемине тийисли болды. Буларда шығарманы таллауға дурыс талап қоя биледи. Оның рецензияларының ишинде Қ. Ермановтың¹, С. Мажитовтың², Ж. Аймурзаевтың³ шығармалары ҳаққында

1. «Қызыл Қарақалпақстан». Жаңа қосықлар жыйнағына №268, 1935-ж.

2. «Қызыл Қарақалпақстан», 15-март, 1935-ж.

3. «Жеңис ҳаўазы», сентябрь-октябрь, 1935-ж.

жазылған мақалаларына дыққат аударуымыз керек.

Қ. Әуезов, Қ. Ермановтың топламын таллағанда оның көркемлик дәрежесине қосықларының тилине көбирек итибар береді. «Хәмдам», «Ғамгун», «мунавар», «тәббәсүм» сыяқлы көпшиликке түсиниксиз сөзлерди көп қолланғанын көрсетеди, айырым қосық қатарларындағы гүмилжи пикирлерди критикалайды. («Үмитлерим көз алдыма келмеді, көзім жетпес, және қандай халлар бар» т. б.).

Қ. Әуезовтың 1935-жылы Москвада басылған Ж. Аймурзаевтың «Қосықлар» топламына берген рецензиясы әдеуір толық хәм исенимли: Ж. Аймурзаев шығармаларындағы тематиканың өз ўақтының шынлығы менен байланысы, оның агитациялық характери, класслық түрести сүўретлеўдеги жас шайырдың жетискенликери дурыс талланған.

Автор жас шайырдың творчестволық бағытының унамлы тәрәпин де, дүзетилиўи тийис кемшиликлерин де орынлы ашады. «Жолмурзада күшли шайырлық талант барлығына,—деп жазады ол,—оның жоқарыдағы көрсетилген бир неше оңайлы қосықлары гүўалық береді... жыйнақтағы бир неше жанлы темалары Қарақалпақстанда советлик поэзияның үлкен жетискенликлеринин биринен санаўға болады. Бул жаңа жанлы темалар, жас шайырдың келешегі барлығына үлкен исеним береді... Базы бир темалардың шайырлық образ бенен толықтырмай қалғанын жоқарыда көрдик. Келешекте ҳәр бир алынған теманы, тийисли идеялық мазмунды шайырлық образ бенен толықтырып барыуы керек... ҳәр бир қосықты терең ойланып, тарашын жеткеруі тийис. Бунда мазмунның терең болуўынан басқа, көркемлигин күшейтиў керек болады. Оның ушын сүўретлеў, турмыстағы айырым жағдайды жақсы көрсетиў, сонындай жанлы болсынки, ҳәр бир сөз ҳақыйқый инанарлық, қызығарлық болсын, тағы да қарақалпақ поэзиясында жаңа түр излеуи керек, еле қарақалпақ поэзиясында Жолмурза тутпаған үш-төртке жақын түр бар»¹.

Мақаладан көбирек мысал келтириўдеги мақсет бунда шайырлыққа дурыс талап қойыушылық бар, жақсы-

1. «Жеңис ҳаўазы», 1935-жыл.

сын көрсетіуі менен, кемшиликтерден сақландыруы, гамхорлық бар.

Қасым Әуезовтың «Бағдагүл» пьесасы туұралы рецензиясы тек пьеса ҳаққында ғана емес, ал улыўма спектакльдиң сахналастырылыў декарация, музыка, рольлердиң орынланыў дәрежесин қарастыратуғын сауатлы жазылған мийнет.

«Сахнаға қойылыўда жан берип, көриўшилерди қызықтырып турған бас нәрсе—саз, бурында артта қалған қарақалпақ сазын жаңа тәртипке салып, оны күйлерге келтириў үлкен жетискенликтин бири. Қарақалпақ күйлери дуўтар менен гиржек, қобыздан басқа әсбапта келиспейди,—деген сөзлердиң надурьсқа шыққанын көремиз. Қарақалпақ сазын азда болса биринши жола шөлкемлестириўши, тәртипке салыўшы жолдас Градецкаяның табысын айрықша белгилеўге болады.

Бағдагүл ролин ойнаўшы Қазымбетова Айымхан өз ролин толық жақсы ойнайды. Оның толқынлы ҳауазы, ашықлық қосықларын муңлы намалар менен айтқанда сахнаны жаңлатады, жүдә жағымлы әсер береді»¹.

А. Бегимовтың 1935-жылы жазылған «Гүрес баласы» поэмасының социалистлик реализм методынан шетлеўшилиги туұралы Н. Жапақов ҳәм О. Кожуровлардың «Идеализмнің реальный қәўпи ямаса «түс кесели»² деген мақаласындағы айырым пикирлерге қосылыўға болады. Бирақта көркем әдебиятта биз символлық сүүретлеўдиң мүмкин екенлигин бийкарлаўға ҳақымыз жоқ, мақала авторлары А. Бегимовтың символлик сүүретлегени ушын идеализмге өтти деп айыплайды. Сонын менен бирге мақалада социалистлик реализмнің принциплерин талламақшы болып, өзлери де алжасқан.

Н. Жапақовтың «Ардақлы шайырымыз Асанға»³ деген хаты, тутас алғанда, көркем әдебияттың әҳмийетли мәселелерин ортаға салады. Мысалы: қосық техникасы, образда саў, стилистика, әдебий сынның ўазыпасы; драматургиядағы поэзия мәселеси, ески халық әдебиятынан пайдаланыўдың жоллары, қарақалпақ совет әдебиятының буннан былай раўажланыўының пер-

спективалары ҳаққында ойласыққа шақырған. Биз жас автордың бул пикирлерин мақуллаймыз. «Ески халық әдебиятынан қалай пайдаланыў керек? гейпара жолдаслар ески әдебияттан басын ала қашады, бул қалай?», «қарақалпақ кеңес әдебияты тек өзиниң өсиуі менен байый ала ма?» т. б. Бирақ, мақаланың бағдары, сондай-ақ стили оның улыўма әҳмийетин әдеўир төменлеткен.

Мырзағалий Дәрибаев 30-жыллары қарақалпақ совет әдебияты ҳәм классик әдебият бойынша бир қатар мақалалар жазды. Оның «Октябрь ҳәм қарақалпақ әдебияты», «Бул ким» (рецензия), «Бердақтың қосықлары ҳаққында», «Драматургия ҳаққында» т. б. мақалалары сол дәўир әдебияты ушын белгили орын тутты.

А. Бегимовтың «Бул ким» пьесасына берген М. Дәрибаевтың баҳасы бир қанша дурыслыққа туұры келеди. Егер де Н. Жапақов бул пьесаны қазақ әдебиятынан көширме десе, буннан унамлы белги таба алмаса, М. Дәрибаев «Пьесаның темасының актуаль екенлигин дурыс көрсете билген. Ол былай деп жазады: «Пьеса Қарақалпақстанда болған азаматлар урысын сүүретлейди... Азда болса, бул пьесада рус революционерлериниң басшылығы көмеги менен Қарақалпақстан мийнеткешлериниң азамат урысында қатнасып, өзиниң жаўы Ханмақсым, Балабий менен жағаласқанлығын, совет ҳүкметі ушын қаҳарманлық пенен гүрескенлигин көрсетеди»¹,—деп дурыс жазады.

М. Дәрибаев «Октябрь ҳәм қарақалпақ әдебияты»² деген мақаласында да, советлик әдебиятымыздың ауызекі әдебият ҳәм классик әдебият пенен байланысын дурыс ашып береді, советлик әдебиятта бурынғы демократиялық дәстүрлердиң даўам еттирилиўиниң нызалылығын көрсетеди. Қарақалпақ пролетар әдебиятының басламалары сыпатында А. Мәтъякубов, Ж. Аймурзаевлардың шығармаларынан мысаллар келтиреді. Егерде, сол жыллары «Қарақалпақта пролетар әдебияты бар ма?» деген сораўдың ортаға қойылғанлығын есапқа алсақ, Дәрибаев өзиниң усы мақаласы менен буған дурыс жуўап берди.

Ж. Аймурзаевтың, М. Дәрибаевтың шығармалары

¹. «Қызыл Қарақалпақстан», №64, 1936-жыл.

². «Қызыл Қарақалпақстан», №269, 1935-жыл.

³. «Қызыл Қарақалпақстан», 16-декабрь, 1934-жыл.

¹. «Қызыл Қарақалпақстан», №291, 1936-жыл.

². «Қызыл Қарақалпақстан», 7-ноябрь, 1935-жыл.

хаққында жазылған рецензияларды оның қосықтарындағы жарамсыз уйқаслар хаққында сөз болады¹. Т. Нәжимовтың, Қ. Досановтың рецензияларының ұлыұма бағдары топламнан кемшилик излеуден ғана ибарат.

30-жыллардың орталарынан баслап, қарақалпақ совет әдебияты бойынша көплеген критикалық мақалалар И. Сағитовтың қәлеміне тийісли. Булардың ишінде анаұ ямаса мынаұ шығармаға тийісли рецензиялар, әдебияттағы сын мәселелери, теориялық мәселелер хәм жас жазыұшылар менен ислесиұ жөнинде пикирлер ушырасады. И. Сағитов өзиниң «Қарақалпақ әдебияты хәм оның жас жазыұшылары хаққында»² мақаласында жас жазыұшылардың творчествосының мысалында әдебиятымызды раұажландырыұ проблемаларын ортаға қояды.

Автордың пикири бойынша, қарақалпақ совет әдебиятындағы белгили кемшилик—тематикалық хәм жанрлық жақтан жарлылық. Ол проза менен драматургияның артта қалып атырғанлығын дурыс көрсетеди. Драматургия менен шуғылланыұшылардың азлығынан, мәмлекетлик театрдың репертуар мәселесинин ойландырарлық аұхалда екенлигин 1934-жылы областылық партия комитети менен Қарақалпақстан хұкиметиниң арнаулы қарарының шыққанлығын есапқа алсақ, мәселе бир қанша түсиникли. Сондай-ақ сын көтерерлик повестьер 30-жыллардың ақырларында жарыққа шыққанлығы да белгили нәрсе. 1938-жылы ҚҚАССР Министрлер Совети ең жақсы сахналық шығармалар ушын жәриялаған әдебий конкурста драматургияны раұажландырыұ бағытына байланысly болғанлығы мәлим.

Қарақалпақ әдебияты хәм оның жас жазыұшылары («Қызыл Қарақалпақстан» №295, 296, 1935) өз уақты ушын әдеуир дәрежеде проблемалық мақаланың қатарына киреди, ондағы айырым бақалы пикирлер бүгин де актуаль сыпатқа ийе. Мақалада тийкарынан автор жас жазыұшылардың шығармаларындағы мазмун кемшиликтери, көркемлик мәселелери хәм шығармалардың социалисттик реализм методының талабына қандай дәрежеде жууап беретугынлығын қарастырған. Айы-

рым жас авторларда турмыс шынлығын беремиз, деп натурализмге урыныұшылық хаққында пикирлер менен келисимге келмеу мүмкин емес. Автор М. Горькийдин социалисттик реализм хаққындағы пикирлерине сүйене отырып, бир қатар әхмийетли мәселелерди ортаға қояды.

Шығармалардың көркемлик жағынан кемшиликлерине тоқталып, талантлы шайыр М. Дәрибаевтың «Айымжамал» поэмасының мысалында оның образларының исенимсизлигин, еле писип жетиспеушилигин критикалағанлығына да қосылыұ керек.

30-жыллардың ақырларында «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында жәрияланған мақалалардың арасында «Шегарада» поэмасы (№82, 1939), А. Бегмовтың «Қорлықтан азат» пьесасы (№102, 1939) хаққында бир қатар рецензиялар дағазаланды, булар оқыұшылардың пикирлери сыпатындағы дәрежеге ийе.

Әдебий критиканың жағдайы хәм ири-ири кемшиликлери хаққында жазылған «Қарақалпақ әдебиятында сын мәселелери хаққында»¹ деген мақаласында да әхмийетли пикирлер бар. И. Сағитов былай деп жазды: «Олардың сыны толық емес, шығармаларды хәр жағынан толық, тексерип, кемшиликлерин ашпайды, тек айырым кемшиликлерге ғана тоқтайды. Шығармалардың көркемлик жағы, формасы, мазмуны т. б. ашылмай қалады. Жазыұшының айырым шығармасын оқығанда сол шығарманы жазыұшының гүллән басқа шығармаларынан пүтинлей бөлип алып сынайды, жазыұшының ұлыұма өсиұ жолындағы жақсы-жаман жақларын салыстырмайды, жазыұшыны тарийхый жақтан алып тексермейди. Усы темадағы усы мәселеге арналған басқа жазыұшылардың шығармалары менен салыстырып тексеріұ керек».

Соның менен қатар, автор, айырым сын мақалаларындағы турпайылықты, жазыұшыға жол силтеу орнына хәкимликтің орын алыұшылығын ескертеди. Бурын баспа сөзде, Асан Бегимов, Нәжим Дәуқараевлардың адресине айтылған пикирлердин бир жақлылығын критикалайды. Автордың сын туұралы пикирлерине толық қосылыұға болады.

Егерде, сол дәуирдин әдебий-критикасының дәреже

1. «Қызыл Қарақалпақстан», 181, 1938-ж. №14, 1950-жыл.

2. «Қызыл Қарақалпақстан», №295, 296, 1935-жыл.

1. Сол газетада, №26, 27, 1936-жыл.

синен қарасақ, бұл пикирлердің, яғни салыстырып изертлеудің пайдалы екенлігін түсінгенлігіне қанаатланыуға болады. Себебі, ол дәуірде қарақалпақ әдебиатындағы сынның баслы кемшілігі, салыстырма изертлеудің жоқ екенлігіне нәзер аударсақ бұл да түсиникли.

Биз жоқарыда 30-жыллардың орталарынан бастап, қарақалпақ әдебиаты көп жанрлық әдебиат болды деген едик. Соның бири—драматургия. Қарақалпақ мәмлекетлик театрдың дүзилиуі, актерлардың өсиі жетилисуі бұл тарауда белгилі орын тутты. Қарақалпақ драматурглері театр репертуарларын байыту жолында бир қатар сапалы шығармалар жазды, рус хәм басқа да халықлардың талантлы шығармаларын аударып, театр сахнасында көрсетуі иси жолға қойылды. Айырым рольлердің атқарылуы шеберлігі, драматургияда конфликт, образлардың турмыслығы, сондай-ақ улыуа қарақалпақ драматургиясының рауажланыу мәселелері жийи-жийи сөз болды. Сөйтип, театр критикасы жүзеге келди. Областылық партия комитеті қарақалпақ совет әдебиатын рауажландыруға бағдарланған үлкен илажларды иследи. 1933-жылы ҚҚАССР халық комиссарлар Советинің қарақалпақ совет әдебиатының ұазыйпалары бойынша қарары шықты. Ал, 1934-жылы «Мәмлекетлик театрдың жумысын қайта қуруу ҳаққында» қарар қабыл етті. 1938-жылы «Қарақалпақстанда искусствоны буннан былайда рауажландыруу бойынша илажлар ҳаққында» қарар қабыл етилди. Булардың бәри улыуа әдебиатты, соның ишинде драматургияны әдеуір жанландыруға алып келди.

И. Сағитовтың «Мәмлекетлик театрдың ҳазирги жағдайы хәм алдағы ұазыйпалары» атлы мақаласында («Қызыл Қарақалпақстан», №57, 58, 1939) репертуар мәселеси пьесаларымыздың жетискенлик-кемшиликлері кеңнен сөз болды. Усы автордың «Бағдагүл» пьесасы ҳаққындағы рецензиясында да («Қызыл Қарақалпақстан», №9, 1939) пьесаның негизги кемшиликлері дурыс көрсетилди.

Қ. Әуезов, М. Дәрибаевлардың бир қатар мақалаларында драматургияның нәубеттеги мәселелері ортаға қойылды. Усы жағынан драматургиямыздың актуаль мәселелері М. Дәрибаевтың драматургия ҳаққында

мақаласында (ҚҚАССР жазыушыларының II съездинде жасаған доклад тийкарында жазылған) сөз етилгенлігін атап өтиуге болады. Автор «көркем өнер, театр, драма тек қызық ушын ғана шыққан емес, Ол класстың қуралы. Тамақ тәнге тәсир етсе, әдебиат, көркем өнер жанға тәсир етеди. «Әдебиат адамның жан азығы» екенлігін ескертиу менен бирге, рус әдебиатынан аударылған хәм театр сахнасында қойылған пьесалардың қарақалпақ драматургиясы, театры ушын пайдалылығын түсіндиреди.

Соның менен бирге, мақалада фольклорлық шығармаларды сахналастырудың жоллары, усыллары жөнинде де пайдалы кеңеслері бар, халық батырларын сахнаға шығарудың зәрүрлігін айтыуы да орынлы талап еди. Бирақ, автор «өткир ойлы, күшли образлы, терен мазмунлы» ҳазирги күн ўақыясын сүүретлейтуғын сахналық шығармаларға жарлылығымызды критикалайды. «Драматурглардың ўазыйпасы,—дейди ол,—жанлы материалдан дәуиримиздің жаңа адамларының типін, заманымыздың геройларының көрнекли типін жасау болыуы керек. Драматурглар өзлеринин мийнетлеринде шегарадағы қырағы шегарашыларымыздың, ушқышлардың, социалистлик пахта атызларындағы танылған таңлаулы адамлардың образын көрсетулері дәркар... Бизің пьесамыздың геройлары совет адамларын ерликке, жеңимпазлыққа, жигерлиликке жетеклейтуғын болсын»¹.

М. Дәрибаевтың мақаласында мәмлекет театрының сахнасында қойылған Ж. Аймурзаевтың «Той», А. Бегимовтың «Хорлықтан азат» пьесаларының кемшиликлерін орынлы сынаиды. «Хорлықтан азат» та бас қарман Атажанның пассивлиги, исенимсизлиги, өсиу жолының жетерли сәуленбегенлиги мақала авторы тәрепинен дурыс ашып бериледи. Тап сондай-ақ «Той» пьесасындағы унамлы образ Әметтің сәтсиз жасалғаны көрсетиледи. М. Дәрибаев, М. Горькийдің пикирлерине сүйене отырып, драмалық шығармаларымыздың кемшиликлерін исенимли ашып бере алған. Автордың мақаласында драматургиядағы шийеленискен ўақыяның, диалогте өткир сөздің болыуы кереклігін, бирақ усы моментлердің таллап отырған пьесаларда

¹. Сол журналда.

орын ала алмағандығын конкрет мысаллар менен дәлеллеген.

«Той» пьесасында «зрительди өзине тартып отыратуғын шийеленискен уақыялар жоқ. Жазыушының образлы, өткір сөздері жоқ... Пьеса құрғақ сөздердің қорытындысы болмай, образлы, өткір сөздерден құралған болыуы шарт... Пьеса мылжың сөзді керек қылмайды¹. Булар пьесаға қойылған дурыс талап еді.

Қарақалпақ-совет әдебиет критикасы, айрықша оның басланыу дәуірі тууралы айтқанда Асан Бегимовтың (1907-1958) творчестволық шөлкемlestирушілік хызметі үлкен болғандығын мойындауға хақықаттық. 30-жылдардағы баспасөзде Асан Бегимовтың көп ғана мақалалары жарияланды, сол дәуірдің характери менен белгиленетугын бұл мийнетлерінде айрықша қызғынлық бар хэм усының салдарынан артық, кем айтылған пикирлері де бар.

А. Бегимовтың әдебиет критикасы менен актив шығылланып, баспа—сөзде жиі-жиі көриниуінің бир қатар себептері болғандығын байқау қыйын емес. А. Бегимов әдебиетке ерте араласты, оны шөлкемlestирушілердің, басшыларының бири болды. Бир қанша жыллар ол ҚарАПП жұмысына басшылық етті, сон ҚҚАССР жазыушылар аўқамын басқарды, дәслепки әдебиет журналдың редакторы болды. 1934-жылы биринши съездге делегат сыпатында қатнасып, тап 1954-жылға шекем СССР жазыушылар аўқамының пленум ағзасы болды. Демек, ол сол жыллары қарақалпақ совет әдебиеті бойынша белгили орынларда шығып сөйледі, өз пикирлерін баспа сөзде дағазалады. А. Бегимов қарақалпақ жазыушыларының I-II съездлерінде оның негизги мәселелері бойынша доклад жасады. А. Бегимовтың мақалалары тек Қарақалпақстан баспа сөз бетінде ғана емес, ал Қазақстан, Өзбекстан әдебиет журналларында, «Литературная газетада» жиі-жиі басылып турды. Соңғы жыллары А. Бегимов «Қарақалпақстан» баспасында ислеиді.

А. Бегимовтың творчестволық жолы қарақалпақ әдебиеті тарихына арналған жұмыстарда, сабақлықтарда ылайықлы орын алған. Буларға қосымша, жазыушының 80 жыллығына арналып жазылған Қ. Мақ-

². Сол журналда.

сетовтың «Қарақалпақ-совет әдебиетіні баслаушылардың бири¹» деген мақаладағы берилген бақалар менен келисиуге болады: бунда жазыушының мийрасларына әдеуір дәрежеде толық сыпатлама бар.

А. Бегимовтың «С. Мәжитовтың әдебиет жыйынтығына сын» («Жаңа әдебиет» №8, 1930), «Тағы да қарақалпақ әдебиеті хақында» («Қызыл Қарақалпақстан» №25, 26, 1932), «Қарақалпақ кеңес әдебиеті социалисттик құрылыс дәуірінде» (әдебиет альманах, Төрткүл—1934), «Хәр ким өзінше ойлайды» (Мийнет әдебиеті» №3, 4, 1983) т. б. мақалалары жас қарақалпақ-совет әдебиетінің әҳмийетли мәселелеріне арналғандығын көремиз. Оның «Жаңа жылда жаңа табысларға» («Қызыл Қарақалпақстан» 1-январь-1939) мақаласында Қарақалпақстан жазыушылар аўқамының усыған шекем халық әдебиетіні жыйнауда итибарлы жұмыс ислеми келгенлиги, ал 1938-жылдан баслап халық мийрасларын жыйнауда кирискенлигин, «Едиге», «Шора», «Мәспатша» дәстанларын жазып алғандығын билдиреди.

Әлбетте, А. Бегимовтың мақалалары жас қарақалпақ әдебиетіні буннан былайда рауажландыру, оның қатарын бекемлеу, оны социалисттик құрылыс исине актив араластыру бағытынан жазылғандығын бийкарлауда болмайды. Мысалы, ол сын жазыушылардың Маркс, Ленин илими менен құралланған болыуын талап етті, Жолмурзаның «Сегиз жаста» деген қосығына надурыс айтылған пикирди критикалайды, оның өсип киятырған шайыр екәнлигин дәлиллеиді. Ж. Аймурзевтың «Сегиз жаста» деген қосығына 1983-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында Қыдыр улының сыны басылған (А. С.). С. Мәжитовтың айырым қосықларындағы шөклениушіликти ашады. Қ. Ирмановтың творчествосындағы идеялық қәтеликлерди де орынлы сынайды.

А. Бегимовтың мақалаларында көбирек Қарабай Ирмановтың шығармаларының сыналыуының да себеби бар сыяқты. Ол әдебиет майданына ерте араласып, 30-жыллары тәуір-ақ танылған жазыушылардың қатарына қосылады. Қ. Ирмановтың «Жақтылық», «Қарақалпақ қызы» шығармалары, ал 1934-жылы қосық-

¹. «Совет Қарақалпақстаны», 16-сентябрь, 1987-ж.

лар топламы басылып шықты, өзінің идеялық-көркем-лік кемшиліктері үшін бұл шығармалар өз уақыттарында әділ сынға ұшыраған. Сондай-ақ Қ. Ирмановтың 1923-24-жылдары жазылған «Қоңыратбай» қосықтарында да әдеуір идеялық кемшиліктердің орын алғандығын автордың өзі мойындаған¹.

Қ. Ирмановтың хаты «Басқармаға хат» деген атпен 1932-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында басылып шықты.

Демек, Асан Бегимовтың көбірек Қарабай Ирмановты унамсыз жағынан тилге алуы ұсын-дай моменттерге байланысты деп қарау керек.

А. Бегимовтың «Хәр ким өзінше ойлайды» (сын-шылларымыз туұралы) деген мақаласы тиккелей әде-бият критикасының жағдайына арналғандықтан, бу-ған кемирек тоқталуға туұра келеді. Мақала «Мий-нет әдебияты» журналының 11-12 сандарында (1933) дағазаланды.

Автор қарақалпақ-совет әдебиятының табыслары, оның қатарының өсіуі, әдебиет сынның көріне басла-ғанлығын ұлыұма мәдениет тараудағы илгерилеушілікті ашады. «Жазыушылардың саны көбейіу менен қа-тар аз да болатуғын болса, бирли ярым сыншыллар шығып, әдебиет майданына қатнаса баслады. Жазыу-шылардың жазғанларын сынайтұғын болды, жақсы менен жаманды таңлағандай болды». Соның менен бирге, әдебиет сынды рауажландырыу үшін марксизм-ленинизм тәлиятатын терең үйреніу зәрүрлігін орта-ға қояды.

«Қызыл Қарақалпақстан (№129, 1932) бетінде жә-рияланған Палұан Сейтмуратовтың «Ким айтпай жү-рипти» («Қызыл Қарақалпақстан» №129, 1932-ж.), Қыдыр улының, Жолмурзаның «Сегіз жаста» қосығы-на рецензиясы («Қызыл Қарақалпақстан» 2071 №9, 1933)» қаққында пикир жүритип, булардың бир жақ-ламалы екенлігін ескертти. Асан Бегимов буннан бу-рынғы жазылған «әдебиеттағы терис ағымларға боль-шевикше тепки берейик» (1932) мақаласындағы пи-кирлерін қууатлау менен Жолмурза, Хожамет, Айт-байлардың поэзияға қосып отырған үлесілері дурыс көрсетиледи.

¹. «Қызыл Қарақалпақстан», 15-июль, 1982-ж.

Бирақта, ұлыұма әдебиеттың тазалығы үшін жа-зылған мақалада орынсыз айыптаулар, цензураға жат-пайтуғын қауіпке сөзлер жиі ушырасады. Автор өзі сынап отырған сыншыларын «бундай сынлардың бат-паны Аббаз шайырға да турмайды», «қуры қыршыу-бай», «сасық», «шерменде шарлатан», «хөкке», «кийиз» «қап», «ақмақ, бетсіз», «қырыс», «алапес», «мақау», «қудай урған» т. б. сыяқты сөзлерді П. Сейтмуратов-тың адресіне талғаусыз ислете береді.

А. Бегимовтың «Әдебиеттағы терис ағымларға большевикше тепки берейик» деген мақаласының аты-нан көринип турғанындай-ақ, автор гейде өзінің дурыс пикирлері менен қәте пикирлерін араластырып жибе-реді. Оның сынап отырғандары тап класс дүшпаны сыяқты, оның адресіне жаман сөздің бәрін үйіп төге-ді. Ашыулы, ғәзеп пенен айтылған орынларда дурыс пикирлерді надурыс түсіндіргенін өзі сезбей де қа-лады. Мысалы: А. Бегимов, П. Сейтмуратовтың «Кеңес жазыушысы тилесе қай карада турып та, қәлесе қандай турмыстан алып та жаза алады» деген пикирін кел-тирип, «мине, саған керек болса» — деп ғәзепленеді. Сондай-ақ, Палұанның попутчик жазыушылар жөнин-дегі дурыс пикирі де бурмаланады. А. Бегимов олар-ды «кеңеске қастыян жазыушылар» деп тастыйықлайды.

Соның менен қатар сол жылдардағы әдебиет крити-касындағы жүз берген қәтеліктер протеккульт РАПП шылардың шығармаларға бир жақлама баға беріуші-лік сыяқты унамсыз көриніслер А. Бегимовтың қара-қалпақ әдебиеті туұралы мақалаларында да орын ал-ғанлығын көремиз. Оның үстіне, сол уақытта баспа сөзде дурыс көрсетилгеніндей-ақ, А. Бегимовтың мақа-лалары тийкарынан С. Мәжитов, Қ. Ирмановлардың шығармалары туұралы ғана жазылды. Мысалы А. Бе-гимовтың көплеген мақалаларында Мәжитов, Ир-мановлардың шығармаларына ғана тоқтайды, олардың ауыз тушырлық хәш нәрсе таппайды. Аз да болса оның унамлы жағын көрсетпейді, топламға киргизилген Мә-житовтың айрым қосықтарының мазмұны бурмала-нып, олар жат шығармалар сыпатында түсіндіриледі.

Ал, 1932-жылғы «Тағы да қарақалпақ әдебиеті қақ-қында» деген мақаласында автор өзінің Мәжитов туұралы пикирін бир қанша тереңлестірип, оның шы-ғармаларын надурыс таллайды.

Жоқарыда көріп өткеніміздей-ақ Асан Бегимовтың мақалаларында 30-жылдардың басларында-ақ қарақалпақта байшыл, миллетшил жазыушылар болды, оның басшысы С. Мәжитов деп түсіндірілді. Егерде 1930-жылы жазылған рецензиясында «Мәжитовтың жазғанларынан жәміетке пайдалы хеш нәрсе таппаса» 1932-жылы «Қызыл Қарақалпақстанның» екі санында (№25, 26, 8-13-март) басылған «Тағы да қарақалпақ әдебиаты хақында» деген мақаласында ол қарақалпақ әдебиатында екі группа шайырлардың бири—Баядил, Мәжитов, Қарабай, екіншиси—соңғы жыллары жаза баслаған совет жазыушылары бар екенлігін көрсетеді:

«Қарақалпақ әдебиатының басынан өткерген бир дәуири 1924—1928-жыллар. Яғнай Мәжитовтың баспа сөз жумысына қатнасып жаза баслаған дәуири. Бул уақытта байшыл-миллетшиллердин әдебиат бетинде хәуиж алып, солардың жазғанларының үстем болған дәуири»¹. Әлбетте, былайша тастыйықлау тийкарынан қәте еди. Ал, сол мақалада келтирген Мәжитовтың қосықларының мәнисине түсинбестен оларды «байларға үндеуи» деп тастыйықлауларының да негизи жоқ еди. Әсиресе С. Мәжитовтың мектеп балаларына жазылған жақсы қосықларының идеясы надурис түсиндирилди². А. Бегимовтың бундай пикирлери сол жыллары көпшилик баспа сөзде орын алды.

30-жыллары жазылған мақалалардан биз С. Мәжитов хақында бир қанша мағлыұматларды Қ. Әуезовтың қәлемине тийисли «Бағдагүл»³ ге аталған рецензиясынан ғана табамыз. Ал, жазыушы ақланған соң баспа сөзде пайда болғанларынан Н. Жапақовтың «Әдебиатымыз хақында ойлар»⁴ китабындағы көлемли мийнетин, сондай-ақ Қ. Байниязовтың «Туңғыш сабақлықларды ашқанда»⁵ деген жақсы таныстырыуын атап өтиу орынлы. Буларда жазыушының творчествосына хәр тәреплеме берилген әдил баха бар.

1. «Қызыл Қарақалпақстан», №25, 26, 1932-ж.

2. «Совет Қарақалпақстаны», №107, 1988-ж. Қ. Байниязовтың мақаласында дурыс пикирлер бар.

3. Қараң. Қ. Әуезов шығ. хәм аудармалары. Нөкис-1987-ж-ғы.

4. Н. Жапақов. Әдебиатымыз хақында ойлар, Нөкис-1974-ж.

5. «Совет Қарақалпақстаны», 24-октябрь, 1984-ж.

Қ. Айымбетовтың «Әдебиат мәселеси менен қарақалпақ жас жазыушыларының ұазыйпалары» (ойласық) мақаласында да усыған уқсас пикирлер орын алды. Әдебиатта мазмун менен форма мәселесин қарастырып, оған өзінше анықлама береді. «Мәжит улы әдебиат жүзинде тонын жамылып, сыртын қызартып, әдеуир қәдирин арттырып келди. Бирақ оның шығармаларының түр, мәниси тәуир деп айта алмаймыз.

Мәжит улы шығармасының түр, мәнис жағын астарлап, мийнеткешлерге жақынлатаман десе де, жаманлық тәрепи жат болған соң оның шығармалары бизиң жамайлық бағытымызға, дәуиримызге курал бола алған жоқ. Мәжит улы түр, мәнис тәрепинен бизге қайыр бермейди, тек тилге бай, жупластырғыш демесек, сыртының ол қызылына қызықпаймыз»¹.

Мине, усындай пикирлер 30-жылдардың ишинде көбирек орын алды, буған Қ. Ермановтың, соң И. Фазыловтың шығармаларына берилген дөхметли критика қосылды. Ш. Ермекбаевтың «Қарақалпақ кеңес әдебиатында»,² Н. Табынбаевтың «Жазыушылар арасында революциялық қырағылықты күшейтейик»³ деген мақалаларында сол жыллардағы шоқмарлы критиканың көриниси байқалады, жазыушыларды айыплау, тырнақ астынан кир излеу, жала жабыу характерли. И. Сағитовтың усы жыллары жазылған мақалаларында да бул пикирлер қайталанды.⁴ Н. Жапақов усы жыллары жазған бир қатар мақалаларында С. Мәжитов, И. Фазылов, Қ. Әуезовлар хақында бұрыннан айтылып киятырған ямаса жазыушылар аўқамының басшылығына өтип алып, «душпанлық» жолға түскен жазыушыларды әшкаралаған болды⁵. Демек, булар, бир-бирин толықтырыушы дөхметли пикирлерден ибарат болды. Әдебиатшы Қ. Байниязов бундай пикирлерди өзиниң «Өлгеннен кейин ақланды»⁶ деген мақаласында келтирген. Биз усы газетадан мынандай үзиндилерди ал-

1. «Мийнеткеш қарақалпақ», №33, 1931-жыл.

2. «Қызыл Қарақалпақстан», №116, 1934-жыл.

3. «Қызыл Қарақалпақстан», №169, 1987-жыл.

4. «Қызыл Қарақалпақстан», №245, 1936-жыл, №26, 27, 1936-жыл.

5. «Қызыл Қарақалпақстан», №146, 27-июнь, 1938-жыл.

6. «Совет Қарақалпақстаны», №107, 31-июнь, 1988-жыл.

ыұды дурыс деп ойлаймыз.

«Көркем әдебиет майданындағы артта қалғанлықты тез жояйық» мақаласында И. Сағитов: «Қарақалпақстанда баспа сөз әдебиет жұмысы жаңа дүзиле баспаған уақытта Мәжит улы, Ерман улы усаған байшыл-миллетлик идеологиясын сиңдиргнш оларды совет ху-киметинен узақлатқысы хәм кейин қарай тартқысы келди!» деп жазды.

«Жазыушылар шөлкеми өз жұмысын қашан қайта қурады» деген мақаласында Н. Жапақов: «Қарақалпақ-совет жазыушылар ауқамының басына жасырын өтип алған халық душпанлары Әуезов, Зәхирий, Избасар Фазыловлар қарақалпақ әдебиатын өсирмеуге, оны қысыуға, жаңа талантларға жол бермеуге хәм оларды өзлериниң душпанлық зәхәри менен уулауға тырысты. Халық душпанлары қарақалпақ совет жазыушылар ауқамын қулатыуға урынды. Олар жас жазыушылар арасында тәрбия жұмысын бузды».²

Көрип отырғанымыздай жоқарыда пикирлер бир-бирине егиздің сыңарындай уқсас, бир-бирин толықтырып турады.

А. Бегимов тәрәпинен 1930-жылы С. Мәжитов хәқында айтылған пикир, 1931-жылы Қ. Айымбетовтың мақаласындағы тастыйықлаулар, 1932-жылы «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында тағы да С. Мәжитов тууралы А. Бегимовтың пикирлері, сон И Сағитов Н. Жапақовлар тәрәпинен биз келтирген пикирлер нәтийжеде сол дәуирдің рухына сәйкес келди. Айыпланыушы жазыушылардың дизими кем-кем көбейе берди. Н. Табынбаев тәрәпинен жазылған «жазыушылар арасын революциялық қырағылықты күшейтейик»³ деген мақаланың характери жоқарыдағы пикирлер менен үнлес хәм тамырлас. Баспа сөзде орын алған «Халық жауларының идеологиялық майдандағы зыянкеслик ислер»⁴ «Қарақалпақ әдебиатындағы буржуазиялық миллетшилер хәм олардың қәуендерлері»⁵ соңғы мақала «Совет муғаллими» газетасында жәрияланған»⁶

¹ «Қызыл Қарақалпақстан», №245, 24-октябрь, 1936-жыл.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №146, 27-июнь, 1938-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан» №169, 28-август 1937-жыл.

⁴ Сол газета, №183, 14-сентябрь, 1937-жыл.

⁵ Сол газетада, №187, 18-сентябрь, 1937-жыл.

⁶ «Совет муғаллими», 24-сентябрь, 1937-жыл.

Көркем әдебиет критикадағы бундай аұхаллар, жазыушылардың творчествосын баҳалаудағы бир жақлы пикирлер, дөхметлер сол дәуирдеги Сталинниң атына табыныушылықтың, адамларды жаманлап айыплаулардың шоқмарлы критиканың айқын көриниси болды.

Өзлери биреулерди айыппап атырса, екнши биреулер солардың өзін айыппап атырғанын көрип хайран қаласаң.

Әлбетте, әдебий турмыста үлкен зыянға алып келген бир жақлама тастыйықлаулар, қас қақпай жаманлауға бейим турыушылар биреулер ушын хызмет еткенлигин бийкарлауға болмайды. Оқып отырсаңыз, булар тап тапсырма бойынша жазылған сыяқлы көринеди (әлбетте, барлығы емес).

Әдебий критиканың басым көпшилигин, әлбетте, бундай мақалалар характерлеген жоқ. А. Бегимов, Қ. Айымбетов, И. Сағитов, Н. Жапақовлардың жақсы мақалалары аз емес еди. Әдебий критиканың атмосфера-сын мине, усындай мақалалар белгиледи. М. Дәрибаевтың «Октябрь хәм қарақалпақ әдебиаты»¹ «Совет дәуириниң талантлы шайыры»² А. Бегимовтың Науайыға арналған мақаласы»³ Артық Шамуратовтың «Көркем әдебиет көрнекли критикаға зәрүр»⁴ Н. Жапақов пенен Мамраевтың «Социалистлик реализм методы менен қуралланған әдебиет сыны ушын»⁵ Н. Дауқараев пенен О. Кожуровтың «Қарақалпақ әдебиатында В. И. Ленин образы»⁶ И. Сағитовтың «Қарақалпақ әдебиаты хәм оның жас жазыушылары»⁷ хәм т.б. мақалалар өзиниң салмақлылығы менен дыққатқа миясар.

Қарақалпақ әдебиаты критикасының пайда болыуы Советлик әдебиатымыздың дәсепки адымлары, оның қолға киргизген табыслары хәм усы жолдағы кемшиликтери менен тығыз байланыслы қаралыуы керек. Әдебиаттын рауажланыуының дәрежеси оның сапасын белгиледи. Жаңа дәуирге барлық таланты менен хызмет еткен А. Муўсаев, С. Мәжитов, Х. Ахметов, А. Матъя-

¹ Қызыл Қарақалпақстан» №7-ноябрь, 1935-жыл.

² Сол газета, 21-июль, 1938-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан» 15-ноябрь, 1938-жыл.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан» 28-апрель, 1939-жыл.

⁵ Сол газетада 11-октябрь, 1939-жыл.

⁶ «Советская Каракалпакия» 21-январь, 1970-жыл.

⁷ «Қызыл Қарақалпақстан» №295, 296, 1935-жыл.

кубов, А. Бегимов, Қ. Ирманов, Ж. Аймурзаев хәм тағы басқа да жазыушыларымыздың творчестволық табыслары әдебий критиканың, сын таллау пикирлердің пайда болыуы хәм рауажланыуына тийкар болды.

30-жыллардың бас гези критиканың жаслығы менен характерленеди, соған қарамастан ол әдебий процессте белгили орын тутты: дәслепки поэзиялық шығармалардың идеялық—көркемлик дәрежеси, сахналық шығармалардың бағдары, қосық техникасы бойынша пикирлерди жүзеге келтирди. Солай етип, жас әдебияттың буннан былайғы рауажланыуына тәсир жасады. Әдебий критика кем-кем тәсиршең күшке айлана баслады. Демек, ол көркемлик рауажланыудың жетискенлик хәм кемшиликлерин оқыушыға жеткеріуде оперативлик көрсетти.

Критика әдебияттың өзін-өзи сезиниуін таный-билиуи. Әлбетте, әдебият өзін-өзи соншелли терең сезинсе ғана, оның жетискенликлери соншама унамлы болмақшы.

Рецензиялық мақалалар, хат формасындағы пикирлер, критика—библиографиялық сыпаттағы, гейде ойласықлар, әдебияттың теориясына қатнаслы мақалалар жазылды. Бунның өзи оның форма жағынан изленислерине алып келди. Көркем әдебият өз уақтының өмир тиришилигин сәулегендириуге хәрекет жасаса, критика усының қандай тереңликте, көркем формада иске асқанлығын ашыуы тийис. Ол сонда ғана «хәрекеттеги эстетика» екенлигин тәмийинлей алады.

30-жыллары әдебий критикамызда өзиниң рауажланыуына байланысды сәтти хәм сәтсиз адымлар болды.

Бир жағынан оның жаслығы, тәжирийбесизлиги, екінші жағынан таярлықлы кадрларының жетиспеушидиги сезилерли дәрежеде болды. Әдебий критиканың дәслепки шығармалары жазыушы, шайырлардың қолемине тийисли болды, профессионал критиклер жоқ еди.

Соның менен бирге әдебий критика рауажланыуында бир қатар кемшиликлерди де атап өтиуге туура келеди. Ең баслысы, айырым мақалаларда шығарманы терең таллау орнына оның мазмунын баянлау, көбирек кемшилигин излеуге қумарлық, критиканың мәдени дәрежесиниң төменлиги, деп қарауға болады. Айырым мақалаларда көркем шығарманың сиясий тәрепин бурмалаушылықлар да ушырасты. Мақалалардың атынан-ақ оның надурис бағытта екенлиги байқалып турады.

Мысалы, «Совет муғаллими» газетасында (24-IX-1937-жыл) «Қарақалпақ әдебиятындағы буржуазиялық миллетшилер хәм олардың қауендерлери» деген мақалада Мәжитов, Фазыловлар шығысы жағынан айыпланады. Мысалы, А. Бегимовтың айырым мақалаларында Мәжитовтың шығармаларын таллағанда объективлик жетиспеди: Шанбастың, И. Фазыловтың топламына жазған рецензиясы көркем шығарманың тәбиятына түсинбеушилик еди. Бундай үстиртин жазылған сын мақалалардың кейни айтыс, жәнжел, хәттеки бир-биреуин кемситиуге шекем жетти.

Әдебий критикадағы усундай бир жақлылық, гейде сиясий жақтан бурмалаушылықлар, талантлы жазыушыларға топылыс хәм «тырнақ астынан кир излеушилер» 30-жыллардағы жәмийетимизде орын алған хәкимшиликтиң—Сталинниң хәрекетлериниң әдебияттағы бир көриниси сыпатында қаралыуы керек. Жоқарыда айтқанымыздай С. Мәжитов, Қ. Ирманов, соңырақ И. Фазылов Қ. Әуезов, Н. Дәуқараевлар хәққындағы сиясий айыппаулар 30-жыллардың орталарында өзиниң шыңына жетти.

Гейпара шаласауат әдебиятшылар қарақалпақ—совет әдебиятының белгили ўәкиллериниң шығармаларына қара бояу жағып, оларды «душпанлар» сыпатында түсиндирди. С. Мәжитовтың жақсы шығармаларының мәниси бузып талланды, Н. Дәуқараев шығысы жағынан айыпланды. Бундай турпайы, бирақ сол уақыттың жағдайына сыйымлы мақалалар баспа сөзде иркинишсиз жәрияланды.

Қарақалпақ әдебий критикасының жетискенлик, кемшиликлери бир қатар жұмысларда дурыс көрсетилди. Мысалы, М. Нурмухамедов әдебиятымызда критиканың дәреу дәуириндеги жағдайды «критика шығармаларға марксистлик-ленинлик көз қарастан баха беріудин зәрүр екенлигинен келип шықты. Бул революцияға шекемги алдыңғы қатарлы рус әдебияты классиклериниң принциплерин, сондай-ақ социалистлик реализм критикасының принциплерин өзлестириуди талап етти»,—деп оғада дурыс бахалайды. Автор критикаға тән болған улыума жаңалықларды ашады: критика жазыуда бизиң авторларымыздың рус әдебиятынан үйрениулериниң унамлылығын, жетискенликлерин дәлилледди.

Соның менен автор усылар менен бир қатарда әдебий критикаға тән кемшиликтерди көрсетеді: бұл оның анализдеуідегі сайызлығы, бір тәрептілігіне бағалауға умтылушылық. «Айырым критиктер,—деп жазады М. Нурмухамедов,—өз мақалаларында жоқ етіуге ұрындырушылық, сәгис характерінен қутыла алмай келді». Олар тек ғана унамсыз жақтарын әшкаралау менен шұғылланып, унамлы жақтарын хәм шығарманы жақсылау жолларын аз көрсетті»¹

ӘДЕБИЙ МИЙРАСЛАРДЫ ЖЫЙНАУ ХӘМ КРИТИКА

ӘДЕБИЯТ ИЛИМИНИҢ ДӘСЛЕПКИ ҚӘДЕМЛЕРИ

Халқымыздың оғада бай әдебий мийрасларын жыйнау хәм өзлестіріу мәселеси жас әдебиятымыздың рауажланыуында белгили орын ийелейді. К. Маркс пенен Ф. Энгельстин мийнетлерінде әйемги дәуірлерде пайда болған халық шығармаларының рауажланыуы жәмийетлик рауажланыу менен бирдейине сәйкесликте бола бермейтуғыны, бай фантазиялық дәретпелердин уақыт өткен сайын тәсириниң сақланып келе беріу мүмкиншилиги ҳаққындағы К. Маркстин пикири әдебий мийрасларды жыйнау хәм өзлестіріуде изертлеуши хәм жыйнаушылар ушын бүгін де әҳмийетли. «Дәри менен қорғасын дәуірінде Ахиллестин болыуы мүмкин бе? Грек искусствосы менен эпосының жәмийетлик рауажланыудың белгили формалары менен байланыслы болыуында турған қыйыншылық жоқ. Буны түсиниудин қыйыншылығы сонда, олар бизге елеге шекем көркемлик лаззет бағышлайды хәм белгили мәниде қол жетпес норма хәм үлги болыу жағынан әҳмийетин сақлап келиуінде».² Бул пикирди биз өз халқымыздың бай эпослық шығармалары ҳаққында да айта аламыз.

Грек мифологиясы грек искусствосының арсеналы

¹ М. Нурмухамедов «Қарақалпақ—совет әдебиятының рауажланыуына рус әдебиятынан тәсири. Нөкис—1956-жыл, 96-98 бетлер.

² К. МАРКС, Ф. ЭНГЕЛЬС. об искусстве. М. 1957. стр 135—136 I-том.

ғана емес, ал оның тийкары болғанлығын, грек искусствосы сол мифологиядан яғный халық фантазиясы тийкарында тәбият хәм жәмийетлик формалардың тийкарында қәлиплескен түсиниктен келип шыққанлығын да К. Маркс жақсы дәлиллеген. Усыған байланыслы К. Маркс былай деп жазады:

«Варварлықтың ең төменги басқышында адамның ең жоқары қәсийетлери рауажлана баслады. Өзиниң жеке адамгершилик, шешенлик, диний сезимлер, туурылық, ерлик, батырлық сезимлери оның улыуа хәммеге тән сыпатларына айналып кетти, соның менен бирге, мийримсизлик, сатқынлық хәм фанатизм белгилери пайда болды. Дин тарауында стихиялық қубылысларға табынуы, жеке қудайлар хәм уллы рухлар ҳаққында гүңгирт түсиниклер орын алды, әпиуайы қасықлар, хәммеге ортақ үйлер, маистан нан писириу (жүуери сыяқлы өсимлик)—мине, булардың бәри усы дәуирге туура келеди. Сондай-ақ, бул дәуір фратерия хәм рууларға бириккен синдиасмсикалық семьяларды хәм қәуимлердин конфедерациясын пайда етти. Адамзаттың рауажланыуында бурында өзиниң көп тәсирин тийгизген уллы қәсийет—адамның қыялы көп санлы мифлердин, легендалардың хәм аңызлардың хатқа түспеген әдебиятын дәрете баслады хәм адамзат әуладына өзиниң қудиретли тәсирин дауам етти»¹

Ф. Энгельстин мийнетлерінде фольклор, халық китаптары ҳаққында оғада бай көрсетпелер бар, буларда халық шығармаларына илимий қатнас жасау, оларды хәммениң пайдаланыуы ушын басып шығарыудың зәрүрлиги ескертиледі.

Дийханның ауыр мийнетин, оның езилип шаршағанын умыттырып, кеўлин көтеретуғын шығармаларды рухый азық болатуғын үлкен ғазийне деп атайды. «Немец халқының кереги ушын бул китаптардың ең жақсыларын не ушын ислеп шығып бастырыуға болмас еди». «Бирақта бундай жумыслар хәммениң қолынан келе бермейди»². В. И. Ленин жаңа пролетарлық мәдениет жасауда узақ әсирлер дауамында адамзат тәрәпинен дәретилген мәдени байлықларды үйрениу хәм өзлес-

¹ Сонда 270—271-бетлер.

² Сонда II том, 567-бетлер.

тириудің оғада зәрүрлігін көрсеткен еді. Пролеткульташылар тәрәпинен алға сүрилген—хәр бир класс өзинің мәдениатын жаңадан жасауы керек, бурынғылардан пайдаланыўға болмайды,—деген пикирлердің тийкарсызлығын ашып берди. Усы жағынан Лениннің Маркске байланыслы айтқан мына пикирлери характерли. «Маркс капитализм дәуиринде адамзат қолға киргизген билимлердің беккем негизине сүйенди..... Ол адамзат жәмийети дәреткен нәрселердің хәммесин де сын көзі менен ислеп шықты, олардың бирде пунктин дыққатсыз қалдырған жоқ».¹

В. И. Ленин пролетар мәдениатына көбірек тоқталып, барлық адамзаттың рауажланыуы менен пайда болған мәдениатты анық билмей турып ямаса оны қайта ислемей турып, пролетар мәдениатын жасау мүмкин емес екенлигін көрсетти. Хәқыйқатында да «пролетарлық мәдениат ғайыптан пайда болған нәрсе емес, тап сондай-ақ ол өзлерин пролетариат мәдениатының қәнигелеримиз деп атайтуғын адамлардың ойлап тапқан нәрсеси де емес. Пролетарлық мәдениат адамзаттың капиталистлик жәмийет, помещиклик жәмийеттин, чиновниклик жәмийеттин езиўшилиги астында дәреткен билим араларының нызамлы рауажланыуы болып табылыуы тийис»² деген еді.

Қарақалпақ фольклорының үлгилерин жыйнау, сондай-ақ Бердақтың айырым шығармаларын халық аузынан жазып алыу, бул жазып алғанлардың айырымларын баспа сөзде дағазалау XIX әсирдин орталарынан басланғанлығын билемиз. Профессор Қ. Мақсетовтың мына пикирине қосылмау мүмкин емес. Усы дәуирде (яғный XIX әсирдин орталарынан XX әсирлердин баслары (А. С.) рус мәдениатының прогрессивлик тәсири Қарақалпақстан мысалында да айырым нәтижелер берди. XIX әсирдин ақыры, XX әсирдин басларында рус изертлеўшилери Н. Каразин, А. Диваев, И. Беляев тәрәпинен гейпара фольклорлық текстлердин жыйналыуы хәм баспа сөзде көриниўи қарақалпақ материалы бойынша әдебиат таныў илими саласында биринши болып мийнет дәретиўге умтылыулар еді. Олардың мийнетлеринде қарақалпақ ауыз-еки сөз мәдениатының изерт-

¹ Ленин о культуре и искусстве. Москва—1956г. 287-бет.

² Сонда.

лениўинин биринши адымлары сезилетуғын еді. Булар әдебий ойлардың тарийхын үйрениўге нәзер аударыўға турарлық фактлер екенин еске алыу керек»¹

Рус изертлеўшилери менен саяхатшыларының қарақалпақ ауызеки әдебияты үлгилерин жазып алыуы хәм дағазалауы туўралы қарақалпақ әдебиатшылары Н. Дәўқараев, Қ. Айымбетов, И. Сағитов, М. Нурмухамедов, Қ. Мақсетов хәм басқалардың бир қатар баҳалы пикирлери бар хәм булар олардың изертлеў жумысларында, мақалаларында орын алды.

Айрықша белгилеп өтетуғын нәрсе, Қарақалпақстанның Россияға ықтыярлы қосылыуына 100 жыл толыуына байланыслы усы үлкен сәнге арналып, М. Нурмухамедовтың «Рус—қарақалпақ мәдений байланысларының тарийхынан» (1974) атлы монографиясы басылып шықты. Көплеген тарийхый әдебий фактлерге бай бул жумыста рус прогрессив ойшылларының қарақалпақ халқының фольклорлық материалларын жазып алыу хәм олар хәққында мағлыұматлар бериўши, ең баслысы қарақалпақлар хәққында олардың жақсы пикирде болғанлығына дыққат аударылады. Бурынлары гейпара изертлеўлерде үзинди-үзинди күйинде ушырасатуғын мағлыұматларды жыйнап, оны жуўмақтастырып, белгили системаға салған бул—мийнет өзиниң илимий дәлиллиги хәм қызықдылығы менен оқыўшыда унамлы пикир қалдыратуғынын айтпау мүмкин емес.

Муравьев хәм Гладышевлар 1740—41-жыллары Хийўаға жасаған саяхатында қарақалпақлардың арасында болып, бир қанша легендаларды жазып алады, бастырып шығарады. Н. Муравьевтин 1819-20-жыллары болған сапарында да көп ғана қызықлы материалларды жыйнап, жазып алғанлығы белгили. Булардың ишинде ол «Ғәрип ашық» дәстанының мазмунын өзінше баянлаған. Усындай этнографиялық материалларды жазып алыўда П. Рычков та көп жумыс ислеген.

Қарақалпақлардың халық творчествосы байлығын хәм оның дәретиўшилик уқыбын жақсы баҳалап, бир қатар жыраўлардың болғанлығын түсindirген Чоқан Валиқанов еді. Художник хәм изертлеўши Н. Каразин 1874-жылы Шымбайдың территориясында болып, «Хаял патшалығы хәққында ертек» ти жазып

¹ «Совет Қарақалпақстаны», 23-октябрь 1964-жыл.

алган хэм 1875-жылы «Хэзирги хэм әййемги Россия» деген топламның 3-томында бастырған.

Н. Каразин бул ертекни Шымбайдың базарында бир кемпирден жазып алғанлығын хэм бул адамның оғада талантлы ертекши екенлигине таңланады. «Шымбай базарындағы қойыу көленкеде, шертектің астында орналасқан бир чайханада көп адамлар жыйналысқанлығын», сол жерде гүрриңчил ҳаял менен танысқанлығын мақтаныш етеди.

Айрықша, қарақалпақ эпосларын хэм тарийхый жырларын жазып алыуда А. Диваевты, А. Беляевты атап өтиуге болар еди. «Алпамыс», «Ер шора», «Шыңғысхан ҳаққында аңыз», «Едиге хэм Тоқтамыс ҳаққында жыр», «Шежире», «Қоблан» сыяқлы шығармаларды жазып алады хэм булардың гейпарасын бастырып шығарады. Совет дәуиринде бул жумысты бежерийде Н. А. Баскаков көп мийнет етти. Сондай-ақ И. Беляев, А. Самойлович, А. Россикова, Н. Остроумов, А. Диваевлар қарақалпақ шайырлары, жырауларынан қарақалпақ әдебиятына тийисли бир қатар материалларды жазып алып бастырып шығарды. Булардың арасында «Алпамыс», «Ер Шора», дәстанлары хэм Ормамбет бийдин толғаулары бар.

1878-жылы «Туркстан ӯалаяты» газетасында Әжинияз бенен Мецештин айтысы дағазаланды.

Әлбетте, биз рус илимпазлары баслаған усы ийгиликли дәстүрдин совет дәуиринде жақсы дауам етирилгенлигин, тек жыйнау ғана емес, ал оларды изертлеуде үлкен табысларға ерискенлигимизди мақтаныш ете аламыз.

Социалистлик мәдениятты рауажландырыу жумысы халық әдебиятын классик шайырлардың шығармаларын жыйнау хэм изертлеу тарийхый эстетикалық зөрүрлигин көрсетти. Халықтың ауыз-еки әдебияты, классик шайырлардың айырым шығармаларын жазып алыу Октябрь революциясынан бурын-ақ рус изертлеушилері тәрәпинен жазып алынғанлығын айттық. Бирақта оларды илимнің айналысуына салыу, халықтың ийгилигине айландырыу совет дәуиринде ғана алынды. Халық мийрасларын жыйнау хэм изертлеуде жазыушыларымыз Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, О. Кожуров, Н. Жапақов, С. Мәуленов, Ш. Хожаниязов, А. Бегимовлар көп жумыс исеиди. 30-жыллардың ишинде 20 дан аслам дәстанлар жазып алынды. «Едиге», «Алпамыс», «Қоб-

лан», «Мәспатша» дәстанлары өз алдына китап болып басылып шықты мақал-нақыллар, легендалар, ертеклер, көп ғана халық қосықлары жыйналды. Жийен-жырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ Өтеш, Омар шайырлардың қосықлары, поэмалары, жазып алынды, олардан айырым үлгилер 30-жыллары дүзилген әдебияттан оқыу китапларына киргизилди.

1941-жылы Бердақ шайырдың лирикалық қосықлар топламы шықты, ал сол жылы «Қарақалпақ халық творчествосы» рус тилинде «Возрожденный народ» деген үлкен китаптар шығарылды. Буған ауызеки әдебияттың үлгилери, классик шайырлардың шығармалары киргизилди.

30-жылларда мәдений мийрасларға күшли дыққат аударыушылық характерли. Улыуа көп миллетли совет әдебиятларындағыдай-ақ, қарақалпақ әдебиятында да әдебий мийрасларды жыйнау, классик шайырлардың, халық шайырларының шығармаларын бастырып шығарыу, олар менен күнделикли жумыс алып барыу, ауыз-еки әдебияттың көп санлы үлгилерин жыйнау хэм бастырып шығарыуға мәмлекетлик ис сыпатында қатнас жасау Пүткилсоюзлық совет жазыушыларының биринши съездиндеги Горькийдин көрсетпелеринен кейин-ақ қызғын қолға алынды. Әдебий мийрасқа надурис көз қараслар әдил түрде критикаланды.

Қарақалпақ халқының әдебий мийрасларын жыйнау совет дәуиринде, айрықша 20-жыллардың ақырларында басланды. Бул үлкен жумысты баслау хэм ҳәуижлендириуде, жас миллий интеллигенцияны тәрбиялап жетистириуде А. Л. Мелков, А. С. Морозова, Н. А. Баскаков, А. А. Соколов хэм т. б. белгили үлес қосты. Бул илимпазлардың мийнетлери бизиң қарақалпақ илимпазларының жумысларында жоқары баҳаланғанлығын көремиз.

А. С. Морозова «Халық әдебиятын үйрениуге үлкен кеуил бөлинсин» («Мийнет әдебияты», №2, 1932-жыл) деген мақала жазып, онда мийраслардың әҳмийетин кеңнен түсиндирген: «Қарақалпақлар халық әдебиятына жүдә бай. Усы адамзаттың өмир тарийхы менен киятырған ғәзийнесин үйрениу, жыйнау, пайдаланыу арқалы пролетариат мәдениятын дүзиу мүмкин».

Қарақалпақ әдебиятшылары арасында да мийрасларға нигилистлик көз қараслар, ески әдебияттан ат-

тонын ала қашыушылардың болғанлығын 30-жыллардың ишінде жазылған сын мақалалардан көріуге болады. «Жергиликли баспа сөзде қарақалпақ фольклорын жыйнау үйрениуге шақырық былай тұрсын, ал КарАПП оған қарсы болды, халық дәретпесинен нұсқалардың өзі баспа сөзде жүде жекке-сийрек ұшырасты». Әдебий мйрасларды жыйнау хәм бақалау исине бундай көз қараслардың белгили дәрежеде иркиниш болғанлығы сөзсиз. Оның үстине әдебий сынның жаслығы, оның менен шұғылланыушылардың илимий-теориялық жақтан тәжирийбесиниң азлығы да сезилерли еди.

Ескертип өтетугын бир жағдай, әдебий критика менен әдебият илими бир-бири менен күтә жақын бир-бирин толықтырып отырады. Критиканың сапасының күшли болыуында әдебият илиминиң, сондай-ақ әдебият илиминиң жоқары бийикке көтерілиуінде критиканың да роли күшли. А С Пушкинниң әдебият критикасын искусство шығармаларындағы көркемлик пенен кемшиликти ашатуғын илим деп бақалауында үлкен мәни бар. А. Фадеев сыяқлы белгили жазыушы өзиниң «әдебият таныу хәм критика» деген мақаласында критик пенен әдебиятшыны. (Әдебият тарийхын изертлеуши) жикке бөлип қараудың надурис екенлигин ескерткен еди. Егер усыларға биз Белинский, Чернышевский, Горький, Луначарскийдиң мийнетлериниң әдебий сынаға, әдебият илимине де тийисли екенлигин қоссақ А. Фадеевтиң пикири күтә дурыс. Өйткени, буларда әдебияттың практикалық әхмийети де, оның раўажланыуының ызамлылығы да, теориясы да қатар жүреди.

Бул айтылғанлар қарақалпақ әдебий критикасы менен әдебият илимине де толығы менен тийисли.

30-жыллардың ишінде қарақалпақ совет әдебиятының әдеуир дәрежеде раўажланыуы әдебий мйрасларды азлы-көпли өзлестиріуге де байланысly болды. Жазыушылардың екінши съездинде аўыз-еки әдебият хәм классик поэзия бойынша арнаўлы докладлардың тыңланыуы да унамлы қубылыс болды.

Қарақалпақ фольклоры менен революцияға шекемги әдебият тарийхы бойынша әдеуир мағлыұматларды өз ишине алатугын Қ. Айымбетов хәм О. Кожуровлардың «Қарақалпақ әдебиятының түрлері», «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» №4, 5, 6, 7, 1939-ж. хәм №1,

2, 1940) мийнети дыққатқа ылайық. 1940-жылы бул мийнет өз алдына китап болып басылып шықты.

Авторлардың усы мәселеге ат салыуын да, журнал редакциясының жақсы басламасында хәр тәреплеме қууатлауға турарлық. Редакциядан мынадай ескертиу берилген: Оқыу орынларында қарақалпақ әдебиятын оқытқанда материал болмағанлықтан муғаллимлерге көп қыйыншылық келип жүр. Муғаллимлерге хәм өз бети менен оқыушыларға көмек бериу мақсетинде жазылған тил хәм әдебият илим-изертлеу секторының илимий хызметкерлері жолдас Қ. Айымбетов пенен О. Кожуровтың «Қарақалпақ әдебиятының түрлері» деген усы мақаласын басып шығарып отырмыз. Бундай мақаланың биринши жазылыуы болғанлықтан кемшилиги болыуы мүмкин. Сөйтседе әдебият муғаллимлерине хәм өз бети менен оқыушыларға көп пайдасы тийер деп ойлаймыз» (сол журнал, №4, 1939-ж.).

Әдебият тарийхы ушын материаллар сыпатында берилген бул мақалада авторлардың өз алдыларына қойған ұазыйпасыда көрсетилген: «Қарақалпақ тарийхы, қарақалпақ әдебиятының тарийхы еле жазылған жоқ. Сол әдебият тарийхын жазыуда, сол тарийхқа бейимленген материалларды көптин алдына салып пикир алысуу».

Жумыста қарақалпақ тарийхына байланысly көп мағлыұматлар бар, булар тийкарынан проф. П. П. Ивановтың пикирлерине сүйене отырып, өз пикирлерин баянлаған, қарақалпақ дәстанларының дәуирин анықлау бойынша да изленислер аз емес. Авторлар қарақалпақ аўыз-еки әдебиятын 13 түрге ажыратады, олардың айырым түрлерине мысаллар келтирип, өз пикирлерин дәлиллеп отырған. Соңғы дәуирлерде классификацияланған қарақалпақ фольклорының изертлеушилері ең алды менен усы авторларға көп миннетдар екенлигин мойынамасқа болмайды.

Жумыста кеңирек талланған «Алпамыс» дәстаны. Көркемлик жағынан бул дәстанның басқа дәстанлардан орны бөлек екенлигин айтқанларына да қосылу керек. «Алпамыс» дәстанын деп жазады мақалада, — қарақалпақ фольклорының жыйнағы деуге болады, себеби дәстан қарақалпақ халқының аўыз әдебиятын болдығынша өзине сыйыстырған. Бул жөнинде қарақалпақ фольклорын таллап тексермей-ақ. «Алпамыстың» өзін

толық тексеріу жеткілікті болар еді». Авторлардың бұл пикирінде шындық бар, өйткені дәстанның бағалылығы соңғы изерттеулерде де тастырылған. Сондай-ақ усы дәстандағы bazı бир атамалар, тарихий деректер жөнінде қызығарлы мағлұматтар берілген, батырлық дәуір туғалы да болжамлар орынлы («жау болса—батыр басым, дау болса—бий басым, деп ханға хеш нәрсе қоймай жүрген уақыт»). Пытыранқы руларды бириктиріуде «Алпамыс» дәстанын «Игорь полки туғалы» дослық мәселесі бойынша «Жолбарыс терісін жамылған палуан» менен салыстыруларында да қызық бар.

Авторлар биринші мәртебе қарақалпақ фольклорының классификациясын жасаған, олардың шығу тарихы, дәуірлері жөнінде де салмақты илимий пикирлер айтады. Мақаланың жазылған уақыты үшін әхмийетли орын ийелегенлігін көрсету менен бирге, авторлар көп фактик материалларды жыйнап, бир системаға түсіргенінің өзі-ақ мақұллауға турарлық, бұл материаллар мектептің әдебиет мұғаллимеріне, институт студенттеріне көп көмек бергенлігін де есапқа алыу орынлы.

Авторлар илимий экспедицияға қатнасу арқалы әдебиет мийрасты тек жыйнау емес ал кең пропагандалау жумысында да илимге көп пайда келтирди.

Бұл жумыста революцияға шекемги қарақалпақ поэзиясының ири уәкиллерінің творчествосы ҳақында да дәслепки қызықты мағлұматтар берилди. Бұл шайырлардың шығармалары туғалы берилген мағлұматтар соң әдебиет тарихшылары тәрәпинен дауам еттирилди ҳәм кем-кемнен тереңлесип барғанлығы сөзсиз.

Әлбетте, «Қарақалпақ әдебиатының түрлері» дәслепки адым еді, соған байланысly онда айырым жаңылыс пикирлер де ушырасады, булар әдебиет илиминің жаслығынан, әдебиет тарихының жетерли изертленбегенлігінен деп қарауға болады.

1940-жылы Қарақалпақстан жәмийетшилиги уллы шайыр Бердақтың қайтыс болғанына 40-жыл толыу күнін белгиледи. Соған байланысly баспа сөзде шайырдың творчествосы туғалы көплеген мақалалар дағазаланды. Бердақтың шығармалар жыйнағы баспадан

шықты. (1941). Бердақ туғалы жазылған мақалалардың ишинде О. Кожуровтың «Бердақ («Қызыл Қарақалпақстан №208, 209, 211, 1940-жыл) М. Дәрибаевтың «Бердақтың қосықлары ҳақында» («Қызыл Қарақалпақстан», №287, 290, 291, 1940-жыл) деген көлемли мақалаларын атап өтиуге болады.

Булардан басқа И. Мамыраев, Қ. Ермановлардың Бердақ шайыр ҳақында мақалалары жәрияланды.

30-жыллардың ишинде жазылған Бердақтың творчествосына байланысly мақалалар әдебиет критика менен әдебиет илиминің дәрежесінің көтерілиуіне үлкен себебин тийгизди. Қарақалпақ әдебиетшіларының мийнетлерінде Бердақтың қарақалпақ поэзиясы тарихындағы орын, туысқан әдебиеттер менен байланысы сыяқты илимий пикирлер көтерилди, шайырдың қосықларының қурылысы менен көркемлігі азлы-көпсиз сөз болды. Сөйтип, бұл тарауда әдеуір жумыс исленди.

Әдебиет мийрас, әсиресе, классик поэзиямызды пропагандалауда, олардың мәнісін түсиндириуде 30-жыллардың орталарынан баслап Нәжим Дәуқараев үлкен мийнет етти. Н. Дәуқараев классик әдебиетті, соның ишинде Бердақ шайырдың творчествосын изертлеуде Қарақалпақстанда әдебиет илимин баслады десек, артықша айтқан болмаймыз. Оның «Қарақалпақ поэзиясы ҳақында»¹. «Бердақ қосықлары»² «Қарақалпақ әдебиатының тарихы жөнінде»³ деген мақалалары қарақалпақ классик әдебиеті тарихын изертлеуде оғада әхмийетли орын ийелейди.

Н. Дәуқараев классик әдебиетімыздың тарихында Бердақтың ролин ашыу жағынан көп изертледи, шайырдың шығармаларының тийкарғы идеясын дурыс көрсетти. Бирақта, Н. Дәуқараевтың бұл мақалаларында қарақалпақ шайырларының тек жетискенлік жақларына көбирек дыққат аударылды.

Өзинің Бердаққа ҳәм революцияға шекемги поэзияға тийисли мақалаларын Н. Дәуқараев кейин қайта ислеп толықтырды ҳәм соң өзинің үлкен изерттеулерінде пайдаланды. Сонлықтан бұл мақалалардың характерлері менен мазмұнына тоқталып отырмай-ақ, бу-

¹ «Қызыл Қарақалпақстан» №301, 302, 1936-жыл.

² «Қарақалпақ әдебиеті ҳәм искусствосы», №5, 1939-ж.

³ «Қызыл Қарақалпақстан», №298, 1940-жыл.

лар ҳаққинда өз орнында пикир айтыўға ҳарекет етемиз.

Бул жылларда Бердақтың творчествосы бойынша О. Кожуровтың «Бердақ»¹ М. Дәрибаевтың «Бердақтың қосықлары»,² И. Мамыраевтың «Бердақтың шығармаларындағы демократиялық идеялар»,³ Қ. Ермановтың «Бердақ Қарғабаев»⁴ А. Бегимовтың «Бердақ қарақалпақ әдебиятының классиги»⁵ сыяқлы мақалалары дағазаланды. Әлбетте бул мақалалардың хәммесинде де Бердақтың уллы шайыр болғанлығын дәлил-леўге ҳарекетленниўшилиқ бар. Усылардың арасында О. Кожуровтың мақаласын атап өтиў мүмкин. Өйткени, бунда жетискенлик ҳәм кемшилиги менен бул сол дәўирде жазылған мақалаларға характерли пикирлерди бир қанша жәмлестирген. Автор шайырдың шығармаларының идеялық бағытын сол дәўирдің шынлығы менен түсиндириўге умтылады.

Ал, М. Дәрибаевтың мақаласында Бердақтың шығармаларының халық поэзиясы менен байланыс тәрәпи, көркемлиги ҳаққинда идәралды пикирлер бар.

Бердақ ҳаққинда жазылған мийнетлерден шығатуғын жуўмақ сонда, булар әдебият илимине баслама болды, ал Бердақтың творчествосы усы илимнің орайы болып есапланады. Бирақта асыра мақтаў, көтермелеў, шайырдың шығармаларынан, көз қарасынан тек унамлы жағын көриў бул материаллардың бәрине де тән.

Уллы Ұатандарлық урысқа шекемги жылларда қарақалпақ әдебиятшылары туўысқан халықлардың әдебий мийраслары ҳаққинда да пикир билдирди. Булар белгили бир сәнелерге байланысly жазылғаны менен олар қарақалпақ әдебиятына байланыста қарастырылады. Наўайы, Низамий, Шевченко, Пушкин, Жамбылдың шығармаларының қарақалпақ тилине аударылыўы менен бир қатар критикалық материаллар дағазаланды.

Қ. Әўезов 1937-жылы Пушкиннің «Евгений Онегин» романынан аударма жасады ҳәм «Пушкиннің қосық-

лары» деген мақала дағазалады. Мақала А. С. Пушкиннің қайтыс болғанына жүз жыл толыў мүнәсибети менен 1937-жылы «Жеңис ҳаўазы» журналында дағазаланған еди.

Атап өтетуғын нәрсе сонда, Қ. Әўезов Пушкин шығармаларын таллағанда оны қарақалпақ әдебиятының раўажланыўы бағытынан қарастырады, жазыўшыларымыздың ўазыйпаларын белгилеўге умтылады.

Мақала авторының бир-еки пикирин келтирип өтейик.

«Пушкиннің изертлеўшилиқ, тарийхшылық әмелий иләжлары бир жақлы ғана емес, ол дүнъя жүзиндеги жақсы әдебиятшыларды, шайырларды изертлеп, олардан пайдаланғанда, рус халқының тилин, қосығының дүзилисин тийкарға алып, усының менен байланыстырады. Халықтың творчествосын изертлеў, оны үйрениў менен жүдә көп шугылланады. Халықтың ертеклерин тап халықтың айтыўы бойынша қосыққа айландырып, сулыў шығарғанын көремиз... 1936-жылдан баслап, бир неше шайырларымыз Пушкиннің шығармаларын изертлеп, бирнешелерин қарақалпақ тилине аўдара баслады. Бул талўас қарақалпақ жас поэзиясын байытыўда ҳәм раўажландырыўда гуман жоқ».²

Бул пикирлер шайырларымызды Пушкиннің ис-усылын билиўге, оның шайырлық шеберлигин ийелеўге шақырады. Соның менен бирге автор Пушкинди қарақалпақ оқыўшыларына толығырақ жеткериўдин зәрүрлигин, бул жолдағы ўазыйпаларды да жақсы анықлайды.

М. Дәрибаевтың «Т. Г. Шевченко ҳаққиндағы»³ «Маяковский»⁴ туўралы А. Бегимовтың «Уллы өзбек халқының уллы шайыры»⁵ Н. Жапақовтың өзбек совет әдебиятының ең ири ўәкили»⁶ «Хамза ҳаққинда». Н. Дәўқараевтың «Фархад ҳәм Шийрин»⁷ мақалалары әдебият байланысына арналыўы менен баҳалы.

¹ Қасым Әўезов шығ, ҳәм аудармалары Нөкис, 1987, 198—209—бет-р.

² Сол kitapта, 207-208-бетлер.

³ «Қызыл Қарақалпақстан» 1938-жыл 9-март.

⁴ Сол газета, 1938-жыл, 21-июль.

⁵ Сол газета, 1938-жыл, 15-ноябрь.

⁶ Сол газета, 1938-жыл, 24-июль.

⁷ «Қарақалпақстан әдебият ҳәм искусствосы», №6 1937-ж.

¹ «Қызыл Қарақалпақстан», №208, 209, 211, 1939-жыл.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №287, 290, 291, 1940-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан», №273, 1940-жыл.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан», №271, 1940-жыл.

⁵ Бердақ. Толық жыйнақ. 1941-жыл, 3—10-бетлер.

Е К И Н Ш И Б Ө Л И М

УЛЛЫ УАТАНДАРЛЫҚ УРЫС ЖЫЛЛАРЫ ХӘМ УРЫСТАН КЕЙИНГИ ДӘУИРДЕГИ ӘДЕБИЙ КРИТИКА ХӘМ ӘДЕБИЯТ ИЛИМИ

(40 — 50-жыллар)

Жоқарыда биз әдебий критика хәм әдебий изертлеудің дәрежеси менен таныстық. Критиканы дәслепп жазыушылардың өзлери баслап берди, ал әдебият илими менен шуғылланыушылар да тийкарынан жазыушылар болды. Әдебий критикаға жийи араласып отырған; А. Бегимов, Қ. Әуезов, Қ. Айымбетов, Ө. Кожуров, Қ. Ерманов, М. Дәрибаев, хәм т. б. хәм жазыушылықта, хәм критика тарауында әдеуір нәтижелери иследи.

Уллы Уатандарлық урыс жылларындағы әдебий критика 30-жыллар менен салыстырғанда сол дәрежеде бола алған жоқ, бул жыллардағы әдебиятымыздың өзи ири көлемдеги прозалық шығармаларды бере алмады. Деген менен хәр бир дәуирдің өзиниң характерли белгиси бар хәм уллы Уатандарлық урыс жылларының критикасы өз мүмкиншилигинше ғана көринди.

Уллы Уатандарлық урыс дәуири совет әдебиятларының алдына жаңа ўазыйпаларды қойды: жазыушыларымыз халқымыздың тарийхта көрилмеген қахарманлығын, тылдағы мийнет көтеринкилигин сүүретледи, совет халқының жеңиси ҳаққында жырлау баслы мәселе болды. Қарақалпақ совет әдебияты қахарманлықтың күшин сәулелендириуши жаўынгер, оптимистлик әдебият болып танылды. Уақыттың гезектеги мәселелерин сүүретлеуши поэзияның шағын түрлери әдебияттың көрўанбасысы болды. Сөйтип, қарақалпақ әдебияты, тийкарынан поэзия менен характерленеди де, критикада поэзия мәселеси көбирек сөз болды.

Урыс жылларында «Уатан ушын», «Жаўды жексен етемиз», «Уатандарлық қосықлар», «Кишкенә георойлар» сыяқлы топламлар басылып шықты. Қарақалпақ шайырлары Ж. Аймұрзаевтың «Қахарманлық гүрес» (1942 ж) Садық Нурымбетовтың «Жеңимпаз халық» (1942-ж) М. Дәрибаевтың «Гүреске» (1942 ж) Д. Наз-

бергеновтың «Биз жеңемиз» (1942) «Еки батыр» (1944 ж) Х. Сейтовтың «Жеңис ушын алға» (1944), Ж. Ташеновтың «Жеңимпазлар» топламлары жәрияланды, драматургия тарауында «Алпамыс», «Арал қызы», «Бизин бақадыр» сыяқлы белгилери пьесалар сахналастырылды.

Ал, әдебият критикасының алдында урыс жылларында жазылған шығармалардың, айырым топламлардың өз алдына қойылған жаўынгерлик мийнетлерин қалайша орынлап атырғанлығын түсиндириу, әдебиятымыздың, улыўма ўақыт талабына сай ат салысуы дәрежесин анықлау ўазыйпасы турды. Областьлық партия комитети, Қарақалпақстан ҳүкимети әдебиятымызды раўажландыруы ушын үлкен илажлар иследи, мысалы, урыс жылларында ҚҚАССР Министрлер Совети ең жақсы роман, повестьлер ушын әдебий конкурс жәриялады¹. Әдебиятымыздың алдында турған ўазыйпаларды айқын көрсетиуши, жазыушыларымыздың творчестволық активлигин арттыруы көзде тутқан «Қызыл Қарақалпақстан» газетасының «Қарақалпақ әдебиятын тағы да раўажландырайық»² деген бас мақаласы урыс дәуириниң талабына ылайық жазыушылардың гезектеги ўазыйпаларын конкретлестиреди. Областьлық партия комитети тәрәпинен әдебиятымыздың раўажланыуына бул ғамхорлықтың бир көриниси болды. Буннан бурын да областьлық партия комитети Қарақалпақстан жазыушылар союзының жумысы ҳаққында арнаулы қарарлар қабыл еткенлиги (21-январь, 1941-ж) усы қарардың орынланыуының барысы ҳаққында М. Дәрибаевтың докладын тыңлағанлығы белгилери.³

Характерли нәрсе, бунда әдебий журналдың жумысы, әдебий критиканың жағдайы, әдебий шеберлик мәселелеринен сөз болды хәм пикир алысты.

Уллы Уатандарлық урыс жылларындағы әдебий критиканың басламасы сыпатында М. Дәрибаевтың «Шайырлар Уллы Уатандарлық урыс күнлеринде»⁴ деген мақаласы болды. Усы жазыушының «Сапалы әдебияты ушын», деген мақаласы.⁵ Қарақалпақ Совет әде-

¹ «Қызыл Қарақалпақстан» 29-октябрь, 1944-жыл.

² «Қызыл Қарақалпақстан» 27-июнь, 1943-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан», 12-февраль, 1941-жыл.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан», 23-июль, 1941-жыл.

⁵ «Қызыл Қарақалпақстан», 7-январь, 1942-жыл.

биятының алдағы ұазыйпаларына арналды. Мақалада автордың өз заманласларының шығармаларына критикалық көз қарасы байқалады. Ал, 1942-жылы жарияланған, «Қарақалпақ шайырларының дауысы» мақаласы поэзияның өз ұақтының сорауына қалай жууап берип атырғанлығын қарастырған.

М. Дәрибаев өз мақаласында прозаны рауажландырыу хәм әдебий критиканы жаңландырыу бойынша да пикир билдиреди. Қарақалпақ жазыушыларының екінші съездинде драматургия бойынша салдамлы пикир билдирген жазыушының поэзия ҳаққындағы пикирлері де өз ұақты ушын унамлы қубылыс болғанлығын айтыу керек.

Көп миллетли совет әдебиятындағыдай қарақалпақ шайырлары да болажақ урысты жеңил түсинди, ал урыс басланған күнлері жазылған қосықларда «Барса жеңип қайтатуғын, астында колхоз баққан аты, қолында қылышы бар» батырларды көз алдыларына келтирди, «қолда найза, мен урыста, ғайратыма жау тең келмес», деп жырлады. Жасыратуғыны жоқ, поэзияда усындай шынылқтан узақ қахарманлардың образы дөреді. Белгили совет шайыры Алексей Сурковтың мына бир пикири характерли: «Бирақ, ҳазир бизге қол шаппатлайтуғын қосықлар дөреуи керек емес. Тыңлағанда мушыңды қаттырақ түйетуғын яки жылайтуғын, ямаса тислеринди қышырлатып жиберетуғын қосықлар керек».¹

Усы айтылғандай-ақ, урыс дәуири поэзияның алдына бурынғылардан басқа жаңа талаптар қойды. Бизин қарақалпақ жазыушылары усы сыпаттын поэзияда болыуын талап етти. Жазылған мақалалар да усы бағдарда пикир айтыушылық бар.

Бул жыллары әдебий процесске өзиниң критикалық мақалалары менен Н. Дәуқараев актив араласты. Урыс жылларында Н. Дәуқараев Жазыушылар Союзында иследі, мәмлекетлик театрдың жұмысын басқарды, искусство ислерине басшылық етти. Мине, буның бәри Н. Дәуқараевтың шөлкемлестириу уқыбын көрсетти. Н. Дәуқараевтың мақалалары жийи-жийи баспа сөзде дағазаланып барды.²

1. А. Сурков. «Голоса времени» Сп. 1966, стр. 163.

2. «Қызыл Қарақалпақстан» 6-август, 1942-жыл сол газета, 1-ноябрь, 1942-жыл.

Әдебий критикада И. Сағитов нәтийжели иследі, ол бул ҳаққында: «Уллы Уатандарлық урыс жылларында мен қарақалпақ жазыушыларының шығармалары тууралы әдебий критикалық мақалалар жазып турдым. Ол мақалаларым республикалық газета — журналларда дағазаланды. Н. Жапақов пенен бирликте «Халық батырлары» деген еки топлам дүзип шығардық»¹ деп еске түсиреди. Усылардың арасында Садық Нурымбетовтың «Жеңимпаз халық» топламына,² Н. Дәуқараевтың «Алпамыс» пьесасына арналған «патриотлық спектакль»³, сыяқлы мийнетлерин атап өтиуге болар еди. Егерде С. Нурымбетовтың топламын таллайды екен, автор Садық шайырдың шығармаларының халыққа хызмет етиудің жақсы үлгиси болғанлығын, булардағы күшли патриотизмди жоқары бағалайды.⁴ Ал, «Алпамыс» пьесасы бойынша ол көп ғана бағалы критикалық пикирлер билдирди.⁵

И. Сағитовтың «Гүресшең шайыр» атлы мақаласы талантлы халық шайырларының поэзиядағы орнын дұрыс ашып береді, 1942-жылы Садық Нурымбетовке ең биринши болып «Қарақалпақстанның халық шайыры» хұрметли атағының берилиуи тосыннан болмаса керек. Урыс жылларындағы драматургия нағыз жауынгерлик жанр болды. Ж. Аймурзаевтың «Коля», «Совет қызлары» «Лейтенант Елмуратов», «Перзент», «С. Хожаниязовтың «Бизин бағадыр», Н. Дәуқараевтың «Алпамыс» шығармалары үлкен көтеринкилик пенен күтип алынды. Тек, «Алпамыс» спектакли бойынша көплеген рецензиялық мақалалар жазылды. Булардың ишинде И. Сағитовтың, Орынбектин⁴ Хожабектин⁵ мақалалары бул пьесаға халықтың қаншелли қызыққанлығын дәлиллейди.

Улыұма «Алпамыс» пьесасының қойылыуы театрдың үлкен жеңиси болып, ол халқымызды патриотизм рухында тәрбиялауда белгили дәрежеде хызмет етти. Пьесаның идеясы душпанды қыйратыу, елди азат етиу — урыс жылларындағы совет жауынгерлериниң мақсети менен оғада үнлес келди.

1. И. Сағитов. Әдебият хәм дәуир 1988, 295-бет.

2. «Қызыл Қарақалпақстан», 8-март, 1942-жыл.

3. «Советская Каракалпакия», 25-ноябрь, 1942-жыл.

4. Г. Есемуратовтың «Нәжим Дәуқараев» деген очеркин қараң: «Нәжим Дәуқараев», шығар. 1-том, 1970, 30-бет.

5. О. Кожуров, шығ. 1988-жыл, 46-49-бетлер.

Усы көз қарастан пьесаға берілген Орынбек хәм Худайбергенлердің баҳасы менен келисүүге болар еди: Биздің елимизге қыянетшилиқ пенен топылған жауыз душпанға — немец ҳарамзадаларына қарсы, халқымыздың бахыты, азатлығы, ар-намысы ушын урысып атырған қарақалпақ халқының улларына Алпамыс, Қоблан, сыяқлы халық батырларының образлары рух береді. «Алпамыс» постановкасы қарақалпақ мәмлекетлик театрының коллективи ушын сынау болды. Постановка «Халық ушын, намыс ушын, ар ушын» деген сүрен менен ашылды».¹

«Алпамыс» пьесасының үлкен жаңалық болғанының гууасы сыпатында тағы мына фактти көрсетиүүге болады: пьеса 1942-жылы 7-ноябрьде сахнаға шықты, ал 13-ноябрьде «Қызыл Қарақалпақстан» газетасы оған арнаулы бет шөлкемлестирди. Солай етип «Алпамыс» драмасын биздің әдебий критиканың «Қарақалпақ искусствосының жаңа табысы», патриотлық спектакль» деп атауларының мәнислери түсиникли.

Мырзағалий Дәрибаевтың шығармаларына арналған мақалаларда оның творчестволық илгерилеуі, оған критикалық баҳалар сол уақыттың талабынан келип шыққанлығын көреміз. Н. Жапақовтың² М. Дәрибаевтың қосықлары ҳаққында А. Шамуратовтың³ «Мырзағалийдың ғейпара қосықлары туұралы», рецензиялары өзлериниң объективлиги менен характерли. Әлбетте, буларда критиканың теориялық мәселелери емес, ал күнделикли әдебий процесске оның қатнасын ғана байқауға болады. Усының өзи-ақ әдебий критиканың азли-көпли хызметі болып есапланады.

Булардан басқа бул жыллары дағазаланған мақалалардан И. Сағитовтың «Республика жазыушылары урыс күнлеринде»,⁴ «Қарақалпақстан әдебиятының уазыйпалары»,⁵ «Сүймегенге сүйкенбе»⁶ (Рецензия) А. Ирошниковтың «Қарақалпақ әдебияты Уллы Уатан-

1. О. Кожуров шығ. 46-47-бетлер.

2. «Қызыл Қарақалпақстан», 16-январь, 1941-ж.

3. «Қызыл Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы», №2, 1941-ж.

4. «Советская Каракалпакия», 8-январь, 1943-ж.

5. «Советская Каракалпакия» 23-сентябрь, 1945-ж.

6. «Қызыл Қарақалпақстан», 15-январь 1945-ж.

дарлық урыс күнлеринде»,¹ «Рус хм қарақалпақ тиллеринде», В. Поповтың «Қарақалпақ жазыушыларының нәубеттеги уазыйпалары»,² Ә. Шамуратовтың «Қарақалпақ искусствосы Уатандарлық урыс хызметинде»³ С. Бассинниң «Қарақалпақ әдебияты урыс күнлеринде»⁴ Н. Дәуқараевтың «Урыс күнлеринде қарақалпақ искусствосы»,⁵ «Әдебиятымызды тағы да көркейтейик»⁶ Қ. Айымбетовтың «Арал қызы»⁷ (рецензия) мақалаларының жазылыуы әдебий критиканың тарийхына тийисли.

«Арал қызы» пьесасы Ә. Шамуратов хәм Ж. Аймурзаевлар тәрәпинен 1941-жылы Ташкентте өткерилетуғын декадаға арналып жазылған еди. Қ. Айымбетов усы пьесаның қойылыуына байланысly жазылған рецензияда пьесаның мазмұнын баянлаған, баслы қахармаларының образларының қалай жасалыуын қарастырады. Мақала улыуа мақтау рухында жазылған, рольлердің орынланыу дәрежеси, режиссерлық шеберлик мәселелери қозғалмаған, ал тематика жағынан оның актуаль екенлиги көрсетилген. Ал, Қ. Худайбергеновтың «Жас жазыушыларға кеуил бөлинсин»⁸ деген мақаласында уллы Уатандарлық урыс жылларындағы әдебияттың жағдайы хәм биринши көлемли пьеса «Лейтенант Елмуратов» ҳаққында пикир билдирилген. Пьеса өзиниң жетискенлик хәм кемшилиги менен жазыушының творчествосында белгили орын ийеледи.

Урыс жылларындағы әдебий — критикалық мақалалардан Ә. Шамуратовтың «Жигирма жылда қарақалпақ совет әдебияты»⁹ деген образлы мийнетин көрсетиу мүмкин. Автор қарақалпақ совет әдебиятының тарийхый жолына, оның ири баслы ўәкиллериниң творчествосына таллау жасаған.

Уллы Уатандарлық урыс жылларындағы ири көлемдеги әдебий критикалық изертлеу жумысларының қатарына И. Сағитовтың «Бердақ—уллы патриот шайыр»

1. «Советская Каракалпакия», 19-июль, 1942-ж.

2. «Советская Каракалпакия», 7-8-февраль, 1941-ж.

3. «Қызыл Қарақалпақстан», 13-ноябрь, 1942-ж.

4. Сол газета, 1-ноябрь 1944-ж.

5. Сол газета, 2-февраль, 1944-ж.

6. Сол газета, 6-июнь, 1941-ж.

7. Сол газета, 30-август, 1944-ж.

8. «Қызыл Қарақалпақстан», 2-февраль, 1944-ж. №23.

9. «Қызыл Қарақалпақстан», 23-декабрь, 1944-ж.

(1943). С. Бассинин «Бердақ шайыр — великий поэт — патриот» (1943) деген кітаптарын қосыуға болады. Егерде бұған шектеме де Бердақ хақында жазылған мақалаларды есепке алсақ, бұларда Бердақ шайырдың творчествосының кең планда еле ашылмағандығына дыққат аударсақ И. Сағитов пенен С. Бассинин кітаптарының әдмийеті өзіннен-өзі белгилі болады. Бұл кітаптар Бердақ шайырдың творчествосын бұннан былайда тереңірек ізертлеуге баслама болды.

Аталған кітаптарда ұллы шайырдың демократиялық көз қарасын ашыуға шайыр жасаған дәуірдің характерін түсіндіріуге умтылыушылық байқалады. Ұллы Ұатандарлық урыс дәуірінде бұндай мийнеттің жазылуының халықты патриотизм рухында тәрбиялауда белгилі ролі болды, ұллы шайырдың туған жерге болған терең сүйіштілігін ашыу арқалы әдебиетшіларымыз оның ұллы идеясының бизге жақынлығын дәлилдеді. Соның менен бірге, екі кітапта да Бердақ шайыр хақында бұрын айтылған пікірлерді системаластырыу бар, гейде Бердақтың шығармаларынан «революциялық идея» шығарыуға умтылыушылық та байқалады.

Бердақ шайырдың творчествосын ізертлеулер Ұллы Ұатандарлық урыстан соң да дауам етті.

* * *

Жоқары идеялылық, көркемдік шеберлік үшін күрес бұл жылдардағы әдебиет критикасының оғада бір қызыу араласқан уақты болды десек, асыра айтқан болмаймыз. Әдебиеттің турмыс пенен байланысы, хәзіргі күн тематикасын кеңнен іслетіу әсіресе, проза менен драматургия сыяқлы артта қалып отырған жанрларды бұннан былайда раужландырыуға ат салысу — критикалық мақалалардың орайлық мәселесі болды.

Бұл жылдарда әдебиет критикада И. Сағитов, М. Нурмухамедов, Б. Исмаилов, Г. Есемуратов, К. Мақсетов, И. Юсупов актив көрінді, бұл әдебиетшілар үлкен таярлыққа иіе еді, олар әдебиет процесіне терең түсініп, оны таллауда рус әдебиеті критиклерінің, туысқан әдебиетшілардың бай тәжіриьбелеріне сүйенді.

«Жаңа әдебиет шығарма хақында биз ол адамзат рухының ғәзійнесіне хақыйқатында да үлес болып қосылды ма деген сорауды анықлауымыз тийіс, яғній ол тийіслі көркемдік бийіклікке миясар ма, егерде солай болса, әдебиет ғәзійнені қаншеллі дәрежеде

байытады, нендей жаңалыққа иіе, жаңалығы болмаса, қандай, жаңаша сүүретлеу, жаңаша форма орны қандай.¹ Поэзия бойынша пайда болған көпшілік рецензиялар мине, ұсындай бағытта хызмет атқарды.

Бұл жылдарда поэзия еле жетекші орында болып келді. Демек, жазылған рецензиялық мақалалардың басым көпшілігі поэзияның әтирапында болып келді. Оның ири уәкіллірі Ж. Аймурзаев, А. Бегимов, Х. Сейтовлардың айырым шығармалары хақында рецензиялық мақалалар жазылды. Әсіресе, Ж. Аймурзаевтың творчествосы қарақалпақ поэзиясында көрнекті орын иіелейді. 40-50-жыллары шыққан «Тасқын», «Менің батырларым», «Жас әуладларға», «Айдын жол» топтамалары әдебиет критикада дыққаттан шетте қалмады.

Рецензиялық мақалалар, әдебиет жанрларының раужланыу жолларын қарастыру, конкрет шығармалар бойынша пікір алысулар бұл жылдағы әдебиет критиканың баслы мәселелері болып есапланады.

Сондай-ақ әдебиет критика менен әдебиет тарийхына, әдебиет мийрасларға дыққат аударыулар бір-бірі менен оғада байланыссы қарастырылды, яғній критика менен әдебиет илиминің дәслепкі үлгілерінің арасына белгі қойыу да мүмкін емес еді.

Совет жазыушыларының екінші съезінде әдебиет критика менен әдебиет таныу илиминің дәрежесінің арнаулы доклад сыпатында тыңланыуы хәм делегатлардың бұл мәселе бойынша шығып сөйлеулері әдебиет критиканың ұлыума дәрежесін анықлауға ғана жәрдем етіп қоймастан, оны бұннан былай да раужландырудың проблемаларын қарастырды. Пүткіл союзлық Совет жазыушыларының съезіндегі Б. Рюриковтың докладында әдебиет критика да, әдебиет илиминің актуаль мәселелері де қатар қойылды, әдебиеттің жоқары идеялылығы, шеберлігін тәмийінлеудегі олардың орны бір қанша исенімлі көрсетілді.

Шайыр Ж. Аймурзаевтың 1946-жылы басылған «Тасқын» топламы да критиканың дыққатынан шетте қалмады. «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында «Жолмурзаның қосықлар жыйнағы тууралы» И. Сағитовтың көлімлі рецензиясы басылды.² Сондай-ақ «Сәрбиназ»

¹ Воровский. В. В. Литературная критика, 1974, стр. 355.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №196 1946-ж.

шығармасының сәтсіздіктері (Образының схематич-
ныйлығы, қайталаулардың жиі ушырасуы т. б.) «хә-
зиргі дәуір қарақалпақ поэзиясы хақында»¹ деген
мақалада Ж. Аймурзаевтың «Сәрбиаз» шығармасы
орынлы сыналды. Шайырдың 1951-жылы басылған «Жас
әуладларға» топламы хақында «Жаслар бұны күткен
жоқ еді» деген рецензияда² шайырдың жаслар хақын-
дағы қосықтарының айырым кемшіліктері сөз болады.

Хақыйқатында да, урыстан соңғы жылдардағы поэ-
зияның кемшіліктеріне Жолмурзаның творчествосы да
ортақ еді. Оның айырым шығармаларында образдардың
жасалмалылығы, ески поэтикалық формаларға құрғақ
еликлеушіліктер ушырасты. Мысалы оның «Көзлерін»,
«Өзіңіз қойың Ноқатын», «Ишек сілем қатты менің»,
«Бағдағы қызлар» шығармаларында поэзиялық сыпат
төмен болды. Шайыр Т. Жумамуратов өзінің «Шы-
ғарма сапалы болсын» деп аталған мақаласында Ж.
Аймурзаевтың «Ербай батыр» поэмасын кеңірек тал-
лау арқалы, оның сәтсіз дөретпе екенлігін исенімлі
дәлиллеген. Ж. Аймурзаевтың «Абадан» повести хақ-
қында «Қарақалпақ прозасының хәзиргі жағдайы»
деген обзорлық мақалада оның талаптан төмен жа-
зылғанлығы тууралы сын пикир берілген. Усы мақа-
лада улыма прозаның артта қалуы себептерін қар-
астыратуын дұрыс моменттер бар екенлігін айтпай
кетіуге болмайды. Мақалада прозаның артта қалып
отыруының баслы себептерінің бири сыпатында бул
олардың өз үстелерінде аз іслеуі, рус классиклерін
терең үйренбеуі, өз-ара жолдаслық критиканың азлы-
ғы,—деп көрсеткен.

Бул пикирлерді қууатлау керек. Бирақта мақалаға
мәдениеттілік жетіспейді, гейде ошақ басындағы сөз-
лерді қууалап кетеді.

Бул жылдарда Ж. Аймурзаев хақында жазылған
мақалаларда бир-бирине қарсы келетуын пикирлердің
жиі ушырауының көрсетуіне туура келеді. Мәселен
«Жолмурзаның қосықтар жыйнағы хақында» (Қызыл
Қарақалпақстан №190, 1946),» Хәзиргі заман қарақал-

¹ «Жас Ленинші», 4-май 1952-ж.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №196 1946-ж.

³ «Қызыл Қарақалпақстан» 131, 1947-ж.

пақ поэзиясы хақында» (Қызыл Қарақалпақстан №102
1946), «Шығарма сапалы болсын» («Қызыл Қарақал-
пақстан», №131, 1947) деген мақалаларда критикалық
пикирлер әдил сыпатқа ийе болса, «Жолмурзадан жаңа
көркем шығармалар күтемиз». «Қызыл Қарақалпақстан»,
№121, 1947) деп аталған сында улыма мақтау басым
хәм дәлилсіз.

Хожабек Сейтовтың қәлеміне тийісли «Айгүл-Абат»
деген рецензияда пьесаның биринші варианты хақында
дұрыс пикир айтылды.¹ Хақыйқатында да барлық қахар-
манлар бир-бирін өлтиріу менен тамамланатуын еді.
Соң автор бул пьесаны пүткіллей қайта іслеуі, пьеса
қарақалпақ совет драматургиясының ең таңлаулы шы-
ғармасы болып қалды.

Х. Сейтов әдебий творчество менен бир қатарда кри-
тикалық мақалалар жазды. Солардың арасында бир қан-
ша дыққат таударатуғыны оның «Жолмурзаның шығар-
малары хақында»² деген мақаласы. Бул рецензиялық
сыпаттан гөре жазыушының әдебий портретін жасауға
бағдарланған. Өйткени бунда жазыушының өсиу жолы,
шығармаларының жанрлары, оның поэзия, драматургия-
дағы орнын ашыуға байланыссы бақалы пикирлері ушы-
радады. Сонын менен қатар, көлемлі мақалада Жол-
мурза Аймурзаевтың шығармаларына байланыссы қәте
тастыықлаулары да аз емес.

Бунда автор жазыушының өзінлік белгисін ашыу
арқалы ғана оның әдебиеттағы орнын белгилеудің орны-
на жазыушының адресіне көтермелеуші сөзлерді үйіп
төккен, сөйтип, оны классик дәрежесіне көтерген, әлбет-
те, бундай критикадан жазыушыға келер пайда аз.

Х. Сейтов Жолмурзаның қарақалпақ поэзиясындағы
орнын Маяковский менен салыстырады, сөйтип, уллы
совет шайырының тәсірін көрсетпекші болып, мынадай
қәте пикир ұсынады: «Революцияның шайыры поэзияда
да революция жасады». Бул жерде ол басқа әдебиет-
шілардың қәте пикирлерін сын көзі менен қарамай
өзлестіре қойғанлығы анық. (Бул хақында мен өзім-
нің «Не нужный спор» деген «Советская Каракалпакия»
газетасында басылған мақаламда айтып едім — А. С.)

Х. Сейтовтың бул пикирінің қәтелігін М. Нурму-

¹ «Уллы жолда» Әдебий альманах, 1950-ж.

² Сол газета, №96, 1946-ж.

хамедов өзинің «Рус әдебиеттарының традицияларын үйрениуі хақында» деген мақаласында орынлы критикалаған¹. Ол былай деп жазады: «Критика тарауында да рус критикасы менен әдебиет таныу илиминің жетіскенліктерін творчестволық түрде пайдалану қарақалпақ әдебиетінің процесслерін хәм шығармаларын дурыс бағалауға алып келеді. Ал, соқыр еліклеушілік хәр түрлі кемшілік хәм қателерді туұдырады. Х. Сейтов өзинің Ж. Аймурзаевтың творчествосын анализлеген бир мақаласында Маяковский хақында былай дейді: «Революцияның шайыры поэзияда да революция жасады», «бул жерде материалды сын көзі менен қарамай, тек еліклеушілік пенен пайдаланғанының нәтижесінде автор рус әдебиетшілерінің қате пикирін тәкирарлап отыр».

Булайша жазушылардың творчествосына бир жақлама, гейде қате баға бериу Х. Сейтовтың мақалаларында жиі ушырасады. Оның «Бизің жазушыларымыздың алдындағы жаңа ұазыйпалары»² деген мақаласы усындай. Ал, «Турмыс хәм шайыр»³ деген мақаласында Избасар Фазыловтың творчествосын таллауда да бир жақлама пикир айтады.

Бизің поэзиямызда А. Бегимовтың өзінлік орны бар. Ж. Аймурзаев өзинің «Турмыстан тыс қосықлар»⁴ деп аталған шайырдың «Сүйиңіз» топламын әдил сынайды. А. Бегимовтың поэзия тарауындағы сәтсізліктерін конкрет шығармаларын таллау арқалы исенимлі пикир айтады. Бул мақала соң Жазушылар союзында додаланып, дурыс деп табылды.⁵

Шайыр Х. Сейтовтың творчествосы туұралы 50-жылдардың ишинде көп ғана пикирлер айтылды, (С. Бекмуратов, Ж. Сейтназаров, Ө. Хожаниязов хәм т. б.) Б. Исмайловтың «Жазушы творчестволық жақтан барған сайын өсе баруы керек»⁶ деген мақаласы өзинің объективлігі, аргументтерінің исенимлілігі менен оқушыға унайды. Автор, Х. Сейтовтың тәжірийбелі шайыр екенлігін, бирәк сөз етип отырған «Коммунизм

жыры» топламында ол (буған шекем шайыр 4 топламын жәриялады) өсиу орнына кейін кеткенлігін, өзинің өзі қайталауын исенимлі дәлиллейді.

Авторға сөз берейік: «Гейпара жетіскенліклер топламының толық бағалы болып шығуын тәміинлей алмаған. Топламда шайырдың оригиналлығын, творчестволық өсиу жолындағы жаңалықтарын көрсететугын моментлер аз. Көп ғана қосықларда айқын образлардың орнын шауқымлы шақырықтар, тәсирсіз ақыл айтыулар, лиризмнің орнын құрғақ баян етиулер, құрғақ риторикалар менен декларациялар аумақтырылып жиберген.

Соны да айтыу керек, — бул топламға кирген көп қосықтар шайырдың дәслепкі топламларындағы қосықтарынан барлық жағынан да әдеуір төмен турады.

Х. Сейтов 50-жыллары әдеуір танылған шайыр еді. Оның ең жақсы шығармалары поэзияның жетіскенлігі сыпатында жиі-жиі тилге алынды, мектеп сабақшыларына киргизилді. Ол бес топлам тәжірийбелі шайыр болып ғана қоймастан, әдебиет — критикалық мийнетлер берді, әдебиет процессте актив көрінді. Х. Сейтовтың шығармаларына байланысly айтылған әхмийетлі пикирлерді жазушыға деген құрмет хәм исеним деп түсиниу керек.

Критик өз пикирлерін дәлиллей ушын шайырдың қосықтарынан үзіндилер келтирген:

«Тракторды айдап, сүриңіз жерді,
Хадал мийнет етип, сүйиңіз елді,
Күни-түни сүрип жерді.
Мийнет етип сүйип елді
Тракторшы жан досларым
Ел исине бууың белді»

(«Тракторшы бауырманлар»).

Мақала авторы, шайырдың топламын таллағанда оны бурынғы топламдары, шығармалары менен салыстырады, поэзияның күші оның жаңалығында екенлігін дурыс көрсетеді. Бундай моментлер критиканың таллап отырған объектисине дурыс хадал қатнасын, таллаудың методикасын әдеуір өзлестиргенлігін дәлиллейді. Егерде биз сол жыллары баспа сөзде, әдебиет бойынша өткерилген жыйналыстарда поэзиядағы риториканың, құрғақ шауқымдардың көбирек сөз болғанлығын есапқа алсақ, Бабаши Исмайловтың усы мәселеге тиккелей дық-

¹ «Қызыл Қарақалпақстан», №206, 1955-ж.

² «Қарақалпақстан әдебиеті хәм искусствосы», №1, 1955-ж.

³ «Совет Қарақалпақстаны» №27, 1960-ж.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан», №73, 1950-ж.

⁵ «Қызыл Қарақалпақстан», №130, 1950-ж.

⁶ «Қызыл Қарақалпақстан», 17-октябрь, 1954-ж.

қат аударуының актуальлығын мойындауымыз керек. Бундай кемшилік, әлбетте, тек Х. Сейтовтың шығармаларына тән емес, ал көпшилік шайырларда жиі ушырасып, оған қарсы күрес критиканың баслы уазыйпасы сыпатында күн тәртібінде тұрды.

Критик поэзияға қойылатұғын талаптардың тийкарында Х. Сейтовтың шығармаларының көркемлігі жағынан кемшилігін орынлы сынады. «Бундай қосықтарда, — деп жазады автор, — айтылған пикирлер дұрыс болғаны менен олар оқыушыларға барлық тутаслығы, барлық тәсірлілігі менен барып жетпейді, оқыушының жүрегінде сақланбайды, демек құры сөзлер дизбеги, пайдасыз қосық болып шығады... хәр бир қосық өзинің идеясы, көркемлігі менен адамларды тәрбиялайтуғын, оларға сиясий жақтан, эстетикалық жақтан өсиуге жәрдем беретұғын болсын.

Поэзияның тийкаргы шәртлерінің биреуі — поэзияда хәр бир сөз өзинің салмағы менен есилюі керек: хәр бир сөз қосыққа киргизиү мүмкин болған сөзлердің ең жақсысы болғаны ушын, тек сол сөз ғана шайырдың сезимлерін хәм пикирлерін дұрыс және анық баянлай алатұғын болғаны ушын киргизилиуі керек. Егерде шығарманың тили, көркемлігі жаман болса, егерде шығарма форма жағынан жаман болса, бул шығармада шайырдың образлы ойлауы жоқ деген сөз. Образлы ойлау жоқ жерде поэзия да, әдебиет та жоқ».

Бабаш Исмаилов өзинің усы пикирін басқашарақ формада яғный Х. Сейтовтың прозалық шығармалары тууралы да қайталаған. Бул оның «Әдебий турмысымыздың гейпара практикалық мәселелери»¹ деген көлемли мақаласында орын алған. Автор, сапасыз шығармаларды басып шығарудың зиянлылығын, бул жумыста әдеуір кемшиликлердің орын алып отырғанлығына қынжылады. «Бизде, — деп жазады ол, — барлық баспасы бир дүкан да қол тиймей турған шығармалар да қайта басып шығарыла береді, тек муқабасындағы аты басқа китапқа кирсе болғаны. Бундай да оның зөрүрлігін есапқа алыу былай тұрсын, жәмийетшиликтің әдил пикири менен есапласу деген жоқ. Мысалы. Х. Сейтовтың «Агроном — председатель» повестин алайық. Бул повесть журналда шығып атырғанда-ақ оқыушылар тәрәпинен жаман баға

¹ «Әмиўдәрә», №7, 1958-ж.

алып атырғанына қарамай, өз алдына китап болып та шықты. (1956-жыл). Оқыушылардың, жазушылардың, изертлеушилердің повесть ҳаққында қатты ескертиулерине, соның ишинде оның оригиналлығынада орынлы гүманланып қарауына қарамастан, ол басқа ат пенен 1959-жылы тағы шығып атыр».¹ Қарақалпақ искусствосы хәм әдебиятының Ташкентте өткерилетуғын декадасына арнап шығарылған Х. Сейтовтың «Толқын» топламы бойынша Ө. Хожаниязовтың көлемли рецензиясы басылды.² Мақаланың унамлы жағы сонда, автор шайырдың бұрынғы қосықлары менен салыстырғанда әдеуір өсиушиликти, талапшаңлықтың артқанлығын атап көрсетеди, ол бизди исендиреди, топламдағы «Умытпайман шайыр қыз», «Гүл берди қыз». «Сағынбайын мен неге?» хәм басқа да қосықларының тәсірлілігі, образлылығы ашылған. «Бирақ, — деп жазады автор, шайырдың лирикасындағы кемшиликлердің бири-еледе болса, сезимди шубаланқылау сүүретлеуден ибарат». Мақаладағы «жүрек муқаббаты» поэмасына берілген баға менен да келиспеү мүмкин емес. Баслы кемшилик поэманың конфликтинің жасалмалылығы, характерлердің солғынлығы, қахарман образын жасауда штамптан асып кете алмаушылық, шығарманы оқыудан-ақ, оның кейни не менен питетуғынын билиу мүмкиншилигі дұрыс ашылған. Ө. Хожаниязовтың бул мақаласы өз уақты ушын сауатлы жазылған.

Декаданың жуумағы бойынша жазылған мақалаларда Х. Сейтовтың бир қатар шығармалары соның ишинде «Жүрек муқаббаты» поэмасы да төмен шығарма сыпатында баҳаланғанлығын билемиз. «Дружба народов» («№4, 1957) журналында басылған Асхад Мухтар менен Ҳамид Ғуламның мақаласында³ мынадай пикирлер бар еди: «декадаға усынылған поэмалар композициялық жақтан үйлесиксиз, қахарманлардың тили биргелки, көпшилик образлары өмирден алынбаған хәм трафаретлик сыпатқа ийе. Додалау уақтында усындай кемшиликлери ушын Х. Сейтовтың «Садықлық» («Жүрек муқаббаты») поэмасы қатты критикаға ушырасады. Онда

¹ «Қызыл Қарақалпақстан», №265, 1956-ж.

² «Дружба народов», №4, 1957-ж. 212-бет.

³ «Әмиўдәрә», №17, 1958-ж.

бир тегис сюжетлик бағыт жоқ, қақарманлар шаблон менен баянланған. Олар поэмада толық қанлы өмір сүре алмаған, уақыялар тосыннан болған исенимсіз хәрекетлердің тасасында қалып қояды, шауқымлы бос сөзлер көп».

Узақбай Пиржановтың «Хожабек Сейтовтың айырым поэтикалық шығармалары хақында» деген көлемлі мақаласы жоқарыдағы Б. Исмайловтың мақаласындағы пикирлерді толықтырып турады. Автор Х. Сейтовтың мухаббат темасына арналған қосықларының талаптан төменлигі, ойдан шығарылғанлығы, исенимсізлігі талланған. Мақалада бір қатар турпайы пикирлердің болуына қарамастан шайырдың шығармаларының баслы кемшилигін дурыс анлаған.

«Бұл қосықларда сөз етилетуғын қыз-жигитлер өзлерінің ис-хәрекеті бойынша бир-биринен өзгешеленип турмайды, ашықлықтан бауыры күйгенлер, қосылуыды әрман ететуғынлар, бирақ қосылайын десе, гейпаралар жоқтан сылтау тауып, гүманланатуғын тар кеуіллі тартыншақ геройлардан ибарат. Шайыр өз лирикалық геройларын өмірдің қызғын ортасынан бөлек алып сүүретлегенліктен олардың өмірге, мийнетке қызығыушылығы ашықлық дәртіннің тасасында қалдырылады» (Сонда, 125-бет). У. Пиржанов, Х. Сейтовтың «Қызкеткен», топламын (1957) хәм журналда басылған лирикасын оғада талапшанлық пенен таллай билген. Гейде асыра айтса да, бөриттирип көрсетсе де мақалада үлкен шайырға дурыс талап қойылады. Еледе болса да шайырдағы шауқымлы шақырықлар, декларация, қурғақ бояулар, образлылықтың орнын уйқас қууып, жеңил тастыйықлаулар, өзін-өзі қайталаулар бар екенлігі байқалады. Әсиресе усындай сәтсізліклер шайырдың «Қызкеткен», «Жақсылыққа жаманлық» поэмаларына тән еди.

Рецензиялық мақалалардың көп жазылуы улыўма әдебий критиканың жанланыуына жақсы тәсир ете алады. Әсиресе бұл 50-жылларға туўра келеди. Жас авторлардан Ж. Қайырбаевтың бир қатар мақалаларын атап өтиўге болар еди. Оның Ж. Сейтназаровтың «Айсулуў» гүрриңлер топламы хақында «Жылтырағанның бәри

¹ «Әмиўдәрья», №11, 1959-ж.

алтын емес»¹, «Қысқа гүрриңлер хақында»². Шайыр Х. Турымбетовтың «Бахытлы жаслық» топламы хақында³, журналда дағазаланған «Қурбан» романы хақындағы «Жаңа турмысты қурыушылар»⁴ хәм Ж. Сейтназаровтың айырым шығармалары жөнінде «Азамат жолы бұл емес»⁵ мақалалары дыққат аударарды.

Х. Турымбетовтың «Бахытлы жаслық» топламына жазылған ықшам ғана, рецензиясын алын қарайық. Шайырдың талантын дурыс бақалап, жетискенликлерин айтыу менен бирге усы шайырдың гейпара қосықларына тән болған ири-ири кемшиликлер әдил критикаланған «Х. Турымбетовтың бир қанша қосықларында жалаң риторикаға, жалпылама сүүретлеўге, қурғақ, көтеринки образларға көп кеуіл бөледі», қайталаулардың орыссызлығына конкрет мысаллар келтириў арқалы талантлы шайырдың өз-өзине талапшанлықты күшейте алмай отырыуын көрсетеди.

Шайыр Н. Жапақовтың поэзиялық шығармалары бойынша жазылған рецензияларда көбирек комплекментарлық сынаулар жийи ушырасады. Әдеуир тәжирийбесі бар. Ж. Қайырбаев пенен С. Абдуллаевлардың мақалаларынада бир жақлама мақтау характерли. 1956-жылы шыққан шығармалары жыйнағы «Бәхәр» топламына берген рецензияда⁶ С. Абдуллаев топламды бақалағанда тек тематикасының әхмийетине қарап пикир жүритеди, оның көркемлик сыпатына жеңил-желпи қатнас жасайды. Ал, Ж. Қайырбаев өзинин «Дослық қосықлары»⁷ атлы рецензиясында («Дослық хақында», Нөкис 1957-ж) дәслепки топламға берилген пикирлердегидей мақтау сөзлерди уйип төгеди. Жуўмағында айырым уйқассыз қатарларды алып, «Әлбетте, бундай онай дүзетіўге болатуғын майда кемшиликлер улыўма шайыр творчествосының әхмийетин кемите алмайды» деп сүйеп салады.

Бизин ойымызша Н. Жапақовтың еки топламында да өз уақыттан тек гүлалагүл сыпатында тәриплеген «жасасынға қурылған» мазмунсыз шығармалар бар еди.

¹ «Қызыл Қарақалпақстан», №92, 1956-ж.

² Сол газета №111, 1956-ж.

³ «Жас Ленинши», 22-октябрь, 1955-ж.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан» №258, 1959-ж.

⁵ «Әмиўдәрья», №6, 1959-ж.

⁶ «Қызыл Қарақалпақстан», 30-март, 1956-ж.

⁷ Сол газета, №102, 1957-жыл.

Бир уақыттары «Қара теңіз» сыяқлы жақсы қосығы менен көрінген шайырда соңғы жыллары бундай қосықтар ушыраспады.

Дурыс, С. Абдуллаев өз пикирінде шайырдың «Узақтағы ауылда» поэмасы бойынша дурыс жуымақ жасайды. Баслы образы Жуманның сәтлі шықпағанлығы, шығармаға байланыссыз уақыялардың авторды көбірек қызықтырып кетіп, тийкаргы теманың тек баянлау менен ғана жеткерилиуі, көркем шығарманың мазмунға сәйкес келмеуі, уйқас қуыушылықтардың барлығын конкрет фактлер жеткерген. Тилекке қарсы бұл автор да жуымақта: «Улыұма алғанда, топлам терең идеялы, көркем мазмунға ийе» деп жоқарыда өзі айтқан пикирлерине қарсы келеді.

Ғ. Сейтназаровтың қәлемине тийисли Т. Сейтмамұтовтың «Сыйлық» топламына арналған мақаласы¹ сондай-ақ А. Қаймаковтың «Ленин ашты» топламы хаққындағы рецензиясы² (авторы Д. Қасымов) талапқа әдеуір жуып берерлик дәрежеде болды. Булардың сәтлilлиги сонда, мақала авторлары шығармаларды көркемлик сапасы жағынан таллап бағалауға умтылады. Ғ. Сейтназаров шайыр Т. Сейтмамұтовтың буннан 15 жылдай бұрын жазылған қосықтарының бағасын мойынлай отырып, хәзирги күнлери құрғақ риторика, улыұма сүренлерге берилип кеткенлигине дыққат аударарды.

Шайырдың «Терейик» (1951), «Дослық хәуес» (1953) қосықтарынан мысаллар келтирип, Ғ. Сейтназаров «бул қосықларда қайталауға құрылған хәм поэзия атаулыдан жүрдай, сезим жоқ», — деп дурыс тастыйықлайды. Ал, «Ленин ашты» топламында бир қатар унамлы сыпаттағы қосықтарының болыуына қарамастан, «Гейпара идеясы төмен, құрғақ рифма, көркемлик жағынан сапасыз қосықлардың³ бар екенлигин, гейбир сөзлердин тек уйқасық ушын ғана алына салғанлығын, белгилли түсиникке ийе емеслигин дурыс көрсетеди.

Рецензиялық мақалалардын арасында гейде тек мақтау керек болғаны ушын жазылғанлары да ушырасады. Тилекке қарсы бундай мақалалар тәжирийбели критиклер ушырасыуы оқыушыны ойландырады. Әдеуір жақ-

¹ «Қызыл Қарақалпақстан» 1955-жыл.

² «Жас Ленинши», 3-июнь, 1955-ж.

³ «Әмиўдәрйя», №7, 1960-жыл.

сы рецензиялардың авторы Н. Камаловтың «Шайырдың табыслы жолы» деген мақаласы усындай. Бул Х Турымбетовтың «Шайыр жолы» топламына арналған болып, узыннан-узақ тек көтермелеуши пикирлер ғана бар. Айтыуға туратуғын кемшиликлер көринип турса да, критик оларды «байқамай» өтеді.

Ж. Қайырбаев пенен М. Сейтннязовтың қәлемине тийисли «Азамат жолы бул болмас»¹ деп атаған мақала Ж. Сейтназаровтың «Жүрек сөзи», «Қырағылық» топламларына байланыссыз әдебий урлықтың бир көринисин критикалаған. Соң усы мақаладағы пикирлер тастыйықланды. Т. Сейтжановтың «Азамат жыры» топламына жазылған Г. Муратовтың «Т. Сейтжановтың қосықлары»² мақаласы да өзиниң объективлиги, қалыс пикири менен дыққат аударарды. Шайырдың дәслепки топламындағы қайталаушылық, уйқаслардың хәлсизлиги, сөзге итибарсыз қарау, лепирмелиликке бой алдырып турған қатарларды дурыс таба биледи.

Сауатлы жазылған рецензиялардың қатарына Г. Есемуратовтың, Б. Исмайлловтың бир қатар мақалаларын көрсетиуге болар еди.

Г. Есемуратовтың халық шайыры Аббаз Дабыловтың «Алға — коммунизмге» (1954) топламы тууралы рецензиясы³ басылды. Ол айырым критиклер қусап салғаннан мақтау жолына түспейди, халық шайырының өзіншеллигин ашыуға умтылады, оның жанаша сүүретлеу, образлы қатарларын алға тутарды. Критикадағы унамлы факт сыпатында булардан бир-еки мысал келтирейик.

«Шайырдың қосықлары зауықлы, нурлы шадлыққа толы келеді. Келешекке зор үмит пенен қарайды.

Қарақалпақ қуу дарақты ел едиң,
Жылап шөлстанда қалдым деп едиң,
Жарасықты жазға мийриң қандырып,
Елди—гүлге, жерди—нурға бөледің.

Кешегі хәм бүгинги турмысымыздың картинасын беретугын усы қатарлар топламда тийкаргы орынды ийелейди усы идея барған сайын кеңейип, рауажлана түсе-

¹ Сол журнал, №6, 1959-ж.

² «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы», №2 1955-жыл.

³ «Қызыл Қарақалпақстан» №72, 1954-жыл.

ди. Өзинін хәр тәрәплеме тутаслығы менен тилге алынды. Татыу дослықты, тууысқанлықты, бир тилеклесликти ардақлайды.

Жаңа жылдың бахтына, биз тилеклес,
Табақта бармаңлас, исте тилеклес,
Тамырлас, тууысқан, жауда жүреклес,
«Қууанышта қарсы алған елим бар», х. т. б.

Критик Аббаз Шайырдың тек өзіне тән сөз сапалауларын жақсы аңғарған, шайырдың ана тилинің байлықтарын афоризмлі формада шебер ислеткенлігін көрсеткен. Оның мақтаулары дәлilлi.

50-жыллардағы критикалық мақалаларда биз Аббаз шайырдың шығармаларының адресине айтылған сын пикирлерди оқығанымыз жоқ, халық шайырын тек қауалатып мақтағанларды ғана билетуғынбыз. Г. Есемуратов күтә орынлы түрде шайырдың шығармаларына байланысly оның әдеуір кемшиликлерин, халық шайырының өреси жетпей атырған орынларын ашады. Критикке сөз берейик: «Бизин халық шайырларымыз хәр бир дәреткен шығармаларына жаңалықлар қосыуға жарлы. Гейпара қосық қурылыслары күтә ески... шайыр гейде өзинін айтайын деген ойын қағаздың бетине түсире алмай, гүптийкей болады да, «Сорайсаң несин бәри гүл» деп қууанып қалады, ямаса тутас ойдың орынлары адам атлары менен толтырылады. Нәтийжеде диңкеси қурып, жүдеген теңеулерге, орынсыз салыстыруларға орын бериледи: «Солардың барлығын көрген дәрьясаң, халық ушын төселген тозбас бойрасаң.» Базда оқыушыларға жумбақ, бир-бирине байланыссыз қатарлар дизилип, биреуін-биреуі жатырқап, үрпейисип келеди: «Жаңа жыл жақын келип тур, төбеге бултар дөнип тур». х. т. б.

Жоқарыда Б. Исмайлловтың бир қатар мақалалары менен танысқан едик. Буларда Х. Сейтнәзаровтың шығармаларындағы сәтсизликлер дәлilлi көрсетилди. Ал, усы автордың «Дәслепки адым» деп аталған топламға жазған рецензиясында айтылған пикирлердин анықлығы, аргументилиги байқалады. Топлам жас авторлардың шығармаларынан қуралған. Мақала авторы үмит билдирген сол дәуірдин жаслары. Г. Сейтнәзаров, С. Салиев, Г. Есемуратов, Ө. Хожанов, Х. Сапаровлар хәзир белгилі жазыушылар болып таңылған. Ол. Г.

Сейтнәзаров ҳақында: «Г. Сейтнәзаровтың бизге белгилі қосықларын әдетте жаңа темалар табыуға, мийнет адамларының өзлеринин үлкен ислерине болған мақтанышын көрсетиу характерлеп турады»¹.

Мәлим болғанындай-ақ, Г. Сейтнәзаров хәзир поэзиямыздың үлкен ўәкили болып танылып отыр.

«Жүрегинди тербеткен, — деп жазады Б. Исмайллов, — сыртқа шығарып айтпасаң ҳеш болмайтуғын терең сезимлер ғана шын мәнисиндеги тәбийғый, тәсирли қосықлар дәретиуға уқыплы. Тек жазыушы керек деген мақсет пенен жазыла салынған қосық күткен нәтийжени бере алмайды, ондай қосық салқын да, тәсирсиз де болады, ол қосықтың жасалмалылығы, әдетте көзге ап-айқын тасланып турады. Топламдағы табысly шыққан жас жазыушылардың көп қосықларын, айтпасаң болмайтуғын сезимлерди баян етиу характерлеп турады».

Критик топламдағы орташа хәм босаң жазылған қосықлар ҳақында мынадай жуўмақ жасайды: «Буларда — бахытлы турмыс, табыс, алға өрлеу, жекке, ўақты хошлық, шадлық, тапсырманы орынлау, жайнаған өмир ҳақында айтылғанда» — уйқаслы-уйқассыз абстракт сөзлер дизбегинен, жағымлы лозунглардан ғана ибарат. Былайынша айтқанда, бул қосықлардағы пикирлерди қосық етип жазыуға айтарлықтай мүтәжлик жоқ хәм бурын бир қанша босаң қосықларда айтылған пикирлер».

Критик улыўма белгилі әдебиятшылардың, жазыушылардың пикирлерине творчестволық қатнас жасау арқалы поэзияға дурыс талап қоя биледи. Орташа, босаң шығармалардың пайда болыу себеплерин излестирип, мынадай жағдайларға дыққат аударыуын да қуўатлауға туўра келеди.

«— Биз көп жағдайда жас жазыушыларға олар жас екен деп қатты талап қоя алмаймыз. Соң олар усы орташа шығармалар жазыуға әдетленип кетеди. Айырым тәжирийбели жазыушылардың хәзирге шекем «босаң хәм орташа» шығармалар жазып жүриўине, олардың дәслепки босаң хәм орташа шығармаларына усындай жеңил қатнас жасау себепши болып отыр.

— Гейпара жазыушылардың стажы, жазған шығар-

¹ «Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы» №1, 1955-ж.

маларының көлемі бойынша тәжірийбелі жазыушы болып, шығармаларының сапасы бойынша жас жазыушы дәрежесінде қалып жүріуі де тап ұсы себепке байланысты.

— Жасларды тәрбиялау барлық жол менен оларға әдебий творчестволық шеберлікті өлестіріуден ибарат болыуы керек»,

Топламда орын алған ең жақсы деген гүрринлерге берген бағасын да Бабаһ Исмайлұв оғада объектив С. Салиев өзінің «Өрістен қайтқанда» деген гүрринінде 7-класс оқыушысы Қәдірді бас қахарман етіп алғандығын, бірақ көп ғана деталлардың турмыстан ұзақлығын дурыс ескерткен, жас жазыушының турмыслық фактлерді жетерлі изертлемегендігін атап өтеді. Мысалы, гүрринде «Қәдір тәрбиялаған бір қарала қозыны жоқары тұқымлы қой сыпатында көрсетеді. Ал, ветеринария илими бойынша қаралса, аралас пенлі қой түе, азғантай мені бар қой да тұқым қой сыпатында қабыл етілмейді. Ең элементарь жағдайдың есапқа алынбағандығын ұсы жерден-ақ көреміз.»

Абат Әліевтің «Жаслық жигері» оның әдебиеттағы биринші гүрринлер топламы еді. Ұсы топлам хаққында берілген рецензияда¹ (авторы З. Сақиев) шығармаға талапшаңлық пенен карау хәм өз ойы менен оптакласыуы қызықтырады. Жас жазыушының идэралды шығармаларына дурыс баха бере отырып, автордың келешегіне үлкен үміт артады.

Мақаладағы дыққат аударатуғын бир момент сонда, жас автордың турмыслық ұақыяларды тауып сүүретлеуі, өмірдегі унамсыз хәрекетлерді беріудегі унамлы көриніслерге орынлы тоқталады. Жас жазыушының «Турақсыз» атлы гүрринінде бизін турмысымызға жат, жүзегөйлік, өтирик, пенен күн көріп жүрген сыртты жылтырақ, ал иші қалтырақ Сырбай-сыйпаң турақсызлығы ұшын қатты әшкараланады. Ол өзінің мұхаббатын, адамгершілік қасиетін ақша ұшын сатып жүрген биреу».

Ал, критикалық мақалада ойласыққа шақыратуғын орынларға келсек, еле де автордың портрет жасауға олақлығын, олардың исенімсіздігін, оқыушының ядында сақланатуғын портреттің азлығына дыққат ау-

¹ Жас Ленинші», 1956-жыл.

дарады. «Ұлмекен бизін алдымызда қаншама хәрекет етіп жүрсе де, оиз оның түр-түсін көре алмаймыз. Қандай сөзді қалай айтты, қандай сезімнің үстінде қалай турды — ұсының бәрі көз алдымызда көриніуі керек. Сонлықтан героидың портрети жоқ болса, демек образы жоқ болғаны емес пе?

Оның гүрриндеріндегі гүллән ұақыя көбинше жазыушының өзі тәрөпинен шешиледі, сөйтіп оқыушыға ойланыуға хеш нәрсе қалмай қояды, керисінше көркем шығарма оқыушыда философиялық ой туудырып, адамның тәғдири үстінде ойландырып, өзінше жуумақ шығаратуғындай бағыт беріуі керек».

Мақаладағы ортаға қойылған мәселелер дурыс хәм бул тек жазыушы А. Әліевке ғана тийісли болмастан хәммеге ой салатуғын дәрежеде, бизді жас автордың шығармаға қатнасы, бахалаудағы критериясы қызықтырады.

И. Сағитовтың «25 жылда қарақалпақ совет әдебиаты» деген мақаласы обзорлық сыпатқа ийе. И. Сағитовтың мақаласында әдебиатымыздың негизгі этапларына таллау жасалып, обзор берілген. Мақаланың алдына қойған мақсети бойынша қууатлауға туура келеді. Өйткени, автор оның хәр бир дәуирин алып, сол дәуірде орны бар жазыушылардың шығармалары бойынша характерлеуді ойлаған. Совет хукіметі орнағаннан берлі жыллардағы (25 жыл ишіндегі) табысларымызды таныстыруды көзде тутқандығы билініп турады.

Бірақта, мақала автордың тәжірийбесіне қарамастан, оның таллау принципери менен келісіу мүмкін емес. Ең баслы кемшілік, бунда сөз етіп отырған дәуір ишіндегі әдебиатымыздың айқын картинасы жоқ, сол дәуірді характерлейтуғын темаға тоқталмаған, Әдебиеттің алдында қандай мәселелер турды. Буған жазыушыларымыз қалайша жууап бергенлігі ашылмайды. Екіншіден, автор тек поэзиялық айырым шығармаларға тоқталады да, оларды үстіртін таллайды, кемшілігі анық шығармаларды да, улыума мақтау, «кеуілге тиймеу» бағытынан ғана бахалайды. Хәр бир дәуірдің салмағын көтеріп отырған поэзия, проза драматургияның жетіскенліктери дыққаттан шетте

¹ XXV жыл әдебий альманах 1949-жыл.

қалады. Ең тийкарғысы, усы жыллар ишиндеги әдебий критика, изертлеу жумыслары ҳаққында ҳеш қандай пикир билдирилмеген.

Әдебияттағы ҳәм әдебий критика менен әдебият илиминдеги бир қатар усындай кемшиликлер совет жазыушыларының XII пленумына байланыслы өткерилген қарақалпақ совет жазыушыларының ҳәм искусство хызметкерлеринин партия, совет активлери менен болған жыйналыста исленген А. Бегимовтың «Қарақалпақ совет жазыушыларының ўазыйпалары»¹, Өтетен Сапаровтың «Советлер Союзы Коммунистлик партиясының XIX съездинин қарарлары тийкарында қарақалпақ совет әдебиятының ўазыйпалары»² деген мақалаларында өткерлик пенен критикаланды.

Биз көбирек рецензияларға тоқталып отырмыз, бунның да себеби бар. Бир жағынан ол критикада көбирек орын ийелейди, екншиден, оқыушылар массасын тәрбиялаушы, әдебиятқа қойылатуғын талапларды конкретлестириуши сыпатында танылады, рецензияда критик тек әдебияттың ғана фактлери менен шекленбейди, ал оның шынлық турмыс пенен байланысын, соған қандай дәрежеде жууап беретугынлығын да анықлайды. Мине, усыларға жууап бериудин өзи оннан шеберликти, мәселениң түп тийкарына терең түсиниуди талап етеди. Сонлықтан ол шын талант пенен жазылыуы керек, ойлары салмақлы, оқыушыны өзине тартарлықтай болыуы, оқыушыны эстетикалық жақтан тәсирлендирерликтей болыуы керек. Бир қатар рецензияларда көркем әдебияттың теориялық-практикалық мәселелерин терең билмегенликтен таллап отырған шығармаға айтажақ пикиримиз үстиртин болып шығады, идеялық, көркемлик таллау орнына оның мазмунын айтып шығамыз, егерде кемшилик болса, оны жеңил-желпи қалқып, үстиртин бақалаймыз.

50-жыллардың орталарында қарақалпақ әдебий критикасында проблемалық мақалалар пайда бола баслады. Әдебияттың көркем методы, әдебий байланыслар, әдебий жанрлардың раўажланыу сапасы ҳаққындағы мийнетлер сөзсиз әдебий процесске жаңалық алып келди. Булардың ишинде М. Нурмухаммедовтың «Социа-

¹ «Гүлистан, Әдебий альманах. 1949-жыл.

² «Бахыт нуры». Әдебий альманах. 1953-жыл.

листлик реализм ҳаққында»¹ (С. Ахмедов пенен бирге), «Рус әдебиятының традицияларын үйрениу ҳаққында»², «М. Ю. Лермонтов ҳәм қарақалпақ совет әдебияты»³, «Совет дәуирлериндеги рус ҳәм қарақалпақ халықлары арасындағы әдебий байланыс», «Горький ҳәм қарақалпақ әдебияты»⁴, «Маяковский ҳәм қарақалпақ совет әдебияты»⁵, И. Юсуповтың «Ұатандарлық урыстан кейинги қарақалпақ совет поэзиясы ҳаққында»⁶, «Халық шайыры Аббаз Дабылов»⁷, «Лирика ҳаққында сөйлеу»⁸ деген мақалаларды атап өтиуге болады.

50-жылларда биз жоқарыда айтқанындай-ақ поэзиялық раўажланыу мәселелери критиканың дыққат орайында турды. Поэзияның сапалық мәселелери шайырларды да көп толғандырғанлығын көриу мүмкин еди. Усы тема Ж. Аймурзаев, Х. Сейтов, Т. Сейтмуратовлардың шығармаларының ғана мысалында емес, ал жас шайырлардың дөретпелерине де байланыслы орынлы көтерилди. И. Юсупов шайыр сыпатында бул жыллары жақсы танылды, оған оқыушылар жәмийетшилиги үлкен үмит артты. Жоқарыда келтирилген И. Юсуповтың поэзия ҳаққындағы мақалалары шеберлик проблемаларын ортаға салған санаўлы мийнетлерден есапланады. Усындай пикир алысуларды сол ўақыттың өзи талап етти.

И. Юсуповтың «Лирика ҳаққында сөйлесиу»⁹ (көркемлик шеберликти талқылаймыз) мақаласы сылап-сыйпамай бағытта емес, ал табысымыз, табысқа жетиу жолындағы излениуимиз, кемшиликлеримиз, поэзияның қаймағы болған лирикада типиклестириу мәселелери ҳаққында жазылды. Лирикадағы баслы кемшиликлерден тематикалық жарлылық, турмысты изертлемей үстиртин сүүретлеу, уйқас қуушылық, баянлаулар ҳаққында автор оғада принципаль мәселелерди кө-

¹ «Қызыл Қарақалпақстан», 7-8-август, 1951-жыл.

² Сол газета №206, 1955-ж.

³ Сол газета 15-октябрь 1954-ж.

⁴ «Жас Ленинши», 19-декабрь, 1954-ж.

⁵ «Қарақалпақ әдебияты ҳәм искусствосы» №3, 1956-ж.

⁶ «Қызыл Қарақалпақстан», 27-апрель 1955-ж.

⁷ «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы». №6. 1956-ж.

⁸ «Әмнүдәрья», №9, 1958-жыл.

⁹ «Қарақалпақстан әдебияты ҳәм искусствосы» 1956-ж.

терди. Автор бир лирикалық қосықтан мынадай мысал келтиреді:

Қозылайды егизден,
Бизің семіз жанлықлар.

Қосықтың авторы жанлықтар қозыламайды, ал ылақлайтуғынын билмеген, редактор да тап сондай. Мақалада бир уақыттары «Көк емен» сыяқлы әжайып лириканы жазған Б. Қайыпназаровтың, «Қара теңіз» қосығын жазған Н. Жапақовтың 50-жылдардағы қосықтарында турмыстың картинасының үстиртин берилип атырғанлығын критикалаған еді. Бирақта бундай бағыттағы мақалалар оғада аз санда болды, соның ушын да поэзияда көбірек;

«Жолдаслар, кеңейсин егис жер,
Өзлестиреміз партау тынды да
Дослар қолға алсақ биз егер,
Гүллентемиз бийік шыңды да. —

дегенге уқсаған

құрғақ демагогиялық шақырықтар орын алды. Ал. Х. Сейтов: «он трактор он төрт күнде сүрип болды мың гектарды», —деп статистикалық мағлұматтан қосық шығармақшы болды. Мақала авторы поэзияның рауажланыу тенденцияларын шайырлық көз қарастан жақсы таллайды, лирикалық поэзияның образлылық жақтан төменлеп кетиуінің, жалаң идеяға күш беріп, сезимді, оның тербеніслерін бере алмаушылықты конкрет мысаллардың тийкарында қарастырды.

Урыстан соңғы дәуиріндегі поэмаларды таллау арқалы автор көпшилигине характерли болған кемшиликтерди табады: «Бул поэмаларда («Айдын жол», «Бахыт») әжайып мийнет героизмин көрсетип атырған мийнет адамларының реаль образын жаратыуда, типичныйлық проблемасын иске асырууда, конфликт табыуда елеули кемшиликтер болды. Поэмаға узыннан-узақ темаға қатнасыз хәм уақыяның рауажланыуын өрлетіп, геройлардың характерин ашып беріуге жәрдеми тиймейтуғын кирис сөзлерди тыға беріу, орынсыз қайталаулар, конфликт таңлап билмеу, геройларды езине-өзин мақтатыу—мине бул жыллардағы поэмалар-

да орын алған кемшиликтер тийкарынан, усылардан ибарат болды»¹

Мақалада Уллы Уатандарлық урыс темасына арналған поэмаларда ушырасқан турмыс талабынан шетлеушиликти, атап айтқанда «Палуанбек», «Ербай батыр», «Ел перзенти Ерназар», «Ақшолпан — Палман» хәм басқа да поэмалардың оншелли тәсірсиз болып шығыуының бас себеби шайырлардың сүүретлеп отырған турмысын жақсы билмеуи хәм фольклорлық традицияға сүйенип кетиуи болды. Буларда геройлар халық дәстанларының геройларындай «оннан келгенди оннан, солдан келгенди солдан» жапырып, ат шауып жүретуғын ески легендалық геройларға уқсас болып шықты» деген жуумаққа келди. Олар И. Юсуповтың дурыс көрсеткеніндей-ақ, фронтқа кетеди, кетеринде сүйген қызлары аттың жалын қушақлап «жауды жеңип кел» деп ғана қалады, ал олардың сезими, советлик патриотизм бул поэмаларда онша реал хәм конкрет сүүретлениуін таппады.

И. Юсуповтың бул мақалаларының барлық мазмуны менен келисимге келмейтуғын орынлар да, әлбетте, бар. Мысалы, автор көп ғана поэмаларда («Колхоз председатели», «Узақтағы жайлауда», «Бир колхозда» т. б.) тематикасының әхмийетине қарап, үстиртин бахалайды, ал олардағы, әсиресе, «Бир колхозда», «Жүрек мухаббаты» шығармаларындағы жасалма конфликтлердің орын алыуын ашып бермейди. Соған байланысly орташа хәтте, оннан төмен шығармалар да улыума дизимге алынып, мақтауға ерисип кеткенлиги көринеди. Әдебий критикада соңғы жыллары «Жүрек мухаббаты», «Бир колхозда» формаларының конфликт қурыудағы жасалмалылығы, турмыстан узақ қахарманлар, ойдан жасалған сюжеттер хаққында көп сөз болды. Ал, «Узақтағы жайлауда» поэмасында асырамақтаушылық, лепирме көп сөзликтің себебинен қахарманлардың тек сөз жүзінде белгили болыушылығы дурыс сыналды. Әдебият критикасында талапшандыққа үгітлеуши шайырдың бул поэмалардың көринип турған кемшилигине дыққат аудармауы, әлбетте, өкинишли.

И. Юсуповтың «халық шайыры Аббаз Дабылов»

¹ Сол журнал, №6, 1956-ж.

хақындағы критикалық мақаласы бұл халық шайыры хақындағы толық мағлыұмат беретұғын биринши мийнет болды. Ол формасы жағынан поэтикалық очеркке ұқсайды. Мақаланың бир бахалы жағы сонда, онда улыұма қарақалпақ поэзиясындағы халық шайырларына тән болған творчестволық өзіншеліклер дурыс ашылады. Аббаздың советлик поэзияға келиў жолы, оның машақатлы тар жол, тайғақ кешиўлерин түсиндириў исенимли берилген. Егерде буған шекем «Аббаз творчествосы» «сыйпаламай» үйренилип жүрген дәслепки дәуирине тийисли мағлыұматлар әдеўир толықтырылды» деген автордың пикирине қосылыў керек. Тап сондай-ақ «Советлик дәуирдеги қарақалпақ әдебияты көрнекли үш халық шайырын берди. Олар-Аяпберген Муўсаев, Аббаз Дабылов ҳәм Садық Нурымбетов. Олардың творчествосы ҳәзирги заман қарақалпақ әдебиятындағы өзгеше, соның менен бирге «заңлы қубылыс». Автор мине, усы «өзгеше» ҳәм «заңлы қубылысты» билгирлик пенен дурыс аша алған. Аббаздың творчествосының арна-дереклери — халық поэзиясы, классик әдебият шығыстың атақлы шайырларының дәстүри, советлик ҳақықатлықтың тәсири, Аббаздың творчестволық негизги этаплары өз ўақты менен тығыз байланыста ашылады.

Кулласы, И. Юсуповтың бұл мийнети өз оқыўшыларына, студентлерге көп пайда келтиретұғын илимий-критикалық дәрежеде орынлаған жумыс. Негедур, соңғы ўақытлары басылған китапларда бундағы көп фактлер пайдаланылмай қалды.

И. Юсуповтың «Қарақалпақ әдебияты көсемимиз В. И. Ленин хақында»¹ Г. Есемуратовтың «Урыстан соңғы дәуирдеги қарақалпақ поэзиясында пахташылық темасы»², «Қарақалпақ сатиралық әдебиятының мәселелерине»³ сыяқлы мақалалары тематикалық планда жазылған обзорлық сыпатта еди. И. Юсупов Ленин образын жасаўда халық поэзиясы, халық шайырларының өзіншеліклерин талласа, Г. Есемуратов сатиралық әдебият туўралы салдамлы пикир айтты. Классик шайырлардың дәстүри, қарақалпақ халық шайырлары, ҳәзирги совет жазыўшыларының шығармаларында бұл

¹ «Қарақалпақ әдебият ҳәм искусствосы», №6, 1957-ж.

² Сол журнал, №2, 1955-ж.

³ «Әмиўдәрья», №9, 1959-ж.

жанрдың раўажланыўы бир жөн дурыс түсиндирилген. Автордың сатираның түрлерин жиклеп берийи де кеўилге қонымлы. Бирақта сатиралық әдебияттың ўакиллери жетерли анықланбаған, шығармаларда ушырасқан айырым сатиралық сўўретлеўлерди үзип-үзип ала берген менен бұл жанрдың бағдарын толық түсиндириў қыйын. Усы теманы сатираға бейим жазыўшы-шайырлардың-ақ творчествосына байланыслы қарастырыў мүмкин еди. Усы турысында ким шығарма жазса, сол сатирик сыпатында түсиндирилген.

Драматургия жанры 20-жыллардың орталарында-ақ пайда болды, ол прозаға қарағанда ертерек көринди. Бұл жанрдың гейпара мәселелери қарақалпақ Совет жазыўшыларының екнши съездинде исленген М. Дәрибаевтың докладында кеңрек сөз болғанлығы, усыннан кейинги дәуир ишиндеги бұл жанрдың актуаль мәселелери профессиональ драматург-изертлеўши Т. Алланазаровтың «Драматургиямыздың гейпара мәселелери хақында»¹ мақаласында асырмай да, жасырмай да ортаға дурыс қойылды.

Хәр бир жанрдың раўажланыўын улыұма характерлеў мүмкин, бирақ, мәселен поэзияны талантлы шайырлардың таллағанында белгили байқалатуғыны сыяқлы, драматургияның дәретпелерин таллаўда, оның негизги кемшиликлерин дәл басып айтыўда театр өнериниң профессиональ қәнитесиниң айтыўы бир басқа. Т. Алланазаровтың мақаласын оқып отырып, усы унамлы сыпатты байқамаў мүмкин емес. 50-жыллардың орталарына шекем қарақалпақ әдебиятында елиўге жақын пьеса дөреген болса, олардың сапа жағынан ири-ири кемшиликлери болғанлығын, «халықтың көзине түсип, тамашагөйлерди қызықтырыў дәрежесине ерисе алған» пьесалардың қатарына автор М. Дәрибаевтың «Көклен батыр». Н. Дәўқарасевтың «Алпамыс», С. Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе», Ж. Аймурзаевтың «Айгүл-Абат» шығармаларын жатқарады. Сонда қырқтан аслам пьесалардың өмириниң қысқа болып, сахнадан шығып қалыўының яғный тамашагөйлердин талабына жуўап бере алмаўшылығының себеби не?

Т. Алланазаров өз мақаласында сапасыз шығарма-

¹ «Қарқалпақ әдебияты ҳәм искусствосы», №2, 1956-ж.

лардың пайда болуында бір қанша моментлерге тоқтаған.

Тема таңлау мәселесінде көп жолдаслар бір пьесаны жазарда хәм соны жазып боламан дегенше бір неше темаларды шолып өтеди. Алған теманы «қол орамалдай аумастыра бериу, оның кеуилин тынышсызландырып жүрген теманы тереңлетиу емес, ал сайызландырыу, яғный дузсыз етиу халына әкеледи. пьеса жазар алдында теманы, жүректің соғыуына қарай. таңлау шәрт.

— Пьесаға ат қойыу мәселеси, көп жазыушылар өзлеринин жазған пьесасына ат қойыуға жеңіл қарайды. Олар бириншиден, пьесаны жазып болғаннан кейин ат қойса, екиншиден қойылған атты пьесаның мазмунына қарап емес, ал салтанатлы сөзлер менен сулыу болып шығыуына қарап қояды. Нәтийжеде аты басқа, заты басқа, болып шығады, Мысал ретинде драматург С. Хожаниязовтың «Жас жүреклер», Ж. Аймурзаевтың «Рәушан» атлы пьесаларын алыуға болады.

— Пьесаның композициясы, уақыяларды картиналарға бөлиуде еки нәрсени есте тутыу керек. Бириншиси— сол темадағы хәдийселердин күши есапланып, соны хәр картинаға бөлиуде турмыс хәқыйқатлығының логикалық байланысы хәм адамлардың арасындағы тәбийғый байланыс сабақлары үзиліске түспеу жағына әхмийет бериу. Оның ушын жазып атырған хәдийселерди турмыс хәқыйқатлығын изертлеу жолы менен көрсетип барыу керек.

Екиншиси, сол картинама-картина бөлінген хәдийселердин сахна жағдайында эмоциялық тәсир етиуине кеуил бөлинуи керек.

Пьесаның сюжетин хәм оған қатнасыушылардың бир-бирине қарым-қатнастарын хәм олардың жеке характерлерин жасауда да бир қанша кемшилик ушырасып отырады. Драматургиялық шығарма— дәстан я роман емес, драманың сюжети-ықшамлы, өткір хәм конкрет болыуды талап етеди. «Айгүл-Абат», «Бердақ» т. б. пьесада хәдийсе өзгерип турады. Бирақ пьесаның геройларында өсиушилик, өзгериушилик жақсы сезилмейди. Бундай өзгериушилик тек минез-құлық жағынан ғана емес, жақсы, келбети, жүрис-турысы, кийим-кеншек, яғный барлық сыртқы көриниси жағынан да

сезиледи. Усындай жағдай «Бердақ» пьесасында да бар.

— Драманың тили. Драма узыннан-узақ кеткен шубаланқы сөзлерди көтермейди. Гейпара авторлар өзиниң пьесасындағы геройлардың турған жағдайына, аухалына, ким менен сөйлесип турғанына қарамастан, шешенликке берилип, кеуилиндеги қыялын термеден терип ала жөнеледи. Бундай жағдайларды «Рәушан» пьесасындағы Саттардың, «Бердақ» пьесасындағы Құтым суўпының сөзинен аңғарыуға болады.

Ал, гейде оның шамасына қарамастан, жағдайы менен санаспастан гез келген жерде «биз коммунизм қурыушымыз», «ескиликти женшип таслаймыз», «таза турмыс қурамыз» деген сыяқлы үндеу гәплер менен байытыуға тырысады. Бундай жағдайды С. Хожаниязовтың «Зияда», «Жас жүреклер» пьесасынан да көп ушыратыуға болады. Өз орнында айтылмағанлықтан, булар құрғақ сөз сыпатында көринип қалады хәм унамлы геройлардың аузынан усындай сөз еситилгенде, тамашағөйлердин алдында, олар құрғақ белсенди сыпатында көринип, өзлерине бираз исенимсізлик туудырады», т. б.

Биз драматургия мәселеси бойынша Т. Алланазаровтың мақаласына кеңірек тоқталдық. Өйткени бунда оғада актуаль теориялық-практикалық мәселе ортаға қойылады, профессионаллық пенен характерленетуғын бул мақаладағы әхмийетли пикирлер сонда усы автордың мақалаларына тема болды.

Қ. Султановтың «Терең мазмунлы, көркем пьеса»¹ деген мақаласы атақлы драматург Ж. Аймурзаевтың «Айгүл-Абат» пьесасының қайта исленген вариантын (ол биринши мәртебе 1946-жылы сахнаға шықты) таллауға арналып, пьеса хәққында толық мағлыұмат бериуи менен характерленеди.

Пьесалар хәққында жазылған мақалалардан Ж. Қайырбаевтың бир қатар рецензияларын атап өтиуимиз тийис. 1956-жылы басылып шыққан «Бир актли пьесалар» деген топламға жазған рецензиясында² ол усы жанрдың мүмкиншилигине байланыслы орынлы пикирлер айтты. П. Тилегеновтың «Бахыт жолы», Х

¹ «Әмиўдәрья», №7, 1958-жыл.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №140, 1956-жыл.

Сейтовтың «Дәмегүл» пьесаларын қысқаша таллау арқалы булардағы уақыялардың жасалмалылығын, адам характерлериниң берилиуіндеги схемаларды дурыс аңлаған. «Пьесада, —деп жазады рецензент «Бахыт жолы» тууралы,—қатнасушы адамлар шамадан тыс көп. Олардың көпшилиги өзине тән ис-хәрекетлер менен көринбейди. Пьеса геройлары истен гөре узыннан-узақ сөйлей береді. Сөйлеген сөзлери улыўма дурыс болғаны менен көриўшиге ол сөзлер ҳеш қандай тәсир етпейди, керисинше жалықтырады. Бүған қосымша, геройлардың өзлерине тән сөзлер берилмеген, олардың сөйлеген сөзлери, гәп қурылыслары бир-бирине күтә уқсас. Пьесада ҳәр бир теройдың өзине тән сөзлериниң берилмеуи-пьесаның көркемлигин төменлетеди, теройлардың характерлерин ашыўға мүмкиншилик бермейди».

Тап усындай кемшилик «Дәмегүл» шығармасына да тән.

«Конфликт шийеленискен формада берилмейди. Сондықтан да пьеса геройларының характерлери терең ашылмаған. Унамлы геройларды ап-аңсат жениске еристире қояды ал гүрес, дурысында да, күтә терең хәм кескин».

Советлик дәуириндеги қарақалпақ әдебиятының гейбир актуаль проблемалары тап усы жыллары баспа сөз бетинде жийи ортаға қойыла баслады. Поэзиядағыдай әдебий критика тараўында бир қатар талантлы жаслар активлик көрсетти, олар әдебият теориясын жақсы өзлестирген, әдебият тарийхын изертлеу менен шуғылланған әдебиятшылардан ибарат болды. Солардың арасында М. Нурмухамедовтың мақалаларына дыққат аудару керек. Оның «Қарақалпақ совет әдебиятының тийқарын салыушы ким болды деген мәселе ҳаққында»¹ «Маяковский шығармаларын қарақалпақ тилине аудару тууралы бир-еки сөз».²

«Қарақалпақстанда әдебий журнал»¹ мақалалары үлкен қызығушылық туудырды. Өз уақтында жерияланған бул мақалалар ҳәзир көпшилик оқушыларға аз мәлим.

М. Нурмухамедовтың «М. Ю. Лермонтов хәм қа-

¹ «Жас Ленинши», 21-июнь, 1953-ж.

² Сол газета, 16-июль, 1953-ж.

рақалпақ совет әдебияты», «Маяковский хәм қарақалпақ совет әдебияты»¹ мақалалары өзлериниң теориялық сыпаты менен характерленеди хәм критиканың дәрежесин көтериўде белгили орын ийелейди. Жуўмақлаушылық сыпаты менен көзге түсетуғын, критика менен әдебият тарийхының байланысын жақсы таныта алатуғын «Рус әдебиятының традицияларын үйрениў ҳаққында», «Совет дәуириндеги рус хәм қарақалпақ халықлары арасындағы әдебий байланыс» деп аталған мийнетлер автордың соңғы жумысларында тереңлестирилип, үлкен-үлкен изертлеулердің темасы, проблемасы болғанылығын биз жақсы билемиз.

Бул мақалаларға бир нәрсе характерли, қарақалпақ совет әдебияты өзиниң раўажланыў жолында рус әдебиятының бай дәстүрлерин творчестволық терең өзлестиреу арқалы байымақта, прозаның дәслепки үлгилеринде бул айқынырақ көринеди. Автор, дәслепки повестьлердің, мысалы «Мыңлардың бири» шығармасының мысалында буны ҳәр тәреплеме дәлиллей билген. Поэзияда рус әдебиятының дәстүрин ийелеўдеги жетискенликлер, әсиресе кемшиликлер хаққындағы пикирлери талассыз. Мысалы, автордың Маяковскийдің шығармаларына дыққат аударуы оның сыртқы формасына емес, ал оның рухын, сиясий өтқирлигин жәмийетлик әхмийетлигине байланыслы болуы керек, деген пикири қарақалпақ шайырларының жақсы шығармалары менен дәлилленеди.

Сондай-ақ М. Нурмухамедовтың усы бағытта жазылған мақалаларында бизде биринши мәртебе рус әдебиятынан аудармалардың теориялардың теориялық мәселелери көтерилгенлигин айтып өтиўимиз тийис. Қарақалпақ тилине аударылған бир қатар шығармалардың мысалында автор еки тилди жақсы билиўдиң зәрүрлигин көтерип шықты. Бундай пикирлер тек сол уақыт ушын ғана емес, ҳәзир де актуаль, орайлық баспа сөзде күн тәртибинен түспей киятырған мәселе.

Рус әдебиятының традицияларын үйрениўди, көркем аударма мәселелери улыўма әдебий байланыслардың характерлери бир-бири менен жақын проблема-

¹ Сол газета, 14-июль, 1955-ж.

лар сыпатында қарастырылғанлықтан, изертлеулердің объекти әдеуір кеңейе баслады.

Булардағы тийкарғы нәрсе усы әхмийетли шығармалардың мазмуны менен, идеялық бағыты менен ғана таныстыруы емес, ол көркемлик шеберликке барып тиреледи. Поэзиядағы көркемлик проблемасы И. Юсуповтың жоқарыда көрсетилген мақалаларында сөз болса, буларда прозаның мысалында проблема қозғалады. Автордың усы изертлеу-критикалық мақалалары соң оның қарақалпақ прозасы бойынша алып барылған фундаменталь мийнетине негиз болды, қарақалпақ совет әдебиятының тарийхынан орын алды. Қарақалпақ прозасының мәселелери анау ямаса мынау планда изертлеулердің темасы болып атырғанлығын, бирақ бул шығармаларды илимий-критикалық таллауда М. Нурмухамедов биринши болып кирискенлигин мойынлау керек.

Советлик әдебиятымыздың гейпара проблемалық мәселелери М. Нурмухамедовтың «Қарақалпақ прозасының рауажланыу жоллары» (ҚҚ әдебияты хәм искусствосы, №1, 1957-жыл) мақаласында сөз болды. М. Нурмухамедов прозаның пайда болуы хәм рауажланыу жолларына обзор жасаған, хәр бир дәуірдің характерин ашып бериуши прозалық шығармалардың орнын анықлаған.

Қарақалпақ прозасының рауажланыу мәселелерине арналған мақалалар бурын да жазылып еди. Мысалы, С. Бекмуратовтың 40-жыллары жазғанлары, бирақ буларда жазыушылардың адресине айтылған өкпе-гейнелерден басқа пикирлерди табыу қыйын болды. М. Нурмухамедов қарақалпақ прозасының рауажланыу мәселелерин оның этапларына жуу мақластырып биринши мәртебе ортаға қойды, айрықша оның пайда болуы ызамлылықтарын тарийхий-илимий бағытта ашыуға ериседи. «Проза жаңа социаль-экономикалық, мәдений-сиясий қатнастардан тууылған ҳақыйқатлықты сәулендириудің жаңа усылы болды. Социалистлик ҳақыйқат қарақалпақ совет прозасының тууылыуының, қәлипlesiуиниң баслы факторы, оның тийкары хәм биринши дәрежелі сағасы болды. Қарақалпақ прозасының тууылыуында хәм рауажланыуында әхмийетли рольди рус әдебияты ойнады». Булар талассыз пикир. Соның менен бирге, автор рус әдебиятының қарақал

пақ прозасының тууылыу хәм рауажланыуындағы орнын хәм себеплерин түсиндиреди.

«Қарақалпақ жазыушылары, —деп дауам етеди автор, —өзинде бир нәуия тәуір прозалық шығармалар дәретип үлгерген басқа миллет әдебиятларының тәжирийбесинде өзлестирди... «Қарақалпақ ауыз еки творчествосының өзи де прозаның рауажланыуына белгили дәрежеде жәрдем еткенлигин көрсетеди. Солай етип, автор, қарақалпақ прозасы 20-жыллардың ақырында 30-жыллардың басында тууылды, —деген пикири илимий жақтан тужырымлы хәм дәлилли. Биз елеге шекем усы көз қарастан қарақалпақ прозасының пайда болуы түсиндирип келемиз. Автордың бул пикирлери соң оның қарақалпақ прозасының тарийхына арнаған жумысының тийкарын қурағанлығын ескертип өтиуимиз орынлы. Бул жоқарыда аталған мақалалардың хәр қайсысының өзине тән, характерли сыпатлары бар. Ең баслысы, булар советлик әдебиятымыздың теориялық хәм практикалық мәселелерине нәзер аударды. Мәселен М. Нурмухамедовтың мақалалары рус әдебиятының дәстүрин ийелеу хәм рауажландыруы жағынан жазыушылардың алдына жаңа ұазыйпалар қойуы әдебий байланыслардың ызамлылықлары хәм бир-бирин байытып барыуын конкрет мысаллар менен дәлиллейди.

М. Нурмухамедовтың «Қарақалпақ совет әдебиятының рауажланыуына рус әдебиятының тәсири (1956) монографиялық изертлеуи әдебий байланысларды изертлеудеги ең белгили дәсленки баслама болып есапланады.

Қарақалпақ совет әдебияты бойынша жазыушылардың шеберлиги, тәжирийбесине арналған мақалаларда образ жасаудағы изленислер, жетискенлик хәм кемшиликлер дыққаттан шетте қалыуы әлбетте мүмкин емес еди. М. Нурмухамедов прозада көркем образдың турмысқа қатнасы ҳаққында пикир айтты, И. Юсупов поэмалардағы образларын тәбияттың өмиршен ямаса жасандылығына қатнас жасады. Демек, көркем образ әдебияттың тийкары сыпатында күн тәртинде критиканың орайында турды.

Жазыушы Т. Қайыпбергеновтың «Унамлы образлар жасау жөнинде пикир алысайық («Қызыл Қарақалпақ-

стан». 27-октябрь 1968-ж») «Герой истинные и ймни-
мые» («Сов. Каракалпакия», 22-ноября 1958») «Обра-
зы молодежи в каракалпакской литературе» («Сов. Ка-
ракалпакия» 20-июнь, 1959») сыякты бир неше мақала-
лары пайда болды.

Усы мақалалардың мазмунына қарасақ, булар тий-
карынан бурын айтылған М. Нурмухамедовтың, И. Юсу-
повтың пикирлерине жаңалық қоса алған жоқ, ал со-
ларды басқаша формада қайталаудан ибарат болды.

Көркем аударманың мәселелери де усы жыллардағы
әдебиет критикасының көбірек араласып, орынлы кө-
терген проблемасы болды деуге мүмкін. Бұған шекем
бул әхмийетли тема дыққаттан шетте қалып келген
болса, әдебиет каракалпак әдебиатының тууысқан әде-
биетлар менен өз-ара қарым-қатнас, байланысының
әдеуір күшейген дәуиринде бұған кеуіл аударуы
нызамлы еди. Бул темаға баслама болған М. Нурму-
хамедовтың Маяковский шығармаларын каракалпак
тилине аударуы тууралы бир-еки сөз»¹ деген мақа-
ласы еди. Автор каракалпак шайырларының Маяков-
скийдің шығармаларын аударуыда формалистлик жол-
дан кеткенлигин, оның қосық системасына итибар бер-
местен, қосықтың мәнісин бузғанлығы дурыс таллан-
ған. Мақала авторы, 30-жыллардың йшинде исленген
Ж. Аймурзаевтың аудармаларының қетелиги ҳаққын-
да тоқтаған еди. Н. Урумбаевтың «Крылов тымсаллары
каракалпак тилинде»² деген мақаласында автор оғада
қызық мағлыұматларды келтирген. Аударушылар улыұ-
ма оригиналды бузған, демек бурынырақта М. Нурму-
хамедовтың айтқанындай-ақ, рус тилин билеушили-
ктің нәтийжесинде уллы рус тымсалшысының шығар-
маларының бул мәнісин өзгертиуге жол қойған. Ж. Ай-
мурзаевтың, Р. Мәжитовлардың Крылов шығарма-
ларының идеялық мәнісин бузуышылығы олардың ори-
гиналға түсинбеушилигинен, айырым орынларда Кры-
ловтың «дүзетиушилиги», сөйтип, каракалпак тилинде
шыққан уллы рус шайырының тымсалларының өз қә-
сийетинен журдай болуы. Н. Урумбаевтың мақала-
сында исенимли ашылған. Автор дурыс жазады, узақ
жыллардан киятырған рус тымсалының қурылыс өз-

1. «Жас Ленинши», 16-июль, 1953-жыл.

2. «Советская Каракалпакия», №176, 1954 г.

гешелиги бар, оған сөйлесиу интонациясы, ритм тән,
ал аударушылар оны традициялық каракалпак поэ-
зиясының төрт қатарлы қосық үлгиси менен берген,
сөйтип, Крыловтың тымсаллары намаға салып айтыла-
туғын қосық болып шыққан».

Тап усы сыякты турпайы бурмалаушылықлар Лер-
монтов поэзиясының рухый түсинбеушилик аударма-
дағы шала сауатлылық ҳаққында И. Юсуповтың «Клас-
сик поэзияны аударуыға жақсы кеуіл бөлинсин» деген
мақаласында бар¹ 30-жыллардың шайырлары М. Дәри-
баев, Н. Жапақов тәрәпинен әдеуір жақсы аударыл-
ғанлығын («Тутқын», «Қамыс», «Байрон емес, басқаман
мен», «Жартас», «Қашқын» ал 1956-жылғы топламда
Р. Мәжитов, Қ. Досанов, Т. Нәжимов, А. Бегимов,
Ә. Насруллаев, Қ. Худайбергеновлар тәрәпинен төмен
қоллы аудармалардың пайда болғанлығын ескертеди.
Буның бас себеби, автордың дурыс көрсеткенидей-ақ
Лермонтовтың қосықлары ким болса, соның қолынан
өткен жууапкершилик болмаған. «Поэзияны аударуы-
да, —деп жазады И. Юсупов, —бир надурыс метод бар:
онда аударушыларды таңлап алыу жоқ. Классик ша-
йырлардың қосықлары менен тек, шайыр ғана аудар-
алатуғынына кеуіл бөлмей, ким болса соған аударта
беріушилик бар. Окричник Кирибеевичтин өзине қар-
сы төбелеске шыққан Қалашниковқа менменлик пенен
«шығысыңды! атыңды айт, кимди өлтиргенлери, ким-
нің жаназасына хызмет қылатуғынлығымды билип
қояйын» деген ирониясы: «Кимнің намазына хызмет
етесен, билиу керек мақтанасаң не менен?» деп пүт-
киллей керисинше аударылған».²

Көркем әдебиет шығармаларын аударуы жууапкер-
ли ис³ атлы А. Жақсыбаевтың мақаласында жоқарыда-
ғыдай аудармалардағы характерли кемшиликлерге тоқ-
талған. Каракалпак тилинде басылған «Бизин заманы-
мыздың қахарманлары», И. А. Крыловтың «Таңлама-
лы тымсаллары», «Тимур хәм оның командасы», «Сере-
жа Костриков ҳаққындағы гүрриңлер», «Астыртын об-
ком ҳәрекетте», В. В. Маяковскийдің «Таңламалы қо-

1. «Қызыл Каракалпақстан», 22-июнь, 1957-ж.

2. Сонда.

3. «Совет Каракалпақстаны», №114, 1956-ж.

сықлары» бойынша автор оғада қунлы теориялық, практикалық мәселелерге тоқтаған.

Көркем аудармадағы плансыздық, исти қолынан келмейтуғындарға тапсырушылық—ең жаман практика екенлиги белгилі. Соның себебинен, рус тилин жетерли билмейтуғын қәниге емес адамлардың аудармалары оригиналды бузыудан басқа хеш нәрсе емес, олар аудармаға творчестволық жұмыс сыпатында қатнас жасамайды. Сөйтип, автор түсинбей аударуудың нәтийжесінде жақсы шығармалардың қарақалпақ оқыушыларына бузып жеткерилгенлигин, яғный «жипекти түте билмеген жүн етеди» дегендей аўхалды оғада принципаль түрде көтере билген.

Аударма жұмысындағы ең бир үлкен кемшилик оригиналға түсинбей аударушылық екенлигин Ә. Жақсыбаев тағы да өзиниң басқа бир мақаласында жүдә дурыс атап өткен.¹

Соның себебинен жақсы шығармалар бузып аударылады, негизги мәниси, көркемлиги берилмей қалады. Буның зияны тағы мынада: «аударушы оригинал менен аударма арасындағы сөзлердің сыртқы сәйкеслигин дәлиллеп, аударма исіндеги творчестволық излениуден шетте қалады... Сөзбе-сөз исленген аударма қара кийимди ақ сабақ пенен тепшигиндей болып көринеди. Аударылған шығарманың авторына қыянет жасалады хәм оқыушының сол автордың творчествосына қызығыуы кемейеди».

Айтқан пикиримиз дәлиллі болыуы ушын Ә. Жақсыбаевтың мақаласынан бир-еки мысал келтириу артық болмас.

Р. Мәжитов, А. Гайдардың «Тимур хәм оның командасы» шығармасынан аударғанда мынадай олақлықларға жол қойған: «Сүт сатыушы сүтти бидонға қуйып арқалап тур еди» десе, аудармашы, «шелекке қуйып, арқалап жүрип еди» дейди. Сүтти шелекке қуйып арқалағанды Мәжитовтан еситтик, жас оқыушыларымыз күледі. Оригиналда: «Эге, Гейка здорово. А это что еще с тобой захлапик» яғный, Гейка сәлем! Мына қасындағы илмейген ким?» («Хм, Гейка, сәлем. Бул недеген шалағайлық») деп дүзетеди. Ал, Т. Нәжимов А. Голубеваның «Сережа Костриков хәққында

түрринлерин» аударғанда (1955) «что голову повесил?» чего ские» яғный «неге төмен қарсы тұрсаң?» Неге мәнисин қашып тұр?» дейтуғын болса, Т. Нәжимов: басың неге салбырап кеткен? Неге мийиң ашып тұр» деп «әдебийлестирген», «Сережа «О» хәриби ортасы тесик баранкаға (крендельнан) уқсайды деп салыстырса, Т. Нәжимов «О» дейсеңбе? Өзи дөңгелек булкаға уқсаған екен» дейди.

Поэзиялық шығармаларды аударуудағы шалағайлықлар М. Нурмухамедов, И. Юсупов, Н. Урумбаевлардың мақалаларында дурыс критикаланған еди. Ал, Ә. Жақсыбаев та бул мәселеге анағұрлым тереңирек қатнас жасаған, «қосық аударуы шайырлық талантты талап етеди. Уйқасығын келтирген менен шайыр бола бермейди ғой, әсиресе, бир шайырға қәлеген шайырдың қосығын аударма бериу қыйын... Маяковский творчествосында поэзия хәм шайыр роли тийкаргы темалардың бири. Ол совет поэзиясының баслы мәселелерине көп қосықларын арнаған еди. Солардың бири «поэзия хәққында фининспектор менен сөйлесиу» бирақ С. Жолдас, Ж. Тилеубергенлердің аударуында бул қосықтың не хәққында жазылғанын түсиниу қыйын, Маяковский жазған қосық дегенге исениу мүмкин емеслик дәрежеде аударылған.

Қосығын штыққа, лозунгқа теңгерген уллы шайыр Маяковский фининспекторға: «мен сизге сыпайы ис пенен келдим, мениң мийнетим хәр бир мийнетке тең, уқсас, тәсирли қосықларымның хәр бир қатары қаланы хәрекетке келтиреді» деп баслайды. Ал аудармашы: «мен сизге исим түскенликтен келдим, мениң мийнетим қәлеген мийнет пенен тууысқан, қатарлар қаладан хәуаға қарай шарлап өтеди,»—деп басланады. Бул жерде аударушылар мазмунын бериуге күш салған екен деп-ақ қояйын. Бирақ мына қатарлардан не аңлау мүмкин?:

«поэзия

барлығы.—

жоқ жерди ойға

салыңыз» (49-бет)

Маяковский:

поэзия

— (Вся)

излеуди, изертлеуди талап етеди демей ме? Аудар-

¹ «Әмнүдәрәя» №8, 1966-ж.

мадағы «жоқ жерди ойға салыңыз «дегенин қалай түсінуге болар екен?

Уллы шайыр бир сөз ушын жыл бойына сөз рудасының мыңлаған тоннасын изертлеп шығасаң:

«изводишь

Едино́го слова ради

тысячи тонн

словесной руды»

дейди. Ал, аударушылар «поэзия ушын жерден руда қазып жеткере аласаң» деп ылағады». Тағы бир мысал:

Но как

испещенно́е

слов э́тих жжение

рядом

с тлением

слова—сырца.

Эти слова

приводят в движение тысяч лет

миллионов сердца» (Маяковский)

(Мәнісі — «шийки сөзлердің шириі менен қатар, ізлеп жазып алынған қасыл сөзлер жыллар дауамында миллионлардың жүрегін хәрекетке келтиреді»). Ал аударушылар жоқарыдағы қатарларды:

Ал бірақ

гамхорлық

бул сөз бенен қатар

қатарда шийрин сөзлер

жүректе жатар» деп аударған.

Дурысында да булар оригинальға жақынласпайды, оның үстине «гамхорлық» деген сөз русшасында жоқ ғой. Усы қосық тағы 30 қатар қосық аударылмай таслап кетилгени бәрінен де уят. Бундай мысалдарды көптеп келтиріу мүмкін.

Ә. Жақсыбаев өз мақаласында усындай бурмалаушылықтарды, қыйын орынларды аударма алмағанлықтан таслап кетіушіліктерінің Маяковскийге үлкен қиянет екенлігін дурыс налынып жазған.

Биз Ә. Жақсыбаевтың тағы бир мақаласына тоқталмақшымыз. «Рус тилинен қарақалпақ тилине шы-

ғармалар аударуының айырым мәселелері хақында».¹ Ойткени бунда әһмийетли нәрсе көркем аударманың қарақалпақ әдебиятын рауажландыруындағы орнын анықлау менен ғана белгиленбейди, ал бир қатар маңызлы практикалық мәселелерди ортаға қойу менен дыққатқа ылайық.

Ең алды менен көркем аударма мәселеси, айрықша оның белгили кемшиліктері, оларды сапластыруы хақында жазылған мақалалардың оғада сийрек ушырасатуғынлығын автор дурыс көрсеткен. Бизің аударма менен шуғылланыушы жазушыларымызға изертлеушілик, илимийлик жетиспейди. Соның салдарынан қарақалпақ тилинде жоқ рус сөзлері бузып аударылады, тилде эквиваленти болмаған сөзлер сол турысында алынуы керек болады (мундир, карета, дуэль, халат т. б.) Пушкиннің «Станционный смотритель» гүрринде станция гүзетіушісі ғарры Петербургке қызын ізлеп қызды алып, кеткен офицер Минскийдин үйіне барады.

Үйден үстине жипек халат кийген Минский шығады. Қарақалпақша аудармасында Минский шапан кийип шығады. Бул, әлбетте Минскийдин портретін бере алмайды. (аударған Қ. Айымбетов). Ал, «Дубровский» повестинде (IV—бап) мынадай эпиграф бар: «где стол яств, там гроб стоит». Аудармада: «Түрли қасыл тамақлар турған столдың орнында, енди табыт тур». Демек, «гроб» «табыт» деп берилген, бул—қате. Сондай-ақ, «принесли крышку и заколотили гроб» дегенди «қақпағы алып келинип, табыт шегеленди» деп аударылуы да надурыс. Аударғанда (И. Сағитов) М. Горькийдің «Ана» романындағы «Иудалар» дегенди «Қиянетшилер» деп бузып аударған. Уллы жазушы рабочийлардың арасындағы сатылған душпанларды әшкаралап, оларды иуда менен теңгерген. Ал, аудармада жыйнақшылық, мәнилик сәйкеслик сақланбаған.

М. Лермонтовтың «Бизің заманымыздың қахарманы» шығармасында татарларда арақ жоқ еди, олар тек боза ишеди деп жазған. Ал, аудармада «татарлар шөлін тек арақ пенен қандыратуғын болған» деп бе-

¹ «Әмиўдәрья», №1, 1960-ж.

рилген (аударған И. Майоров.). Лермонтов «чемоданымнан мен еки кишкене стаканды алдым да, оларға чай қуйдым» деген болса, қарақалпақшасында «чемоданымнан еки кесе алдым» деп аударылған. Лермонтовта «Он сел в крисла, поставил трост в угол» делінген болса, аудармада «ол өзинің таяғын мүйешке қойып, жумсақ гүрсинің үстине отырды». Әлбетте, бұл жерде «стакан», — «кесе» емес, «кресло» — жумсақ гүрси емес.

Мақаланың жуымағында автор мынадай пикирлерді алға қояды: «рус тилинен қарақалпақ тилине көркем әдебиеті шығармалар аударыудың сапасын көтеріу үшін қетелерге жол қоймау мақсетінде аударылған шығармалардың кемшилигин әдебий хәм тил жағынан сыннан өткерип, аударма исинің теориялық хәм практикалық мәселелерин үзлексіз додалап туруу керек».¹

Көркем аударма мәселеси оның, бир қатар проблемалары 60 жыллардың басларында көбирек сөз бола баслады, оған Қарақалпақстан жазыушыларының Пленумы арналды.

Бунда И. Юсуповтың мазмунлы докладлары қойылды.

Тек рус тилинен қарақалпақ тилине аударыу мәселелери ғана емес, ал түркмен тилинен, ең алды менен қарақалпақлар арасына кең таралып кеткен шайыр Мақтумқулының шығармаларын аударыуға байланыс-лы проблемалар И. Юсуповтың «Мақтумқулының қосықларын аударыудағы айырым алағаттықлар хақында»² деген мақаласы дыққатқа ылайық.

Әдебиет тарийхынан жақсы белгили болғанындай-ақ, Мақтумқулыны биринши аударып, қарақалпақ әдебиятында танытқан Әжинияз болды. Характерли нәрсе, бұл аудармалар Әжинияздың төл шығармасы сыпатында таралған. Бизинше, буның нызамлылығын автордың түсиндириуи характерли. «Буның объектив себеплери менен жағдайлары болған, — деп жазады И. Юсупов, — бириншиден, бундай ауҳал түп нуска менен аударманың ортасындағы бөлину жүзеге келмей ямаса оншелли ашымайрық болмай атырған уақытларда хәм

аударма исинің өзінше искусство сыпатында қаралмай яки онша мойынланбай атырған заманларында үстем болды. Екиншиден, ол гезде аударманың тийкарынан рухый мәниси менен мазмуны ғана аударылып, ал оның миллий колоритин, стильлик, көркем формалық өзгешеликлерин аударыуға көп жағдайда кеуил бөлінген. Өйткени, аударыушылар шығарманы аударып, өз тилиндегі оқыушыларға таныстыруды қаншелли мақсет етсе, өзін толғандырған ой-пикирлерин сол шығарманың мотиви астында айтыуды, сол мотив арқалы жаңа шығарма дәретиуді соншелли нәзерде тутқан. Аударып атырған шығармаларына олар сонлықтан еркин қатнас жасаған, өзінше қосқан, алып таслаған, өзгерткен, қайта ислеген — қулласы, жаңа шығарма етип шығарған. Мине, бундай жағдайда шығарма аударма менен өзлестириудің (взаимствование) бирлигинен тууылады. Булар еркин аударма болады.

И. Юсуповтың бұл пикирлери дурыслыққа келеди, өйткени Абайдың Пушкиннен, Н. Гетеден аудармалары усындай, қарақалпақ шайыры С. Мәжитовтың көпилик аудармалары да усы сыпатта болып келеди. Ал, Мақтумқулының гейпара қосықларының Әжинияздың аты менен таралыулары да усындай.

Автордың орынлы байқағанындай, Мақтумқулының қосықларын аударыу Әжинияз үшін тар мақсетли ис болмаған. Қарақалпақ шайыры өзинің устазларының бири болған, өзине тәбия үнлес болған тууысқан түркмен шайырларының шығармаларын өз халқы арасына және де кенирек таратыуды қанша мақсет еткен болса, данышпан шайырдың халыққа кең белгили жолы менен өз кеуилиндегі идеяларын сүүретлеуді сонша мақсет еткен. Автор бұл пикирлерин Мақтумқулының шығармаларын хәм оларды Әжинияздың аудармалары менен салыстыра отырып дәлиллейди.

Мақтумқулының 1959-жылы қарақалпақ тилине аударылған шығармаларындағы баслы кемшилик оған творчестволық қатнастың азлығынан келип шыққан, аудармай-ақ алынатуғын бизге түсиникли сөзлер аударылған, ал гейде Мақтумқулының шығармаларының миллий — халықлық колорити берилмеген.

Мақала авторы бұл мәселелер менен ғана шекленбестен Пушкин, Некрасов, Лермонтов, Крылов, На-уайы, Абай, Маяковскийдің шығармаларын аударыу-

¹ Сол журналда 96-бет

² «Әмиўдәрья» №10, 1963-ж.

дағы үстиртинлик, түсинбей аударушылықты, улыўма аударма мәдениятының төменлигин орынлы критикалайды.

Жоқарыда айтылғанлардан қарақалпақ әдебий критикасының әдебий процесске актив араласыуы, шеберлик, аударманың оригиналға сәйкеслиги, поэзияда хәр бир шайырдың өз қауазына ийе болуы хәм т. б. мәселелердин көтериўин әдебиятымыздың улыўма раўажланыуы талап етти. Критика тараўда, сөзсиз әдеўир жумыс иследи, сонлықтан да урыстан соңғы жыллардағы жетискенликлерди биз критиканың атқарған хызметин мойынлауымыз зәрүр. Поэзияда халық шайырларының көлемли дәстанлары дөреди, поэмаларда илгерилеушилик байқалды, прозада повесть, дәслепки романлар жазылды, сапалы драмалық шығармалар пайда болды.

Деген менен әдебий критиканың адресине айтылған қанаатланбаушылық пикирлер аз болған жоқ. Әлбетте раўажланып баратырған көркем әдебиет сапалы, объектив критиканы талап етиўи ызымлы жағдай еди, өйткени барға ғана шүкиршилик етиў творчествоны өсире алмайды. Көркем әдебиеттің қайсы жанры бойынша жазылған мақалаларда усы тынышсызланыў байқалады. Аббаз Дабылов ҳақындағы мақаласында И. Юсупов мынадай пикир билдиреди. «Аббаздың творчествосына (улыўма халық шайырларына), әдебиет изертлеу хәм критика майданында тилекке қарсы, күтә аз және үстиртин кеўил бөлинип киятыр. Хаслында бул хәр тәреплеме кең түрде изертлеуғе, үйренуғе турарлық хәм әлле қашан гезек күтип турған үлкен мәселе.»¹

Демек, қырық жылдай әдебиетта қәлем тербеген шайырдың творчествосының терең изертленбегенлигин, бул тараўда әдебиет тарийхының хәм критиканың үлкен кемшилиги бар екенлигин ескерткен. Буған қосылмаўға болмайды.

Драматургиядағы артта қалушылықты аша отырып, Т. Алланазаров тағы да шешилмеген мәселелериниң көп екенлигин, критиканың пассивлигине дыққат аударды: «Усы күнге шекемги бизиң драматургleri-

¹ «Әмиўдәрья» №9, 1958-ж.

миз тәрепинен дөретилген — унамлы геройлар менен унамсыз геройлардың жаратылысы ҳақында, олардың типичный емеслиги ҳақында оларды индивидуалластыруў мәселеси ҳақында мағаналы пьесаларда қосықтың қай жерде хәм қалай берилиўи ҳақында пикир алысуў жөн хәм керекли болар еди».¹

«Поэзияның сапасы ушын гүресте әдебий критика еле де өз дәрежесин ийелей алмай отыр. Әдебий критикамыз көбинесе айырым топламларға рецензия жазуў менен шугылланып, поэзияның мастерлиги, ири проблемалары ҳақыйқат талқыға түспей киятыр. Ал, рецензияларда көбинше тек айырым куплетлерге ғана анализ берилип, шайырдың творчествосына тутас баға берилмейди»² (И. Юсупов «Уллы Ұатандарлық урыстан кейинги қарақалпақ совет поэзиясы ҳақында»). Бундай пикирлерди көпшилик мақалалардан қалегенше келтириў мүмкин. Бирақ бир нәрсе талассыз: критика әдеўир жумыс иследи, бирақ ол еледе жоқарырақ ислеуи керек.

Сондай-ақ 50-жыллардың ишинде критиканың тикелей өзине байланыслы жазылған мийнетлер пайда болды. Булардың арасында М. Нурмухамедовтың «критика хәм критик»³ Б. Исмайловтың «Әдебий турмысымыздың гейпара практикалық мәселелери» (сол журналда) «әдебий критикамыздың ең бир характерли кемшилиги ҳақында»⁴ хәм И. Сағитов пенен Б. Исмайловтың «Қарақалпақ әдебиет илими менен әдебиет критикасының раўажланыў жоллары»⁴ сыяқлы жұмысларын атап өтиўге болады. Соңғы мақалада әдебиет илими менен критиканың дөреу дәуиринен баслап, 50-жыллардың орталарына шекемги жолына шолуў жасалған бундай характердеги жұмысларының орны бар, авторлар илим менен әдебий критикадағы жетискенликлерди қарастырады оның ўәкиллеринин мийнетлери менен таныстырады.

Мақалада гейпара кемшиликлер хәм алдағы ўазыйпалар ортаға қойылған: «Әдебиет критикасы менен әдебиет илиминде оларды буннан да былай раўажлан-

¹ Қарақалпақ әдебиет хәм искусствосы № 2, 1956-ж.

² «Әмиўдәрья» №9, 1958-ж.

³ «Совет Қарақалпақстаны» №186, 1958-ж.

⁴ Сол газета №238, 1956-ж.

дырыу менен бирге, сапластырылыуы керек көп қәте кемшиликлер бар. Әдебий критикасында турған баян етиўшилиқ, үстиртин пикир жүргизиў, теориялық сайызлық, гейде тенденциялық жағдайлар, соның менен бирге айырым жазыўшылардың критиканы шын кеўилден қабыл етиўи ҳәм дурыс коммунистлик жуўмақ шығармаўы қусаған кемшиликлер еле орын алмақта. Әдебият илиминде пүткиллей қол урылмаған проблемалар еле көп, анаў я мынаў шығармалар, жазыўшының творчествосы менен компаниялық шуғылланыўшылық бар, классик әдебияттың көплеген ўәкиллери әдебий изертлеў жағынан еле дыққатсыз жатыр. Усы ўақытқа шекем қарақалпақ совет әдебиятының тарихын дүзиў мәселесине кирисилген жоқ.»¹

Әлбетте, мақалада ўазыйпалар да, кемшиликлер де дурыс белгиленген ҳәм ашылған. Егерде сонғы жыллардағы изертлеўлерди есапқа алсақ, мәселениң қойылыўының ўақыт талабына сәйкеслигин көремиз.

Ал, М. Нурмухамедовтың «критика ҳәм критик» мақаласы жоқарыдағы мийнетте айтылғанындай-ақ, критиканы түсинбеўшиликлерге байланыслы әдебий критикаға тийисли гейпара мәселелерди қозғаудан ибарат. «Гейбир жолдаслардың,—деп жазады М. Нурмухамедов усы мийнетинде,—елеге шекем әдебият критикасының жәмийетлик ролин толық түсинбегенлигин көзде тутып ҳәм оның үстине жас жазыўшыларымыздың жалпы теориялық билимин арттырыў мақсетинде биз бул жерде әдебият критикасы деген не, оның әҳмийети неде, критиктиң ҳәм әдебият критикасының бизиң турмысымыздағы және көркем әдебиятымыздағы тутқан роли қандай, Критик қандай болыўы керек, көркем әдебиятты анализ жасағанда Нени ядта тутыў керек?—деген сораўларға қысқаша тоқталамыз. «Автор көп ғана мәселелерге жуўап бериўде, өзи айтқанындай-ақ, «әдебият критикасына болған жақсы теориялық көз қараслар, алдыңғы қатарлы пикир ийелериниң айтқанлары ҳәм бизиң усы мәселени жеке бақлаудан ҳәм изертлеуден келип шыққан гейпара пикирлеримиз бенен кеңеслеримиз баян етилген»² деп жуўмақтастырған.

¹ Сонда.

² «Әмиўдәрья» №7, 1958-ж.

Бул мийнеттеги унамлы нәрсе тағы да мынада: оқыўшы пикири менен профессиональ критиканың айырмасы, профессиональ критиканың айырмасы, профессиональ критиканың әдебият алдындағы жуўапкершилиги, критикадағы сайызлық, турмыслық ўақыялардың көркем шығармада қалай сәулеленгенлигин таллаўда критиктиң билимли болыўы ҳаққындағы пикирлери барлық ўақыт ушында актуаль ҳәм әҳмийетли болып қалады. Автор көрсеткен улыўма кемшиликлер, сөзсиз, 50-жыллардағы қарақалпақ әдебий критикасында да бар еди.

Б. Исмайлловтың «әдебий критикамыздың ең характерли бир кемшилиги ҳаққында» деген мақаласында¹ бул пикирлер басқаша формада даўам еттирилген.

Бунда ол әдеўир табысларына қарамастан, критикадағы кемшиликлерге, критикаға жазыўшылар союзы тәрепинен тийисли дыққат аударылмай отырғандығын сынаған. Мақалада әдебий критикамыздың форма жағынан жарлылығы дурыс сөз болады. Оғада әҳмийетли мәселеге арналып көтерилген мақалалардың итибарсыз, аяқсыз қалдырылыўы, яғный оның өз ўақтында додаланып, жуўмақ жасалмаўы, теориялық мәселелерге арналған монографиялық изертлеўлердиң оғада азлығы, әдебият жанрларының жыллық жуўмағын шығарыўдың практикаға кирмеўи, жазыўшылардың өзлериниң творчестволық лабораториясы туўралы пикир алысыўларының болмаўы, тәжирийбелер менен ортақласыўдың жоқлығы, критиканы критикалаўдың дәстүрге айналмай келиўи, сондай-ақ белгили рус критиклериниң мийнетлериниң қарақалпақ тилинде басылып шықпаўы т. б. Бабаш Исмайлов тәрепинен дурыс көтерилди.

«Қарақалпақ әдебияты шығармалары туўралы газета, журнал бетлеринде дағазаланып атырған мақалаларды, рецензияларды кең додалаўда әдебият критикасының әҳмийетли формасы болыўы керек. Буларды кең додалаў бир жағынан әдебий критиканың тәсирлилигин тәмийинлесе, екінши жағынан сөз етилген шығарма яки топлам, проблема ҳаққында баҳалы теориялық, практикалық пикирлер жыйнайды, тек сөз

¹ «Қызыл Қарақалпақстан» №186, 1958-жыл.

етилген шығармаға еки топламға ғана емес, критиктиң критикалық пикирлерине де, көтерип шыққан теориялық мәселелерине де баға береді. Бизнше бундай додалауларға тек «ишинде критикасы көп» рецензияларды ғана емес, «мақтауы көп» рецензияларды да алыу керек. Ақыры, рецензия айыптау акти емес ғой хэм оны додалау сол акт бойынша жазыушының «жынаатын» тастыйықлау ямаса оны «ақлау» емес ғой. Критиктиң шығармалары да творчество сыпатында қаралыуы хэм солай додаланыуы керек».

Улыұма критиканы критикалау—әдебий критиканың бир тийкар формасына айланыуы, бул ушын басқа жазыушылар сыяқлы критиклердин мийнетлери—рецензиялары, мақалалары, кітаптары системалы додаланыуы, олардың творчестволық отчетларының қойылыуы, критиканың жағдайы ҳаққындағы мәселениң арнаулы мәселе сыпатында пленумлардың жазыушылар активи жыйналысларының додалауларына қойылыуы, қулласы, басқа әдебий шығармалар сыяқлы хәр бир үлкен-киши критикалық мийнеттиң де өзине тийисли баҳасы берилип барыуы керек. Бирақ гейпара жолдаслар қусап, әдебий критика туұралы сөз етер алдынан бир неше уақытлар даұамында ашыу-ғезебин таярлап жүрип баға бериу зиянынан басқа ҳеш нәрсе емес».

Бул пикирлердин барлығы әдебий критиканың ең зәрүрли ўазыйпаларынан болып, оның буннан былайғы перспективалық ўазыйпаларында ортаға қойыушылық еди. Әдебият тараўында проблемалық мәселелердин жол-жоба силтеу, изертлеу жумысларының сапасын арттырыудың кереклигине дыққат аударыудың кереклигин мойынлау еди.

Бабаш Исмаилов өзиниң аталған мақаласында критиканың алдына қойған ўазыйпаларын толық атқарыуы ушын оның объектив, шыншыл болыуы зәрүрлигин уқтырады. Оның дурыс тастыйықлауынша критика—бул айыптау акти емес, ямаса жазыушыны «жарылқау» да емес, ол әдебий процессти дурыс бағдарлаушы күш, ол да көркем әдебият сыяқлы тәрбия қуралы. Сонлықтан да көркем әдебиятқа аударылған хәр қандай дыққатқа ол да зәрүр.

ӘДЕБИЙ-ТАРИЙХЫЙ ПРОЦЕССТИ ИЗЕРТЛЕУДЕГИ АДЫМЛАР

Жоқарыда көрсеткениндей-ақ, урыстан соңғы жыллары әдебий критика менен әдебият илиминиң өз-ара байланыслы раўажланыуы көзге түседі. Әдебий критика менен шуғылланыушы жолдаслар әдебиятымыздың тарийхына байланыслы мәселелерге де актив араласты. 40-жыллардың орталарынан баслап көринген Бердақ шайырдың творчествосына арналған мақалалар, эпослар туұралы гейпара болжаулар жүзеге келди. Бундай мақалалар, болжау түриндеги пикирлерде улыұма қарақалпақ фольклористикасы менен әдебият тарийхын жасауға соң көп жәрдем етти.

Қарақалпақ фольклоры бойынша дәслепки илимий пикир билдирген бул жылларда О. Кожуровтың «Қарақалпақ фольклоры хэм оның изертлениуи» деп аталған мийнети¹ бизн ушын үлкен қызығыушылық туұдырады. Бул мийнет усы автордың 1945-жылы октябрьде Нөкисте өткен Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының илимий сессиясында жасаған баянламасынан ибарат. О. Кожуровтың мийнетлерин жыйнап бастырған Қ. Байниязов бул ҳаққында жақсы пикирлер билдирген хэм О. Кожуровтың изертлениуине әдил баға берген деп есаплауға болады.²

Қ. Байниязовтың мақаласына дыққат аударайық. О. Н. Кожуров рус хэм қарақалпақ тиллерин жетик билген, рус хэм қарақалпақ әдебиятының нұсқаларынан толық хабардар болған алымлардан еди. Сонлықтан оның мийнетлерине тарийхий салыстырмалы изертлеу усылы тән болып келеди. «Қырқ қыз» дәстанынан әйнемги амазонкалар ҳаққында эпсаналардың жаңғырықларын көрген болса, «Шәръяр» дәстаны менен А. С. Пушкинниң «Салтан патша ҳаққында ертеги» арасындағы уқсаслықларды әдебият таныу илиминде биринши мәртебе дәлилlep берди».³

Демек О. Кожуровтың изертлеу мийнетлери қарақалпақ фольклорын терең изертлеудеги дәслепки адым болғанлығына гүманланыуға болмайды.

¹ О. Кожуров. Шығармалары. Нөкис, 1988-ж.

² Сол кітапта (Кирис сөзди оқын.)

³ Сол кітапта 14-бет.

О. Кожуров 30-жыллары жазған мақалаларында-ақ, қарақалпақ дәстанындағы қахарманларды басқа халықтардың шығармаларындағы қахарманлар менен салыстырып көрсетіуге умтылған еді. Усы пикирин ол усы мийнетінде әдеуір тереклестиреді. «Қырқ қыз» дәстаны хақында, әсіресе оның дөреген дәуірі, айырым қахарманлары хақында автордың тастыйықлаулары ойландырады. «Қырқ қыз» дәстанындағы Нәдир шахтың мурты шыйырылған хәм тас төбесіне байланған, ал сақалына маржан өрилген. Бул жерде «Қалмақ» емес, ал қандайда бир Ассирия ямаса Вавилон патшасы көз алдымызға келеді.¹

Ал, дәстанның бас қахарманлары болған қызлар хақында тоқтап, ол мынадай жуұмақ жасайды. «Бирақ бул дәстанның баслы қахарманлары қызлар болуы ең оригиналь нәрсе болды. Бул жерде әйемги гректердің салт атлы хаял-қызлар—амазонкалар хақындағы әпсанасы, Диодордың, саклардың қала салуы менен шұғылланған жауынгер хаял патшасы Зарина, Геродоттың Кирди тас-талқанын шығарып жеңген Томарис хақында гүрринлери, Хорезм патшасы Фаразманның Александр Македонскийдің қасына келип, егер ол салт атлы хаяллар амазонкалар патшалығын басып аламан десе, салт атлы хаяллардың—амазонкалардың қонсысы иретінде Александрға өзиниң жәрдемін усыңғаны хақындағы гүррин ериксиз ядына түседі. Бул дәстан әйемги заманларда болып өткен сол уақыялардың жанғырығы емеспе екен, деген пикир тууылады. Дәстанның уақыялары тап әйемги авторлар тәрәпинен көрсетілген географиялық жерлерде: Сырдарьяның хәм Хорезмнің (Арал теңизиниң) жағалауларында болатуғынының өзи бул пикирдің орынлы екенлигин көрсетеді. Дәстандағы қахарманлардың атлары ислам диніндегилер, бирақ, бул ең соңғы уақытлардағы өзгерис, жанартуы болуы мүмкин» Дәстан анау жыраудан, мына жырауға өте отырып, жыраулар тәрәпинен әдеуір дәрежеде жанартылған.²

О. Кожуровтың «Қоблан» дәстаны туұралы илимий болжаулары да унамлы. Сондай-ақ, қарақалпақ

¹ Сонда 32-39 бетлерде.
² Сонда 30-бетте.

эпосларын изертлеудеги нәубеттеги уазыйпаларды анықлауы бүгинги күн ушын да актуаль болып қалып отырғанлығына гүман жоқ.

О. Кожуровтың творчестволық мийнети белгилі әдебиятшыларымыз Н. Дәуқараев, И. Сағитов, Қ. Айымбетов, Қ. Байниязов хәм журналист Р. Қасымовлардың жумысларында жоқары баға алды. Деген менен талантлы әдебиятшы — фольклористің гүллән мийнетлерин толап бастырып шығаруы ийгиликли ис болар еді, деген жуұмақ жасайды.

О. Кожуров пенен көп жыллар дауаында бирге ислескен атақлы тилши алым Н. А. Баскаков өзиниң ески түсиндириуінде оның мийнетлерине оғада жоқары баға береді. «О. Кожуров социалистлик қурылыс дәуіріндеги рауажланған қарақалпақ миллий мәдениятының пионерлерине жатады... Рус тилин жетик билген О. Кожуров дилмаш сыпатында, сондай-ақ қарақалпақ фольклоры менен әдебиятын жыйнаушы, изертлеуши сыпатында үлкен жумыс ислегенлигин»¹ атап өтип, оның гейпара мийнетлериниң елеге шекем өз бағасын жойытпағанлығын айрықша белгилейді.

40-жыллардың ақырында қарақалпақ әдебиятының тарийхына байланысly баспа сөзде бир қатар мақалалар жәрияланды. Х. Сейтовтың «Бердақтың шығармаларының педагогикалық әхмийети»,² «Қарақалпақ әдебият мектеби Бердақтың этирапында болды»³ хәм С. Бекмуратовтың «Қарақалпақ әдебиятының тийкарын салушы ким болды деген мәселе туұралы»⁴, «Қарақалпақ әдебиятының мектеби кимниң этирапында болды деген мәселе туұралы» сыяқлы мақалалар атына заты сай емес, бир-бирин бийкарлау, шымшымай мазмунда жазылғанлығы көринип турады. Мәселен, Қарақалпақ әдебиятының мектеби С. Бекмуратовтың тастыйықлауынша Күнхожаның этирапында болды десе, Х. Сейтов Бердақтың этирапында болды, деген жуұмаққа келеді.

С. Бекмуратовтың айтыуы бойынша «Күнхожа қарақалпақ әдебиятын жаңа қәлипке салып, әдебиятлық

¹ «Советская Каракалпакия» 20-май, 1988-жыл.
² «Қызыл Қарақалпақстан» №125, 1947-ж.
³ Сол газетада, №186, 189, 1947-жыл.
⁴ Сол газетада, №28, 1948-жыл.

норманы жаңадан жасаған шайыр, «көпшиликке ұстаздық еткен, оның даңқы Хийұа ханына да мәлім болған, деген пикирлерді ұсынады. Ал, Сейтов болса, буларды бийқарлайды.

Қарақалпақ әдебиатының тарихына байланысты әхмийетлі мәселе қозғаған сыяқты болып көрінген менен ис жүзінде Х. Сейтов пенен С. Бекмуратов бир-биринен «билгишлигин» дәлиллеуге өтип кетти. Нәтижеде көтермелеген шайырды қауалатты да, екінши биеулерин шайыр дәрежесине жеткермеуге хәрекет етти. Мәселен, «Күнхожа пессимизмге берилген. Ол қарақалпақ әдебиатының мектебин салыушы да, шын мәнісінде классик те емес... Өтеш, Сарыбай, Гүлмурат, Омар шайырлар Бердақтың шығармаларындай етип жазыуға талпынса да мазмунлы, идеясы күшлі етип шығарма дөрете алмады»¹ дегенге ұқсаған пикирлер әдебиат тарихын оншелли билетуғын адамның тастыйықлауына ұқсамайды.

Әлбетте, қарақалпақ әдебиаттаныу илиминин рауажланыуында унамлы қубылыс сыпатында баҳаланатуғын мақалалар аз емес еди. Булардың қатарына Күнхожа, Әжинияз, Омар шайырлардың 1949-жылы топламларының басылуына байланысты Н. Дәуқараев жазған «кирис сөзлер», сол автордың «Бердақ шайыр» атлы монографиясы,² Қ. Бердимуратовтың «Омар шайыр хәм оның идеясы»³, «Алшынбай улы Өтеш»,⁴ И. Сағитовтың «Бердақтың шығармаларының көркемлик өзгешелиги»,⁵ Б. Исмайловтың «Қарақалпақ классик поэзиясының жазба әдебиатлық характери қаққындағы мәселеге»⁶ деген мақалаларды, изертлеулерди көрсетиуге болады. Буларда әдебиат тарихының әхмийетли мәселелери көтерилди хәм қарақалпақ шайырларының творчествосын тереңирек изертлеуге умтылушылық байқалады.

Солай етип, бурынлары әдебий мийрасларды жыйнау, жазып алыу, соң азлы-көпли тийип-қашты мақалалар, брошюралар формасында белгили болып кел-

¹ «Қызыл Қарақалпақстан» №94, 1948-жыл.

² Н. Дәуқараев. «Бердақ шайыр», Нөкис, 1950-жыл.

³ Сол газетада №66, 1948-жыл.

⁴ Сол газетада 5-октябрь, 1948-жыл.

⁵ «Женислер йошы» Әдебий альманах Нөкис 1952-ж. 183-208-б.

⁶ Сонда.

ген әдебиат таныу илими 50-жыллардың ишинде илим сыпатында қәлиплесе баслады деп, айтыуға болады. Бирақта, бул илимнин қәлиплесиуи хәм рауажланыуи гедир-будырсыз теп-тегис болған емес, ол өз жолында көп қыйыншылықларды, илимге жат бурмалаушылықларды жениу арқалы сол дәрежесине жетти. 50-жыллардың орталарында тәжирийбели изертлеушилер Н. Дәуқараев, И. Сағитов, Қ. Айымбетовлар менен бир қатарда Б. Исмайлов, М. Нурмухамедов, Қ. Мақсетов, Г. Есемуратовлар да жемисли мийнет етип, әдебиат илимин рауажландырыуда жаңа пикирге толы мийнетлери менен ат салысты.

Қарақалпақ әдебиатларының сарқылып ислеген жұмысларына байланысты Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Омар шайырлардың топламлары жаңадан баспадан шықты. Олардың өмири хәм творчествосы қаққында кирис сөз берилди. Белгили әдебиатшы Нәжим Дәуқараев өзинин классик әдебиаттын тарихы бойынша үлкен изертлеу жұмысын тамамлап, филология илимлеринин кандидаты дәрежесин алды (1946-жыл). 1950-жылы оның «Бердақ шайыр» атлы монографиясы баспадан шықты, 1951-жылы ол Москвада Шығыстану институтында «Қарақалпақ әдебиаты тарихының очерклери» деген темада филология илимлеринин докторы илимий дәрежесин алыу ушын диссертация жақлады. 1959-жылы баспадан шыққан «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиаты тарихының очерклери» деген изертлеуи сол илимий жұмыстың қысқаша мазмунынан ибарат.

Соң, 1977-79 жыллары Н. Дәуқараевтың шығармаларының үш томнан ибарат жыйнағы басылып, соның 2-3-томлары түүели менен дерлик оның докторлық диссертациясын өз ишине алды.

Жоқарыда айтқанымыздай-ақ әдебий мийрасларды баҳалау бойынша бир жақлама пикирлер, хәттеки нигилистлик көз-қараслар 50-жыллары пайда болды. Бундай бағытларды бир неше группаға ажыратыуға болар еди: феодаллық дәуірде дөретилген мийрасларды керексиз деп дағазалаушылар, сондай-ақ әдебий мийраслардың тек унамлы жағын ғана көриу, сөйтип, олардың бәрин идеаль шығармалар сыпатында ұсынушылар.

Әлбетте, илимде буның екеуинин де зиянлы жағы

Бар еди. К. Муратов, Н. Нәрепов, Бектемиров, И. Ефимов, Сонычев хәм А. Савицкийлердин мақалалары, тийкарынан нигилистлик бағыттан жазылды. Булар көзге көринген белгили дәстанларды, Бердақтың шығармаларын бийкарлауға шекем жетти. Н. Д. Нәренов «Алпамыстың халыққа қарсы мәниси»¹ мақаласында дәстанды феодаллық дәуірде дөрелген, онда үстем топарлардың турмысы ғана сөз болады, сонлықтан оны оқыу, пропагандалау пүткиллей керек емес, деген жуўмаққа келди. Ал, К. Муратов болса, «Қоблан», «Мәспатша» дәстанларын феодаллық буржуазиялық дәуірдин жемиси, оларда үлги боларлық сыпатлар жоқ—себеби шығарманың баслы қахарманларының хәммеси де жоқарғы қатламға тийисли деп шаўқым салды. Олардың хеш қайсысының да әдебият тарийхы, мийраслар жөнинде марксистлик-ленинлик тәлимат пенен таныслығының жоқ екенлиги анық көринип турды.

Булардың арасында А. П. Савицкийдин пикирлери айрықша өзиниң бир жақламалылығы менен характерленди. Ол хеш қандай тийкарсыз түрде «Алпамыс» эпосын пүткиллей халыққа жат эпос деп тастыйықлады. Оның пикири бойынша эпосларда бастан аяқ социалистлик мотивлер үстемлик етиўи керек те, оларда хеш қандай диний түсиник ушыраспауы керек. Сонлықтан узақ дәуірлерден сақланып киятырған шығармаларды пропагандалауға, изертлеуге болмайды, жасыратуғыны жоқ, бундай бир жақлама нигилистлик пикирлер әдебиятшылардың айырым топарлары арасында өзиниң қуўатлаушыларын да тапты.

Усы жағынан А. Савицкийдин, әсиресе Бердақ шайыр хәққындағы илимге жат пикирлерине тоқтамау мүмкин емес.

Қарақалпақ әдебият илиминиң дәслепки дәуиринен ақ, Бердақ шайырдың творчестволық мийрасы әдебиятшылардың дыққат орайынан шетте қалған жоқ. Ал, А. Савицкий Бердақтың творчасы бойынша өзгеше бағытты тутты, ол уллы шайырдың айрықша дәретиўшилиқ уқыбына гүманланып қарады, ол шайырдың көпшилиқ шығармаларының қолжазба нұсқасы

жоқлығына сүйенип, Бердақтың авторлығын жоққа шығаруға хәрекетленди. Савицкийдин «қарақалпақ күнделигинен» деген көлемли «мақаласы» Ташкентте шығатуғын «Звезда Востока» журналында дағазаланды.¹ Узыннан-узақ мақалада автор Бердақты классик шайыр емес, ал творчасы оғада қарама-қарсылықлы реакцион бағыттағы шығармалардың авторы болды, Бердақ панисламизм, диний мистикалық шайыр еди, деп баҳалады. Тилекке қарсы ол Бердаққа тән болған демократиялық, терең халықлық идеяларды көргиси келмеди, оны әдебият тарийхынан шығарып таслауға умтылды. Оның мақалаларының мазмунынан автордың жат пикирлери жақсы аңласылып турады.

«Буржуазиялық идеядағы әдебиятты жақлаушылар хәм мақтаушылар»² деген мақалада өзиниң бир жақлылығы менен көзге түседі. Бул тиккелей Н. Дәўқараевтың Бердақ шайыр хәққындағы пикирлерине қарсы жазылған болып, Бердақтың поэмалары туўралы оларды халыққа жат шығармалар еди, ал Дәўқараев буларды тек мақтау менен болды, деген жуўмаққа келеді.

А. Савицкий хәм оның менен пикирлес болған Бектемиров, Нәренов, Муратов, Д. Сонычевлардың «мийнетлеринде» Н. Дәўқараевтың кемшилиқ-қәтелиқлерин критикалау лозунгасы астында қарақалпақ әдебиятының белгили мийрасларын жоққа шығару идеясы турғанлығын көриу қыйын емес еди».³

Халық творчасының үлгилерин, сондай-ақ Бердақ шайырдың шығармаларын талғаусыз мақтаушылық, оларға сын көзи менен қарап баҳа бермеушилиқ сыяқлы унамсыз хәрекетлер де болды хәм булар жоқарыдағыдай бийкарлаушы мақалалардың шығуына бир жағынан себеп болып хызмет етті. Усындай бир жақлама асыра мақтаушылық Н. Дәўқараевтың «Бердақ шайыр», И. Сағитовтың «Бердақ — уллы патриот шайыр», С. Бассинин «Бердақ — великий поэт—патриот» кітапшаларында, Қ. Айымбетов тәрәпинен бастырылған «Қарақалпақ халық мақал-нақыллары» (1949-ж. кітапларында ушырасты.

¹ «Советская Каракалпакия» 30-март, 1952-жыл.

¹ «Звезда Востока» №12, 1953 г., №1, 2 1954 г.

² «Қызыл Қарақалпақстан» №79, 1952-жыл.

³ «Советская Каракалпакия» №216, 1952 г.

Нөкисте туұйсақан республикалардың илимпазларының қатнасы менен өткерилген тил хәм әдебият бойынша илимий конференцияда (сентябрь, 1954-ж.) бул мәселелер кең түрде сөз болды.

Бундай моментлер белгили әдебиятшыларымыздың критикалық мақалаларында дурыс сынға алынып, әдебий мийрасларды марксистлик бағыттан бақалау бойынша көп ғана қулы пикирлер жарыққа шықты. И. Сағитов өзиниң «Бердақтың творчествосын үйрениудиң жағдайы хәм уазыйпалары ҳаққында»¹ мақаласында уллы шайырдың творчествосының изертлениўине хәм уазыйпаларына тоқталып, орын алған ири кемшиликлерди ашады. Бул бойынша зыянлы еки бағытты да дурыс көрсетеди. Соның менен бирге автордың өзиниң бурынғы көз қарасларындағы жиберилген қәтеликлерди бунда бир қанша дүзеткенлиги көринеди. Халықтың әдебий мийрасларын үйрениў жөнинде автордың «Қарақалпақ халық творчествосын терең изертлейик»,² деген мақаласында да бир қатар жақсы пикирлер бар. М. Нурмухамедов пенен Г. Есемуратовлардың «Бердақ ҳаққында жаңа мағлыұматлар»³ атлы көлемли мақаласында соңғы изертлеулер бойынша көп ғана жаңа мағлыұматлар келтирилди. Изертлеушилердеги көп ғана кемшиликлердиң себеби хәм характери ашып берилди, айрықша Бердақтың шығармаларын жыйнауда орын алған турпайы қәтеликлер орынлы критикаланды (мысалы, Х. Рамбергenniң Бердаққа тийисли емес шығармаларды шайырдың атынан жәриялауы).

Қарақалпақ тили хәм әдебияты бойынша Нөкисте өткерилетуғын илимий конференцияға байланысly хәм Бердақ шайырдың творчестволық мийрасларын бурмалаушыларға қарсы усы уақытлары тек Бердақ творчествосы ғана емес, ал қарақалпақ фольклоры бойынша да бир қатар мақалалар дағазаланды. И. Сағитовтың «Бердақ қарақалпақ әдебиятының тийкарын салыушы»⁴ «Ерназар бий» поэмасы ҳаққында»⁵ «Бер-

¹ «Советская Каракалпакия» №181, 1954-жыл.

² «Қызыл Қарақалпақстан», №231, 1955-ж.

³ Сол газета, №191, 1954-ж.

⁴ «Қызыл Қарақалпақстан», №259, 1954-ж.

⁵ Сол газета, №132, 1957-ж.

дақтың жәмийетлик-сиясий көз қараслары туұралы».¹ «Бердақтың творчествосында ҳаял-қызлар образы»,² «Қарақалпақ халқының қаҳарманлық дәстаны»,³ «Қарақалпақ халық творчествосын терең изертлейик»⁴ мақалаларында тийкарынан бурыннан мәлим фактлерден тысқары жаңалық қоса алмаған дәрежеде болды.

Әдебиятшы Б. Исмайлловтың бир қатар мақалаларында классик әдебиятты, халық творчествосын изертлеулердин оғада актуаль мәселелери көтерилди. Оның «Әуладлар тәжирийбеси»⁵ «Изучать устное народное творчество»,⁶ «Халық творчествосының үлкен байлығы»,⁷ «Мақтумқулы қарақалпақ әдебиятында»,⁸ «Қарақалпақ эпосларының гейпара мәслелери ҳаққында»⁹ мақалалары әдебият тарийхының гейпара актуаль мәселелерин қарастырады.

Автордың «Қарақалпақ эпосларының гейпара мәселелери ҳаққында» деген мақаласын алып қарайық. Эпосларды изертлеу тараўында орын алған бир қатар кемшиликлер, атап айтқанда оларды талғаусыз түрде халықлық деп түсиндириудиң болғанлығы белгили. Усыған қарама-қарсы эпосларды феодаллық дәуирдин продукциясы, оның қаҳарманлары үстем топарлардан шыққан, сонлықтан оларды пропагандалауға болмайды, деген нигилистлик көз қарастан қәтелиги ашылған. Сондай-ақ «Алпамыс», «Мәспатша», «Қоблан» т. б. шығармалардың тийкарынан халықлық дәретпе екенлиги дәлилленеди.

Б. Исмайлловтың «Алпамыс» эпосының бизде басылған үшінши вариантына, яғный Қыяс жыраудың жырлаған вариантына жазған рецензиясы»¹⁰ дыққат аударады. Бурынғылар менен салыстырғанда Қыяс жырау вариантында образ жасау жағынан болсын, көркемлик жағынан болсын әдеуир өзгерислер бар.

¹ Сол газета, №9, 1958-ж.

² Сол газета, 18-декабрь, 1957-ж.

³ Сол газета, 22-октябрь, 1955-ж.

⁴ Сол газета, №231, 1955-ж.

⁵ Сол газета, №19, 1957-ж.

⁶ «Советская Каракалпакия», 27-октябрь, 1954-ж.

⁷ «Қызыл Қарақалпақстан», 9-январь, 1957-ж.

⁸ Сол газета, 5-сентябрь, 1955-ж.

⁹ Сол газета, 5-сентябрь, 1955-ж.

¹⁰ «Советская Каракалпакия», №216, 1957-ж.

Автор усындай өзгерислер ҳаққында ғана емес, ал эпослардың ҳәр түрли вариантларын басып шығару арқалы оның ең халықтық нұсқасын табыудың зәрүрлигин көрсеткен.

Б. Исмайлловтың қарақалпақ классик поэзиясының оғада көрнекли ўекили¹ деген мақаласында Күнхожаны улыўма таныстырудан басқа тағы бир әҳмийетли тәрәпи бар: Биз жоқарыда келтирген Х. Сейтовтың мақаласында Күнхожа туўралы унамсыз пикирдің болғанлығын билемиз. Шайырдың творчествосын терең изертлеген Б. Исмайллов бундай пикирлерди өз мақаласының мазмуны менен толық бийкарлаған. Усы автордың «Мақтумқулы қарақалпақ әдебиятында»² мақаласында қарақалпақ шайырларының устазы Мақтумқулы шығармаларының бизде таралыў жағдайлары биринши мәртебе кең түрде сөз болған.

Эпослар бойынша рецензиялық сыпатқа ийе болған Қ. Мақсетовтың «Қоблан»³, «Қырқ қыз» хәм оның авторы⁴ мақалаларының соңғы мақаласы әҳмийетли орын ийелейди. Бунда Жийен жыраў «Қырқ қыз» дәстанының авторы болды, деген баспа сөзде жәрияланған гейпара жансақ пикирлерге дурыс қарсы шыққан. Бул пикирди дәслеп көтерген тарийхшы С. Камалов болды да, соң ол кең таралып кетти. Қ. Мақсетов өз мақаласында «Қырқ қыз» көпшилик жыраўлардан бизиң күнимизге жеткен дәстан, ал Жийен жыраўды оның авторы деп тастыйықлаўға тийкар жоқ, деген пикирлерди усынып, буған исенимли дәлиллер келтирген. Қ. Мақсетовтың «Қырқ қыз» дәстанының жыршысы⁵ «Қурбанбай Тәжибаев»⁶, «Қаншайым»,⁷ «Ер зийўар»,⁸ сыяқлы критикалық мақалалары эпослар хәм оның атқарыўшылары ҳаққында мәселе қозғап, сол эпослардың улыўма мазмуны, өзіншелигин ашыўға қаратылған. Ал, усы автордың «Бухарадағы

¹ «Совет Қарақалпақстаны», №240, 1959-ж.

² Сол газета, №190, 1957-ж.

³ Сол газета, №255, 1959-ж.

⁴ «Советская Каракалпакия», №27, 1959-ж.

⁵ «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы», №3, 1956-ж.

⁶ «Әмиўдәрә», №6, 1958-ж.

⁷ Сол газета, №1, 1959-ж.

⁸ Сол журнал, №9, 1959-ж.

қарақалпақ жыраў, бақсылары»¹ мақаласы «Шаңкөт хәм Бегмурат» «Қарақалпақ халық жыраўы (Қыяс)»² жыраўлар ҳаққында дәслепки мағлыўматты береді. «Қырқ қыз» дәстанының авторы мәселеси бойынша кеңирек мағлыўмат әдебиятшы А. Кәримовтың «Жийен Тағай улының «Қырқ қыз» дәстанына қатмасы ҳаққындағы мәселеге»⁴ мақаласында сөз болады. Автор мақалада Н. Дәўқараев, О. Кожуров хәм Т. А. Жданколардың пикирлерине сүйене отырып, Жийен жыраў «Қырқ қыз» дәстанының авторы емес, ал бул дәстан ҳаққында Н. Дәўқараев пенен О. Кожуровлар тәрәпинен келтирилген «дәстанның сюжети оғада ерте заманлардан алынған, соңғы заманларда дәстанға көп ғана өзгерислер киргизилген, бундай шығармалар ҳәр қимийи қолынан өтип, оны атқарыўшылар қәлеген жерлерине өзлеринше қосып, алып таслап, қайта ислеп шыққанлығы себепли дәстанларға автор излеўдин қәте екенлигин билдиреди.

Бул жыллары қарақалпақ әдебиятының тарийхын изертлеўде бир қатар көлемли жумыслар орынланды. Усы тараўда Н. Дәўқараев, И. Сағитов, Т. Исмайллов, М. Нурмухамедов хәм басқа да әдебиятшыларымыз көзге түсти.

Нәжим Дәўқараев (1905-1953). Қарақалпақ әдебиятының союзлық дәрежеде таныла баслаўы Бердақтың творчествосына байланыслы екенлигин биз ҳәзир түсинип отырмыз. Өз ўақтында заманласларынан жақсы баға алған шайырдың айырым шығармалары революцияға шекем-ақ жазып алынып, бастырылып шығарылыўы, 30-жыллардың орталарынан баслап, 40-жылларда оның шығармаларының кең көлемде жыйналыўы, арнаўлы топламының басылып шығыўы, оның юбилейи бойынша көплеген мақала-изертлеўлердин пайда болыўы уллы шайырдың творчествосына болған ҳүрметтин, шексиз қызығыўшылықтың айқын бир көриниси еди. Уллы Уатандарлық урыс жылларында рус хәм қарақалпақ тиллеринде басылған Бердақ ҳаққындағы еки брошюраны (1943) есапқа алсақ, бул—шайырдың шығармаларының халқымызда паг-

¹ Сол журнал, №6, 1960-ж.

² Сол журнал, №2, 1963-ж.

³ Сол журнал, №11, 1959-ж.

приотизм идеяларын тәрбиялаудағы орнына байланыс-лы екенлигине тағы да көзіміз жетеді.

50-жыллардан баслап, Бердақ хақында әдеуір көлемлі жұмыстар жазылды, дағазаланды, ол кандидаттық, докторлық илимий жұмыстарға уйытқы болғанлыны сөзсіз. Сөйтіп, әдебий критика менен әдебиет таныу илиминің эстетикалық дәрежесінің артыуында Бердақ хақындағы изертлеулердің, көплеген критикалық мийнетлердің орыны айрықша. Усы жыллардан баслап, Бердақ таныу илими қәлиплести, деп айтыуға болады. Улыұма әдебий мийраслар, соның ишінде Бердақтың творчествосының мәселелери Нәжим Дәуқараевтың илимий-изертлеушилиқ искерлиги менен тығыз байланыс-лы болды. Ол Қарақалпақстанда әдебиет таныу илиминің баслаушысы хәм шөлкемлестиріушиси деп түсинемиз.

Нәжим Дәуқараев 1905-жылы Қоңыратта тууылады, баслауыш класста оқып билим алады хәм 1925-жылы Оренбургтағы халық билимлендириу институтына кирип, бул жерде 1926-жылға шекем оқыйды. Соң қарақалпақ областьлық партия комитетинің жолламасы менен Алма-Ата қаласындағы халық билимлендириу институтына кирип, оны 1931-жылы тамамлайды. 1930-1932-жыллары Қостанайда педтехникумда муғаллимшилиқ етеди, ол 1932-жылдан 1934-жыллардың аралығында Қазақ пединститутында оқытыушы болады. Бул жағдайлар сөзсіз илимий-педагогикалық искерлигинің жетисиуіне күшли тәсир етти.

1934-жылы Қарақалпақстан хукиметинің өтиниши бойынша ол жаңадан ашылған Төрткүлдеги муғаллимлер институтына келип, кафедра баслығы ұазыйпасын атқарады.

Бул жылларда ол мәдениет тарауында көп жұмыстарды алып барды, 1934-42-жыллары ҚҚАССР жазыушылар союзының жууаплы секретары, 1942-1944-жыллары искусство ислери бойынша басқарма председатели ұазыйпасын орынлайды, бир қанша жыллар мәмлекетлик театрдың директоры 1944-жылдан өмиринің ақырына шекем илим-изертлеу институтының директоры болып иследи. Усылар менен бир қатарда жазыушылар союзының председатели, кафедра баслығы лауазымында жұмыс алып барды.

Н. Дәуқараев жас илим кадрларын тәрбиялауда

оғада үлкен жұмыстар алып барды. 1946-жылы революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының тарийхынан кандидаттық диссертация жақлап, республикамызда әдебиеттан биринши илим кандидаты болды.

Н. Дәуқараев 1951-жылы Москвадағы Шығыс таныу институтында «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri» деген темада докторлық диссертация жақлады. Нәжим Дәуқараев мектептер ушын оқыу kitapларын жазды, қарақалпақ тилиниң синтаксисинің авторы еди. Ол Өзбекстанға мийнети синген муғаллим (1944), бир неше мәртебе Өзбекстан ССР хәм Қарақалпақстан АССР Жоқарғы Советине депутат болып сайланды. Нәжим Дәуқараев 1953-жылы, август айында қайтыс болды.

Нәжим Дәуқараев әдебиетқа 30-жыллардан-ақ араласып, поэзия, проза, драматургия жанрларында жақсы танылды, аударма тарауында актив иследи. 30-жыллардың орталарынан ол әдебий изертлеу жұмысын алып барды. Оның «Қарақалпақ поэзиясы хақында» (1936), «Бердақтың қосықлары» (1939), «Қарақалпақ әдебиятының тарийхы» (1940), «Фархад хәм Шийрин» (1940), «Қарақалпақ әдебиятында В. И. Ленин образы» (1940), «Аяпберген» (1938), «Қарақалпақ фольклоры жөнинде изертлеулер» (1949) сыяқлы мақалалары соңғы үлкен изертлеулерге белгили дәрежеде жол ашқанлығы гүмансыз.

Жоқарыдағы айтқанымыздай-ақ, тийкарынан Бердақ творчествосын изертлеуге, оның поэтик өмиринің белгили моментлерин ашыуға, демократиялық идеясын түсиндириуге, Бердақ творчествосының Шығыс әдебияты менен байланысын қарастырыуға, сөйтіп, революцияға шекемги әдебиетта Бердақтың үлкен фигура екенлигин дәлиллеуге умтылуы баслы тема болды. Соңғы жыллары Бердақ шайырдың творчествосы хәр тәреплеме изертлене баслады, бирақ усылардың барлығы Н. Дәуқараевтың басламасын буннан былай дауам еттириу, толықтыриу болып отырғанлығы белгили.

Қарақалпақ әдебиятының тарийхын очерк формасында өз ишине алатуғын еки томнан ибарат мийнет (1977-79) хәзирше Нәжим Дәуқараевтың көп қырлы талантын таныта алатуғын жұмыстан ибарат. Сол нәрсени де есапқа алыу орынлы, Нәжим Дәуқараев

тәрәпинен 30-40-жыллары жазылған мақалалары 1946-жылы жақланған «ХІХ әсирдеги қарақалпақ әдебияты» атлы кандидатлық диссертациясы да оның 1951-жылы жақланған докторлық жумысының қурылысына синдирилген. Ал, усы еки томлық мийнет тийкарынан Н. Дәўқараевтың докторлық жумысының мазмунын қурайды.

Нәжим Дәўқараев эрудициялы изертлеўши алым-лардан есапланады хәм оның илимий-критикалық творчествосы қарақалпақ әдебияты тарийхының көплеген жанрларын, олардың әҳмийетли проблемаларын өз ишине алады. «Аўыз-еки халық творчествосы» тарийхый—әдебий изертлеў планында жазылған болып, ол «кирисиў», «жуўмақтан» басқа «қарақалпақ аўыз, әдебиятының тарийхый дереклери», «қарақалпақ аўыз әдебияты хәм оның айтыўшылары», «қарақалпақ аўыз әдебиятының тематикасы хәм түрлери», «қарақалпақ совет фольклоры» сыяқлы баплардан ибарат.

Автор өз мийнетиниң методологиясына байланыслы қарақалпақ аўыз әдебиятының жыйналыў хәм изертлениў жағдайларын кеңнен сөз етеди, булар үлкен қызығыўшылық пенен оқылады, «Қарақалпақ аўыз әдебиятының тематикасы хәм түрлери» тараўында лирикалық жанрлар, олардың түрлери, ертеклер, эпослар хәм оның түрлерин системалы рәўиште таллаған. Бул қарақалпақ фольклористикасындағы биринши системалы тарийхый-әдебий изертлеў еди. Автор тәрәпинен архив материаллары, орайлық китапхана фондлары да кеңнен пайдаланылған.

Автор аўыз әдебиятын жыйнаўшылар, жазып алыўшылар қатарында рус изертлеўшилери, саяхатшылары, археолог, этнографларына миннетдарлық билдириў менен миллий интеллигенциямыздың совет дәўирлеринде алып барған ийгиликли жумысларына объектив баҳа береді. Әлбетте, қарақалпақ фольклоры оғада бай әдебий мийрасларға ийе, оны бир жумыста хәр тәрәплеме таллаў, илимий жуўмақ жасаў мүмкин емес.

Фольклор туўралы қарақалпақ әдебият таныў илиминиң жетискенлик, кемшиликлерин таллап, өзінше берген баҳалары эпослардың дәўирлери ҳаққында пикирлери, айрықша шын инта менен олардың халық-

тың рухый мәдениятында алатуғын орнын анықлаўға умтылыўлары күтә қызық.

Соңғы жыллары қарақалпақ фольклорын изертлеўлерге жол салынды, эпослар туўралы бир неше монографиялар жарыққа шықты, жыраў-бақсылар, олардың репертуарлары жөнинде де изертлеў жумыслары жазылды. Сонлықтан булардың барлығын системаластырыўды ойлаған автордың мийнетинде әдеўир анықлаўды керек ететуғын моментлер аз емес.

Мийнетте орайлық орын ийелейтуғын эпослар туўралы изертлеўинде айтылған пикирлер бир-бирине оғада уқсас, салдамлы илимий мийнетке тән болған теориялық пикирлер, жуўмақлар аз, керисинше көбирек мазмунын баянлаў басым көринеди. Әлбетте, илимпаз жумыс алып барған дәўирдеги әдебиятымыздың илимий-теориялық дәрежеси, улыўма көп көлемдеги изертлеўлердиң болмаўы т. б. жағдайларды есапқа алыў орынлы болар еди...

Нәжим Дәўқараевтың көп санлы изертлениўлери революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхын хәм советлик әдебиятымызды өз ишине алады. Булар ықшамланған қарақалпақ әдебиятының тарийхый әдебий курсы сыяқлы. Ең характерли нәрсе, Н. Дәўқараев әдебий процессти изертлеўде сол шығарма дәреген ямаса шайыр өмир сүрген тарийхый-социаллық-экономикалық жағдайларды кеңнен қарастырады. Сөйтип, хәр қандай шығарма белгили тарийхый социаллық жағдайдың көркемлик сәўлеси екенлигин толық түсиндиреди.

Соның менен бирге, классик әдебиятты изертлеўлерде Н. Дәўқараев бир әҳмийетли мәселеге дыққат аўдарады. Оның пикири бойынша революцияға шекемги шайырлардың көпшилиги (мысалы Әжинияз, Күнхожа, Бердақ т. б.) халық көтерилисиниң сүўретлениўин ғана берип қойған жоқ, ал оған актив қатнасыўшылар да болды. Демек, сол көтерилислердиң идеологлары дәрежесинде болды¹ Соң бул пикирлер бизиң әдебиятшыларымыз тәрәпинен тереңлестирилди хәм айқынластырылды.

Талантлы илимпаздың изертлеў жумысларын баҳалайды екенбиз, мына жағдайларды атап өтиў орынлы:

¹ «Дружба народов», 3-книга, 1939-г. стр. 316.

ол каракалпак классик әдебиятының рауажланыу жағдайларының өзіншеллигин, жазба әдебиеттік сыпатын илимий-теориялық жақтан утымлы дәлилдейди, шайырлардың творчестволық искерлигин терең түсинип, олардың творчестволарының баслы тенденцияларын дурыс анықлайды. Өзинин изертлеп отырған объектине терең сүйиушілік пенен берилиу, ҳәр бир шайырдың бир-биринен айырмашылығын ажыратыу Н. Дәўқараевтың изертлеу жумысларына тән нәрсе болды.

Әлбетте, каракалпак әдебиятының тарийхын изертлеуде Н. Дәўқараев биротала шешти ямаса биротала системаластырды, деу артық болар еди. Ол усы илимди өзи баслады, мүмкиншилигинше көп мәселелерди анықлауға еристи. Деген менен, Н. Дәўқараевтың тарийхый-әдебий изертлеулері бүгинги әдебиет таныу илиминин күшли бағыт пенен рауажланыуына мүмкинлик берди.

Қаракалпак әдебияты тарийхының ҳәр түрли формада изертлениуі буған айқын мысал болып хызмет етеди.

50-жыллардың биринши ярымында баспа сөз бетинде Нәжим Дәўқараевтың изертлеулерине гүман менен қараушылар, хәттеки оны «буржуазиялық миллетши» сыпатында нахақтан айыплаулар орын алғанлығын билемиз. Айрықша илимпаздың Бердақ ҳақындағы изертлеулерине арналған бир жақлама пикирлер өзинин зиянлы ақыбетине ийе болды. «Плоды гнилого либерализма»,¹ «буржуазиялық идеядағы әдебиетти жақлаушылар хәм мақтаушылар»,² «Из каракалпакского дневника»³ хәм т. б. мақалаларда гейпара әдебиеттан хабарсыз, әдебиет тарийхын изертлеуге тер төкпеген биразлар «билгиш» болып шыға келеди. Хәқыйқатында, әдебиеттин мәселелерин шешіу былай тұрсын, олар Н. Дәўқараевтың жекке басы, оның шығысы менен байланыстырыуға урынды.

Н. Дәўқараевтың каракалпак әдебияты тарийхын изертлеудеги орны, алым сыпатындағы фигурасы атақлы Шығыс изертлеуши билимпазларының бахалауын-

¹ «Советская Каракалпакия», №216, 1952-г.

² «Қызыл Каракалпакстан», №79, 1952-ж.

³ «Звезда востока», №12, 1953-г., №1, 2, 1954-г.

да оғада зор еди. Бертельстин, Дмитриевтин, Баскаков, Әўезовтын, Толстовтын хәм басқа көрнекли тюркологлардың пикирлері жоқарыдағыдай алып қашпай пикирлерди түп-тамырынан бийкарлайды. СССР халықлары әдебиятының жетик маманы К. Л. Зелинский өзинин «Об изучении и преподавании литератур народов СССР» деген изертлеуинде Н. Дәўқараевтың докторлық жумысы ҳақында мынадай пикир билдиреди: «В институте Востоковедения была защищена докторская диссертация Н. Давкараева «Очерки по истории каракалпакской литературы». И хотя в этой диссертации, вследствие неразработанности проблематики каракалпакской литературы, автор допустил ряд серьезных ошибок, нельзя невидеть в самом факте появления подобной научной работы одно из свидетельств культурной революции среди народов Средней Азии и роста национальной интеллигенции»¹ (К. Зелинский Литератур народов СССР, статьи, Москва, 1957-г. стр. 101).

Н. Дәўқараевтың мийнети туўралы бундай пикирлерди Е. Ә. Бертельс, Ғ. Ғулам, Айбек, Әўезов сыяқлы билимпазлар да айтқан еди.

Н. Дәўқараевтың «Қаракалпак әдебияты тарийхының очерклері» деп аталған капитал жумысына белгили тюрколог Е. Ә. Бертельс басшылық етти. Усы жумыс ҳақында ол «бул жумыс көтерілген тың, ол бул тыңның көтеріуге турарлық екенин анық исенимди көрсетип турады»² деп жазды.

Н. Дәўқараевтың басылып, көпшиликке жеткен көлемли изертлеулеринин илимдеги әҳмийетли орны ҳақында каракалпак әдебиетшылары жоқары бахалап отырғанлығы белгили. Н. Дәўқараевтың «жумыслары изертлеу масштабының кеңлиги, пикирлердин, жуумақлардың конкретлиги хәм илимий жақтан исенимдиллиги, тематикасының дәуирдин идеялық хәм эстетикалық талапларына тығыз байланыслылығы менен ажыралып турады. Ол халқымыздың бай фольклорын, көркем мийрасларын революциядан алдыңғы классикалық хәм совет дәуириндеги әдебиеттин терең

¹ К. Зелинский. Литература народов СССР, М., 1957 г. стр. 101.

² «Әмилүдәрә», №2, 1958-ж.

изертлеген қарақалпақ совет әдебиет таныу илиминдегі биринши көлемли илимий жұмыс болып қалып отыр».¹

Жанабай Нарымбетовтың пикирине толық қосылуы мүмкін. Қ. Байниязовтың «Дәуқараевтың әдебиі илимий мийраслары»² Қ. Мәмбетниязовтың «Бақалы мийнети»³ С. Бақадырованың «Н. Дәуқараев шығармаларының үшінши томы»⁴ Г. Есемуратовтың «Нәжим Дәуқараевтың»⁵ Қ. Мәмбетовтың «Әдебиетимыздың илимине тийкар салыушы»⁶ мийнетлеринде белгили илимпаз Н. Дәуқараевтың илимий жұмысларына берилген объектив бақаны табыуға болады.

Н. Дәуқараевтың илимий-критикалық мийнетине оның узак жыллар бойы алып барған устазлық хызметин қосыу орынлы. Жоқарғы оқыу орнында қарақалпақ әдебиетин системаға салып оқытқан Н. Дәуқараев еди. Сонда ол бул жұмыстан қол үзген жоқ. педагогикалық институтта қарақалпақ классик әдебиетиниң тарийхынан лекция оқыды, жас маманларды тәрбиялауға көп күш жумсады.

Хәр бир халықтың мәдениетиниң орны гиреули, ардақлы азаматлары болады десек Нәжим Дәуқараев, мине усындай, қарақалпақ мәдениетиниң тарийхында бармақ бүгип санарлық үлкен тулғалардан есапланады. Өйткени ол үлкен жазыушы, театр өнериниң талантлы ўәкили, филология илиминиң тийкарын салыушы алым хәм жәмийетлик искер еди.

Қарақалпақ әдебиетиниң пән сыпатында үйренилиуи менен оқытылуы, илимий тийкарда изертлениуи Нәжим Дәуқараевтың аты менен тығыз байланыслы. 30-жыллардың басларында ол муғаллимлер институтында қарақалпақ тили хәм әдебиетин оқытты хәм системаға салды. Ал, Уллы Уатандарлық урыстан кейин бул хызметин педагогикалық институтта даўам етти. Қарақалпақ әдебиетиниң системалы курсын,

¹ Н. Дәуқараев, шығ. 2-том, 1977-ж. (Кирис сөз)

² «Жас Лениниш», №17, 1976-ж.

³ Сол газетада, №85, 1978-ж.

⁴ «Совет Қарақалпақстаны», 3-июль, 1980-ж.

⁵ Г. Есемуратов, «Нәжим Дәуқараев», (очерк) 1965-ж.

⁶ «Совет Қарақалпақстаны», №186, 1985-ж.

улыўма қарақалпақ әдебиетини туўралы кең түсиникти Нәжим Дәуқараевтың мазмунлы лекциялары арқалы белгили болды, ол әдебиетқа деген жаслардың хәусин оятқан да Н. Дәуқараев болды.

Н. Дәуқараевтың шөлкемдестириушилик хәм илимпазлық хызметиниң бир тәрәпи совет әдебиетиниң тарийхы менен байланыслы.

Нәжим Дәуқараевтың көркем творчествосы айрықша қарақалпақ совет прозасының қәлиплесиуинде, соң хәр тәрәплеме раўажланыуында тийкарғы орынды тутады. Жазыушының «Партизанлар», «Интернатта» шығармаларында биз прозада социалистлик реализминиң орнығыуын байқадық, «Алпамыс» музыкалы драмасы арқалы фольклорлық шығармаларды сахналастырудың мүмкиншилигин көрсетти.

Қарақалпақ әдебиетин кең планда изертлеген Нәжим Дәуқараевтың фундаменталь мийнетлеринде көтерилген проблемалар соң хәр түрли жанрда, хәр түрли аспекттеги изертлеулердин, кандидатлық хәм докторлық диссертациялардың темасы болды.

Нәжим Дәуқараевтың қарақалпақ совет әдебиетини байланыслы мақалаларын, изертлеулерин айтқанда буған шекем бул тараўда алға тутарлық илимий характердеги жұмыслардың болмағанын умытыуға мүмкин емес. Қолда бар бирли-ярым жұмыслар халық творчествосына, Бердақтың хәм басқа да қарақалпақ классик шайырларының шығармаларына байланыслы болған болса (Қ. Айымбетов, О. Кожуров т. б.) совет әдебиетини тарийхы хәққында итибарлы мийнетлерге ийе емес едик.

30 жылдай ўақытты өз ишине алатуғын қарақалпақ совет әдебиетиниң айырым мақалалар шеңберинде түсиндирилип келиуи, әлбетте, жәмийетшиликти қанаатландырмады. Сөйтип, қарақалпақ совет әдебиетиниң тәжирийбесин жуўмақластыруы, оның белгили ўәкиллериниң творчествосы хәққында монографиялық изертлеулер беріу тағы да бириншилерден болып, Нәжим Дәуқараевтың үлесине тийди. Улыўма көлеми 10 баспа табақтан ибарат қарақалпақ совет әдебиетиниң раўажланыуын характерлейтуғын мийнет пайда болды.

Нәжим Дәуқараев қарақалпақ совет әдебиетин изертлеуге де көп мийнет сарп етти. Оның Аяпберген

Муўсаев, Аббаз Дабылов ҳаққындағы сондай-ақ, «Қарақалпақ совет әдебиятында В. И. Ленин образы», «Уллы Ұатандарлық урыс күнлеріндегі қарақалпақ искусствосы» атлы мақалалары қарақалпақ совет әдебиятының тарихын жазыуға жәрдем етті. Әлбетте өзи араласып, өзи бирге жасасып киятырған әдебиятты ол терең билиу менен бирге булар ҳаққында салдамлы илимий пикирлер айтыуы ызыамлы нәрсе еди.

Жоқарыда айтқанымыздай, Нәжим Дәўқараевтың көп қырлы илимий жумысларының арасында совет әдебияты мәселелери белгили орынға ийе. Автор қарақалпақ совет әдебиятының дөреген уақтынан тап 1949-жылға шекемги аралығын төрт дәўирге бөлип, оның раўажланыуының өзіншеликлерин, идеялық-тематикалық, тарихый-хронологиялық планда қарастырған. Бул қысқаша очеркте әдебий байланыслардың формалары конкрет мысаллар менен көрсетилген, социалисттик реализмди ийелеудеги мәселелер ортаға қойылған.

Нәжим Дәўқараевтың қарақалпақ совет әдебияты бойынша изертлеулеринде жазыушы—шайырдың творчествосын монографиялық планда қарастырмаған жағдайда олардың әдебий процесстеги орнын ашыуға үлкен әҳмийет бериледи.

Үлкен илимий изертлеулерге характерли болған мәселелер Қарақалпақстанның социал-экономикалық хәм мәдени раўажланыуы тийкарында әдебий процесстин жанланыуы, кем-кем оның толысулары, әдебий жанрлардың жетилисиу жоллары белгиленеди. Солай етип, үлкен тарихый-мәдени жаңалықлар әдебиятымыздың тематикалық диапозонының өсиуине алып келгенлиги исенимли ашылады, фактлер исенимли дәлилленеди.

Нәжим Дәўқараев әдебияттың ҳәр бир дәўирине характерли моментлерди көрсете алды. «30-жыллары,—деп жазады. Нәжим Дәўқараев,—дәслепки әдебий критика тууылды, ол тийкарынан рецензиялардан, анағурлым кеңирек мақалалардан ибарат болды». Автордың бул пикирлерин қарақалпақ совет әдебиятының дәслепки дәўири сыпатлай алады.

Монографиялық бөлимлерден Жолмурза Аймурзаев, Мырзағалий Дәрибаев, Дәли Назбергенов ҳаққындағы портретлер дәўир толық хәм илимий-тео-

риялық сыпатының кеўилге қонымлылығы менен парқ етеди.

Әлбетте, қарақалпақ совет әдебиятына арналған бул мийнетте сол уақыттың жағдайы менен характерленетуғын бир қатар кемшиликлер жоқ емес. Әдебиятты дәўирлестириуде, айырым жазыушылардың творчествосына берген баҳаларында асыра силтеулер, көтермелеуши тастыйықлаулар ушырасады, әдебияттағы буржуазиялық—миллетшилер тууралы еле де терең ойланылмай айтылған өз уақытларындағы пикирлерди қайталайды т.б.

Бирақта биринши алым—изертлеушиниң жумысын буындай бирли ярым кемшиликлер характерлемейди, ал оның улыўма бағыты, шығарған дурыс жуўмақлары характерлейди.

Нәжим Дәўқараевтың қарақалпақ совет әдебияты бойынша изертлеулериниң соң кең пландағы илимий жумысларға баслама болғанлығын, әдебиятымызда проза, поэзия, драматургия жанрларының өсиу жоллары ҳаққында көлемли жумыслардың жарыққа шыққанлығын атап өтсе болады. Соның менен бирге қарақалпақ совет әдебиятының проблемалары, көркемлик-тематикалық тәрәплери, өз-ара байланыс мәселелери көп ғана алымларымыздың жумысларының мазмунын қурайды. Советлик әдебиятымыздың актуаль мәселелери, жанрлардың тарихы менен оның уәкиллериниң творчествосы бизде кең планда изертленбекте.

Классик әдебиятты изертлеу тарауында И. Сағитов көп жумыслар алып барды. Солардың ишинде «Бердақтың творчествосы» атлы әдебий-критикалық изертлеуиниң очерки айрықша. Улыўма қарақалпақ әдебияты илиминде, Бердақ тууралы жазылған мақалалар, брошюралар оғада көп, бирақ көлемли изертлеулер жоқ еди. Булайша, Бердаққа көп дыққат аударылыуының себеби де түсиникли. Шайырдың шығармалары ана тилинде, рус, өзбек, түркмен тиллеринде басылып шықты, ол қарақалпақ халқының мақтанышы хәм Наўайы, Мақтумқулы, Абайлар сыяқлы жоқары баҳаланды. Бердақ жәмийет санасында жасап хәм жасай беретугын талантлы шайыр.

Бердақтың творчествосын изертлеу бойынша басқа әдебиятшылар менен бир қатарда И. Сағитовтың үлкен мийнети бар. Ол Бердақ ҳаққында бир неше ма-

қалалар, брошюра жазды, илимий жыйнақтарда док-
ладлар иследи, шайырлық творчествосы жөнінде кан-
дидаттық диссертация жақтады. Сөз етип отырған
жұмыста, автор Бердақтың творчествосының изертле-
ніу жағдайын, Бердаққа шекемгі қарақалпақ шайыр-
ларының оған тәсірін, шайырдың шығармаларының
тийкарғы мотивтерін, шығармаларының көркемдік
өзгешеліктерін изерттейді. Жұмыстың бағалы жағы
мынада: автор шайырдың творчествосын жыйнау хәм
изертлеу ісінде жетіскендіктер менен кемшілік, қә-
теликтердің бетін ашады. Бурынғылар менен салыс-
тырғанда, шайырдың творчествосын өзі жасаған дә-
уірдің жәмийеттік-саясий, экономикалық жағдайла-
рына байланысты изерттейді, оның творчествосының
қарақалпақ халқының өткендегі көп әсірлерден бер-
гі рухый мәдениетінің рауажланыуы менен қандай
байланысының бар екендігіне кеуіл бөледі. Сөйтіп,
бурынғы гейпара әдебиетшілердің, соның ішінде
өзінің де мақалаларына жетіспейтуғын орындар,
қәте пикирлер бұл кітапта бір қанша дүзетілген.

Кітапта көзге түсетуғын белгилі кемшілік оның
композициясына байланысты. Автор шайырдың твор-
чествосын тематикалық жақтан көбірек алып қара-
ған... бұл бір жағынан конкрет болғаны менен, екін-
ші жағынан, пикирлердің шашыранды болыуына
алып келген, ал шайырдың творчествосының эволю-
циясын жетерлі ашып бере алмайды. Жұмыстағы
«Еркебай» поэмасы жөнінде автор менен келісіу
мүмкін емес, өйткені, бұл шығарманы Бердақтикі
деп келтірілген дәлелдер үстіртің хәм ісенімсіз.
Оның үстіне, бұл шығармада Бердаққа тән болған
шайырлық пафос, көркемдік жетіспейді, ал жеңіл
күлкі басым. Бизінше бұл шығарма хәққында
М. Нурмухамедов пенен Г. Есемуратовлардың пикирі
дұрыс деп ойлауға болады. (олар бұны Х. Рәмбергін-
нің өзінің дөреткені деп тастыйықлайды—А. С.).

Сөйтіп, «Бердақтың творчествосы» деген моногра-
фиясы Бердақты изертлеу бойынша бурынғылар менен
салыстырғанда бір адым илгерилеу болғанлығына
гүманланыу мүмкін емес.

Бұл тарауда яғный классик әдебиетті изертлеу та-
рауында көлемлі жұмысының хәм булардың алған ор-
нын биз өткен темаларда сөз еттік. Сөз етип отырған

дәуірде классик мийрасларды изертлеу кең масштаб-
лы болды, тереңлесті, көпшілік шайырлардың шығар-
малары толықтырылып, қайтадан басылды, олар туу-
ралы изертлеу жұмыстары алып барылды, бурын бел-
гисіз шығармаларын тауып оқушыларымызға усы-
ныуда бұл илимнің үлкен жетіскендігі болды.

Классик әдебиет бойынша гейпара проблемалық
мәселелер көтерілді, әсіресе, қарақалпақ классик
поэзиясының жазба әдебиеттік характери хәққында,
Бердақтың жәмийеттік саясий көз-қарасы, т. б. мә-
селелер тууралы кең пикир алысулар болды. Әде-
биетші Б. Исмаилов «Қарақалпақ классик поэзиясы-
ның жазба әдебиеттік характери хәққындағы мәсе-
леге»¹ деген көлемлі мақаласын дағазалады. Бұл
орынлы келтірілген мәселе бойынша бір неше әде-
биетшілердің пикирлері сол журнал беттерінде ба-
сылады. Қ. Мақсетовтың «фольклор хәм әдебиет»,²
А. Қаримовтың «Жийен жырау хәм жазба әдебиет»,³
С. Ахметовтың «Күте орынлы көтерілген мәселе»,⁴
А. Пахратдиновтың «Қарақалпақ классик поэзиясы-
ның жазба әдебиеттік характери хәққындағы мәсе-
леге»⁵ атлы мақалаларын көрсетіуге болады.

«Қарақалпақ классик поэзиясының жазба әдебиет-
тік характери хәққындағы мәселеге», деген мақала
әдебиет тарихы менен шуғылланыушы қәнигелерді
терең ойландыратуғын илимий-теориялық проблема
болып есапланады. Әлбетте, илим соның ішінде әде-
биет илими де жеңіл, сыйпаламай айтылған пикир-
лерді қәлемейді, өйткені бұл илимді байыта да ал-
майды, оған жаңалық та қоса алмайды. Қарақалпақ
әдебиет илимінің рауажланыуы усындай теориялық
мәселенің шешилиуін талап етті. Өйткені, Қарақал-
пақ классик поэзиясын жазба әдебиетке жатқарыу
бойынша бір пикирге келинбей қиятыр.

Айырым жолдаслардың мийнеттерінде оны фольк-
лорға жатқарыушылық та усы күнге шекем ушырас-
пақта. Ал, қарақалпақ классик поэзиясы жазба әде-

¹ «Әмнәдәрья», №3, 1959-ж.

² Сол журнал, №10, 1959-ж.

³ Сол журнал, №8, 1961-ж.

⁴ Сол журнал, №10, 1959-ж.

⁵ Сол журнал, №11, 1959-ж.

биятлық характерге ийе болды, деп тастыйықлайтуғын жолдаслардың жумысларында да не ушын булай? — деген сорауға жан-жақлы жууап берилмей киятыр!» (сол мақалада).

Хақыйқатында да, қарақалпақ классик әдебиятын изертлеушілер оның характерин, рауажланыуының өзіншеліклерин, оның жазба әдебиятлық белгилери қандай себеплерге байланысly келип шықты? — деген сорауларға жууап излеместен оның талассыз жақларын ғана сөз етти, әдебиятымыздың тарийхый, оның әхмийетли, теориялық мәселелеринен бөлек қарады, қарақалпақ әдебиятының фактлик материалы оның теориясы менен байланыстырылмады. Биз мақаланы оқып отырып, автордың эрудициясын көремиз, мақалада салмақлы ой, тыянақлы пикир бар. Мақалада автордың дурыс көрсеткеніндей-ақ революцияға шекемги классик әдебият жазба әдебиятқа киреди, өйткени «әдебият» дегенде қайсы халық болмасын жазба әдебиятты түсинеди де, гейде оны тарийхый әдебият, гейде тек әдебият деп жүргизе береді. Бирақ усы әдебият деген түсиникти гейде фольклорлық сыпатта деп уғыныушылар да ушырасады. Соның ушын биз революцияға шекем классик поэзияны не ушын жазба әдебият деймиз, оның рауажланыуының характерли белгилери қандай, өзгешелиги неде? — усыған әхмийет берилмей келди.

Автор өзиниң байқаулары, изертлеуи тийкарында классик поэзияны жазба әдебият деп дурыс тастыйықлайды. Әлбетте, биринши көз қарастан, бул гипотеза сыяқлы көриниуи де мүмкин, өйткени сол жылларда әдебиятшылар арасында бизде жазыу-сызыу болмады, халық ғалаба сауатсыз еди, деген пикирлер жийи ушырасатуғын еди. Бирақ, шынлықтан бийхабар болмай, факт пенен санасса, автордың пикирлери дәлилли, дурыс жуумақ шығарады.

Автордың революцияға шекемги қарақалпақ поэзиясың жазба әдебият сыпатында дәлиллегендей фактлерине дыққат аударайық: Революцияға шекемги қарақалпақ классик поэзиясының жазба әдебиятлық характерге ийе болыуына себеп болған жағдайлар мыналар — қарақалпақ халқының өз өмиріндеги ең әхмийетли тарийхый, сиясий жәмийетлик ҳәдийселер әдебияттын бир рууға ямаса группаға емес, ал улыуа халыққа тийисли болыуы әдебиятта класслық мотивтиң өткирлиги,

классик поэзияның синкретизмнен айрылғанлығы, әдебий шығармалардың барлығының дерлик өз авторлары менен белгили болыуы, яғный авторларын сақлауы, шығармаларда жазба әдебиятқа тән индивидуаль белгилердин сақланыуы, вариантлардың болмауы, қарақалпақ классик шайырларының турмысты сүүретлеулеріндеги өзгешелик (реализм), шайырлардың өз шығармаларын жазып шығарыуы, хатқа түсириуи хәм т. б.

Автордың бул пикирлери күтә дурыс, оған толық қосылуға болады. Жазба әдебият туұралы айтылған аз ғана пикирлерде бул мәселелер ең баслы. Критерия сыпатында алынып киятыр хәм ҳәр бир халықтың жазба әдебиятының характери усылар менен ғана белгилениуи керек. Бул бизиң қарақалпақ жазба әдебиятының характерин анықлау ушын да тийкаргы критерия болады. Соның менен бирге, бизге жақын түрки тиллес халықлардың әдебиятларында да бул мәселе усы формада жетерли көтерилген емес.

Қарақалпақ классик шайырларының творчествосын жазба әдебиятқа жатқарыуға жүрексинбейтуғын әдебиятшылардың ең ири баслы дәлили — қарақалпақ халқының «жазыу-сызыуының» болмауы, деген пикир. Сөйтип, олар революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты ярым фольклорлық, ярым жазба әдебиятлық болды ямаса фольклорлық формада ғана рауажланды, деп ойлайды. Бундай догматистлик бағыт қарақалпақ әдебиятының, тарийхын, оның рауажланыуының характерин билмегенлик болып табылады. Мақалада бул пикирлер орынлы критикаланады. «Қарақалпақ тилиндеги баспа сөздин, қарақалпақ тилиниң миллий өзгешеликлері есапқа алынып, илимий жақтан исленилип дүзилген жазыу, сызыудың мәселесиниң арасына барабарлық белгисин қойып пикир жүргизиу пүткиллей дурыс болмауға тийисли. Қандай тил өзгешилиги тийкарында дүзилген болмасын, қандай жол менен хәм қаншелли муғдарда таралған болмасын қарақалпақ классик шайырларының хақыйқат қарақалпақ тилинде жазылған өз шығармаларын жаза алғанлығын хәм өзлери арқалы қол жазба түринде тарата алғанлығын» белгили илимпазлардың пикири қарақалпақ әдебиятының материалына тийкарланып дурыс түсиндиреди. Соның менен бирге, мақалада ескертилмей қалған, қарақалпақ поэзиясының

жазба әдебиеттік характерде болғанлығын түсіндіріп дәлеллеуге жәрдем ететұғын базы бир пикирлер бар еди.

Бириншиден, автордың келтирген дәлиллерине қосымша, жазба әдебиеттік сыпатқа ийе болуы үшін әдебиеттің рауажланыуында әдебий байланыс, үзілмей киятырған арналық жол болуы керек. Мысалы, Жийен жыраудан келген (бул бурынғы пикир бойынша—А. С). Қарақалпақ шайырлары оның жолын дауам етти, оны өзлерине устас деп есаплады. Әлбетте, буған қарап Жийеннен кейинги шайырлар жырау болды, деген жуумақ шықпайды, ол ҳәр ким өз жолы менен кетти, бир-бирин қайталаған жоқ, олардың шайырлық почерки айқын сезилип турады. Бұның өзи жазба әдебиеттің принципі болып табылады. Сөйтип, усы шайырлардың арасындағы үзілмей киятырған байланысты қарақалпақ жазба әдебиетінің дәрежесіндегі белгисиниң бири етип алыу керек еди. Белинский рус әдебиетін жазба әдебиеттік сыпатқа ийе етип отырған усы белги деп көрсеткен еди.

Екиншиден, қарақалпақ классик поэзиясы фольклордан өзиниң творчестволық методы, образ жасау усылы жағынан да айырылып турады. Мақалада буған жетерли әҳмийет берилмеген. Өйткени, әдебиет қайсы бағытта рауажланады, жазба әдебиеттік традицияда ма? фольклорлық традицияда ма?—бұны айыруы үшін оның образ жасау усылына кеуил аударуы керек болады.

Автордың болжау сыпатында айтылған мына пикири ҳәзир дурыслыққа шығып отыр: «Қарақалпақ жазба әдебиеті XVIII әсирден баслап пайда болды, деген пикир де үзілди-кесилди материаллар талап еткен жағдайда бул көз қарасты қайта қарау илимге сөзсиз, тек пайда ғана келтиреді. Усы көз қарастан татар әдебиетшісы Әмир Нәжиптиң XIV әсирде Алтын Орда мәмлекетин де қәлиплескен әдебий тил менен жазба естеликлери болғанлығы, бул әдбиетти хәм әдебий тилди жасауға сол уақта Алтын Орда составында жасаған: «хәзирги татарлар, башкирлер, өзбеклер, қазақлар, түркменлер, ноғайлар, қарақалпақлар хәм басқа да түрик халықларының ата-бабаларының актив қатнасқанлығы, сонлықтан бул әдебиет естеликлериниң ортақ байлық екенлиги, сол әдебий тилдин хәзирги татар, өзбек, қазақ, башкир, қарақалпақ, ноғайлардың ата-бабаларының әдебий тили болғанлығы» ҳаққындағы пикири қарақалпақ әдебиет-

шіларының, сондай-ақ тилшилериниң де дыққатын аударуы тийис пробелама.¹

М. Нурмухамедов қарақалпақ әдебиет илимине әдебий байланыслар мәселесин изертлеу менен келип кирди. Бул улыума қайсы уақыт болса да актуаль мәселе екенлиги белгили, бирақта—50-жыллардың ишинде әсиресе, совет Шығысы халықларының әдебиетинде жаңа ғана қолға алына баслаған проблема еди, ол бул мәселени бириншилерден болып қолға алды.

50-жыллардың ишинде басылып шыққан илимий мийнетлердин арасында «Қарақалпақ совет әдебиетінің рауажланыуына рус әдебиетінің тәсири» деген М. Нурмухамедовтың китабы усы жағынан үлкен жаңалық болды. Буған шекем, жоқарыда көргенимиздей-ақ, автор көплеген мақалалары менен әдебий критика тарауына үлкен үлес қосты, әдебиет тарихына байланыслы материалларын жәриялады. Жоқарыда аты аталған мийнет қарақалпақ совет әдебиетіне рус әдебиетінің тәсирин, олардың өз-ара қарым-қатнасын қарастыратұғын биздеги идәралды мийнет болды.

Қарақалпақлардың руслар менен ерте уақытлардан басланған мәдениет—әдебий байланысларын автор системалы түрде фактлерге сүйене отырып, исенимли баяндайды, бул орынлар оғада қызықлы оқылады, өйткени, бул бизиң қарақалпақ әдебиетинде арнаулы сөз болмаған тың мәселе еди. Қарақалпақ совет әдебиетінің басынан өткерген тийкаргы этапларға сәйкес ҳәр дәуирдеги әдебий байланыстың дәрежеси ашып бериледи, сонлықтан бул изертлеуден қарақалпақ совет әдебиетінің өсиу жоллары туұралы кең түсиник алыуға болады. Бул китаптың баҳалы жағы мынада: көп миллетли совет әдебиетінің ажыралмас бир тарауы болған қарақалпақ әдебиетінің рауажланыуының негизги дәуирлерине, тийкаргы моментлерине, дурыс характеристика бериледи. Қарақалпақ әдебиетіне қатнаслы әдебий процесс, әдебий жанрлардың жетилисип барыуы, жас әдебиеттің рауажланыуының өзіншелликлери талланады. Китапта оғада бай фактлик, мағлыұматлар бар. Әдебиетимыздың белгили шығармаларына, жанрлардың пайда болуы, рауажланыу жолларына әдебий процессте

¹ «Әмиўдәрья» №3, 1959-ж., 97-бет.

олардың тутқан орнына илимий таллау арқалы объектив баға бериледи.

Қарақалпақ совет әдебиятының рауажланыуы ұлыма республикамыздың экономикалық—мәдени рауажланыуына байланысты көрсетиледи, ҳәр бир дәуірде алға қойылған ұазыйпалар, жаңа темалар, рус әдебияты менен идеялық—тематикалық жақынлық рус әдебиятынан үйрениудің дәрежелери изертленеди. Булар жай ғана баянлау, жетискенликлерди дизип беріу емес, ал критикалық анализ, творчестволық мәселелерди ашып беретугын таллау, шығарманың тутқан орнын анықлау, әдебиет үәкиллериниң әдебий процесске қатнасын көрсетиу сыяқлы илимий характери менен баҳалы. Ҳәр бир дәуірдеги әдебий жанрлардың рауажланыуына тоқтағанда айырым шығармалардың көркемлик дәрежесин, ушырасқан кемшиликлерди, булардың себеплерин қарастырады: турмысты үстиртин сүүретлеушилик, әдебий техниканы жетерли ийелей алмаушылық, рус әдебиятының жетискенликлерин ийелеудеги күшсизлик т. б. исенимли дәлилленген. Айрықша, аударма мәселесинде автор көпшилик әдебиетларға ортақ проблемаларды алға қояды.

Әлбетте, буның барлығы автордың изертлеп отырған объектін терең билетуғынлығын көрсетеди, шығармаларды баҳалағанда, көбинше ол өскедең талаптардың негизинде ис алып барады. Мысалы, урыс жылларындағы поэзияны таллағанда белгили кемшиликлерди творчестволық үйрениудің жеткиликсизлигинен излейди.

Ҳәзирги дәуірдеги қахарманлардың образын жасауда фольклордың (Алпамыс, Қоблан, Рустам) қахарманларына... салыстырыулар сыяқлы надурис ҳәрекетлер кең таралды. Егер солай деп айтыу мүмкин болса, «алпамысшылық» деген бир нәрсе кең таралып, совет жауынгерлерине сауыт кийиндирип, оны «тулпарға» миндирип, семсер менен бир өзи немец фашистлерин қыйратып атырған етип сүүретлейди... олар (жазыушылар—А. С.) жаңа мазмунды ески формаға зорлап киргизгиси келди».

Соның менен бирге, мийнетте қарақалпақ шайырларының Пушкин менен Лермонтовтың романтикалық сүүретлеу усылларын қабыл еткенлиги, прозада Горькийдің дәстүрлерин дауам еттириушилигин ашыуы илимий жақтаң үлкен әҳмийетке ийе.

Дурыс, баҳалы мийнетте, автор рус әдебияты менен тематикалық жақынлыққа көбирек дыққат аударады, рус әдебиятының дәстүрлерин творчестволық өзлестиріудің тек буган ғана байланысты емеслигин бирдейине беккем тутпайды.

Қарақалпақ совет әдебиятының рауажланыуына рус әдебиятының тәсирин өзиниң көтерген мәселесиниң өткірлиги ҳәм әҳмийетлилиги менен қарақалпақ әдебиет таныу илими ушын үлкен жаңалық болды, ол бизди бул мәселени кеңирек шешиуге миннетлейди. Сонлықтан да бул мәселелердин айрымлары автордың мақалаларында толықтырылып барды.

Усындай толықтырыулардың нәтийжесинде автордың бир неше изертлеулерин жазылды, буларда анағұрлым кеңирек планда қарақалпақ ҳәм рус халықларының тарийхынан материаллар, мәдени әдебий байланыслар, әсиресе қарақалпақ тематикасы теренирек қарастырылады. М. Нурмухамедовтың «Рус-қарақалпақ мәдени байланысларының тарийхынан» (1947) китабы көп ғана шашыранды дереклерди тынымсыз үйрениу менен илиминиң айналысына алып келди. Т. А. Жданконың «М. Қ. Нурмухамедовтың рус—қарақалпақ мәдени байланысларының тарийхы ҳаққындағы жаңа китабын биз тарийхый дереклердин оғада кең комплексине, әдебиет таныу илиминиң мағлыұматларын кең көлемде пайдаланыу арқалы жазылған оғада қунлы ҳәм қызықлы изертлеу деп есаплаймыз» деген баҳалы пикирине қосылмау мүмкин емес.

60-жыллардан баслап, қарақалпақ әдебияты көп жанрлы проза менен көзге түсти, ең дәслепки романлар пайда болды. Проза кем-кем қарақалпақ әдебиятының көруан басына айлана баслады. Енди усы жанрдың оғада актуаль мәселелерин изертлеу зәрүрлиги күн тәртибине қойылды. Тәжірийбели, ысылған әдебиетшының қол урылмаған бул темаға ауысыуы үлкен зәрүрликтен келип шықты. Көп ғана дереклер тийкарында қарақалпақ прозасының рауажланыу жолларын қарастыруға өтти.

¹ «Қарақалпақ совет әдебиятының рауажланыуына рус әдебиятының тәсирин», Нөкис — 1956-жыл, 149-бет.

ҮШИНШИ БӨЛИМ

ХӘЗИРГИ ДӘУИРДЕГИ ӘДЕБИЙ КРИТИКА ХӘМ ӘДЕБИЯТ ИЛИМИ

(60 — 80-жыллар)

ӘДЕБИЙ—КРИТИКАЛЫҚ ОЙ-ПИКИРДИҢ РАҰАЖЛАНЫУЫНДАҒЫ ИЗЛЕНИСЛЕР

60-жыллардан бастап әдебий — критикада сапалық өзгерістерге умтылушылықтың байқалғанына гүмәнланыуға болмайды. Жәмийетте көрине бастаған өзгерістер аз да болса әдебий өмірге де активлік алып келді. Жеке адамға сыйынушылықты критикалау, әдебиет тарихының бұрын творчествосы «бастырылып» қалған жазыушылар менен толысуы, олардың хәр қыйлы дәхметлерден ақланыуы жаңа қубылыс еді. Н. С. Хрущев дәуірінде жүз берген бұл жаңалықтар соң ұзаққа созылмады, 70-жыллардың ишінде «барлық тарауда» табыстар, жетіскенліктер қаппа кетти де, 80-жыллардың басларында хәуиң алды.

Тубалау дәуіри әдебиетти атлап өтпегени менен усы жылларда да творчество адамларының өз ўақтындағы унамсыз көриністерди аз да болса, көре билгенлигин бийкарлауға болмайды.

Мәдениеттің рауажланыуында әдебий көркем критика сөз шеберлери менен олардың оқыушылар арасын байланыстырушы, көркем мәдениетти басқарудың бир формасы хәм халықты идеялық хәм эстетикалық жақтан тәрбиялаудың ең әхмийетли қуралы болып отыр.

Қарақалпақ әдебий критикасы да әдебий процеске актив араласу арқалы сол процессти таллап түсиндириуе биршама көзге түсти. Соның менен бирге әдебий мийраслар ҳаққында да, советлик әдебиеттің тарихы бойынша да бир қатар салдамлы жұмыстар жарыққа шықты. Бұл тарауда әдеуир жетіскенліктер де, характерли кемшиликтер де болды. Усы моментлер туўралы баспа сөз жүзинде, жазыушылардың съездлери менен пленумларында, әдебиетқа тийисли мәжилислерде дыққатқа ылайық пикирлер айтылды.

¹ «Совет Қарақалпақстаны», №20, 1972-жыл.

Қарақалпақ совет әдебиаты соңғы жыллары күшли рауажланыу менен характерленеди. Ол союзлық аренада танылды, прозаның, поэзияның жақсы үлгилери орайлық баспалардан орын алды, рус тилинде, басқа да туўысқан халықлардың тиллеринде басылып шықты. Ең жақсы шығармаларға Хамза, Бердақ атындағы республикалық сыйлық берилди, әсиресе көркем прозамыз жанрлық жақтан жетилисип, әдебий процессте үлкен орын ийеледи. Бир қатар қарақалпақ әдебиетши критиклеринин мийнетлери Қарақалпақстанның Бердақ, Өзбекстанның Беруний атындағы сыйлықларына миясар болды. Илимий жұмыстар менен шуғылланыушы, критика тарауында актив көринген таярлықлы профессиональ кадрлар өсип жетисти, әдебий — критикалық топламлар шығарууда унамлы жұмыстар исленди. Әдебий мийрасларды бахалауда сарраслық орын алды, ең характерлиси бирқанша жыллар дауамында аты аталмай келген, бирақ үлкен орны бар жазыушылардың творчестволары көпшиликтиң ийгиликли байлығына айналды. С. Мәжитов, Қ. Әуезов, И. Фазылов сыяқлы әдебиет ғайраткерлеринин шығармалары қайта басылып, олар мектеп, жоқарғы оқыу орынлары ушын сабақлық, хрестоматияларға киргизилди, илимий-изертлеу жұмыстары алып барылды. Әдебиатымыздың рауажланыуы усы процесслерди илимий-критикалық көз қарастан таллап пропагандалаушы әдебий критиканың хәм әдебиет таныудың рауажланыуына жол ашты. Егерде соңғы жыллардағы әдебий критикалық хәм изертлеу характериндеги китаптарды көзден өткерсек, олардың саны жағынан да сапасы жағынан да уялмаслық дәрежеде екенлигине көзимиз жетеди.

Әдебий мийраслар — фольклорлық шығармалардың көп томлықларының шығарыла баслауы, классик шайырлардың томламларының жаңадан басылулары, Совет әдебиаты ўакиллеринин шығармаларының жыйнақ түринде, том түринде жәрияланыуы хәм усыларға байланыслы изертлеулер бүгинги әдебиеттаныудың барысын жақсы характерлейди. Дурыс әдебиеттаныудың методологиялық мәселелери, әдебиет теориясы бойынша исленген жұмыстар хәзирге шекем жоқ, бирақта оны жасаудың ўақты жеткенлигин биз аңғарамыз.

Сондай-ақ көркем әдебиет критикасы менен әдебиет илимлери бир-бири менен тығыз байланыста, бир-бирине

тәсир жасау жолы менен рауажланып баруы ызымлы кубылыс. Қайсы халықтың болмасын әдебиетіне қарап, сынының да, илиминің де дәрежесін әдебиеттің да ұлыма рауажланыу бағытын анықлауға болады. Критика бүгінгі әдебиет турмысқа, тиккелей араласады, жетіскендік, кемшілікті дәл тауып, әдебиет процесінде орны бар жазушылардың жетіскендік-кемшілігін белгілеп, оның бұннан былайғы рауажланыу тенденциясын анықлайды, сөйтіп, оған актив тәсир жасайды, бұл оның қашанда болса, баслы мақсеті. Әдебиет критика менен әдебиет илими қолға қол ұласып, бір-бірі менен тығыз байланыста рауажланса, қайсы жанрдың болмасын рауажланыуының унамлы тәжірибелерін дұрыс жуу мақластырып отырса, ол өзлерінің миннетін шешкен болып табылды.

«Критика, — деп жазған еді Н. Г. Чернышевский, — ұлыма алғанда әдебиеттің берген фактлерінің тийкарында рауажланады, өйткені сол фактлер критиканың жуу мақлары үшін негіз болады»¹. Ғақыйқатында да, белгілі баға үшін критерияларды ол ғазіргі әдебиеттан алады. Критик әдебиеттағы өзгерістерді байқамаса, жаңалықты көре алмаса, бүгінгі әдебиеттің проблемаларының өзін шетте тутып, өткенге, тарихқа кетсе, бұл оның баслы кемшілігі. Бизің әдебиет критикамыздың активлігін басылып шығып атырған топламлар баспа сөзде жиі дағазаланып атырған мақалалар жақсы характерлей алады.

Соңғы жыллар ишінде әдебиет критикасы менен әдебиет илими бойынша бір қатар жұмыстар ісленді. Әдебиет критикасы әдебиет илими жөнінде жазушылардың арнаулы пленумы шақырылды (1969, 1972, 1985 жж), әдебиет журнал бетінде критика бойынша аңқеталар шөлкемлестіріу, әдебиет жылды, сондай-ақ айырым жанрлардың рауажланыуына жыл бойынша нәтижелер берді.

Жақын ғақытларға шекем орын алып келген шығарманы бағалаудағы субъективизмнің басымлығы, мазмұнды баянлай беріушілік, шығарманы турмыс ғақыйқатлығы менен байланысын ашыудың орнына темаға үстіртін пикирлеу, кейнінде азлап ғана «мынадай кемшілігі бар, бірақ ол ұлыма бағасын төмендете

алмайды» дегенге ұқсаған комплиментарлық сын әдеуір азайды. Әдебиет илиминде бұрынғылар менен салыстырғанда илимий дәліллілік күшейді, оның эрудициясы көзге түседі. Критика да сондай-ақ әдебиет илиминде дифференциаллылық жақсы байқалады, әдебиет критикасының түрлері көбейді, анализдеу искусствосы бірқанша жетилисті, ол илимий сыпат алды, проблемалық мәселелерді шеше алатуғын кадрлар өсіп жетилисті, әдебиет критикасы менен әдебиет илиминің тематикалық горизонты кеңейді, өз-ара жақынласуы унамлы кубылыс сыпатында қаралуы керек. Өйткені, критиканың ғәм теориялық ой-пикирдің өз-ара ұшласуы өз гезегінде әдебиет критиканың эстетикалық тийкарын беккемлеуге алып келеді. Әдебиет критика теориялық жуу мақларға сүйенген жағдайда ғана илимий сыпат алады, ол өз бағалауларын да дұрыс эстетикалық критериялардан шығыуы мүмкін. Булай болмағанда ол объектив бағалаудан, критиканың әділлілігінен айрылып қалады. Әлбетте, көркем творчествода субъекттің ролі күшлі ғәм әхмийетлі, соның үшін да оның жасырын сырлары көп, ғәр бір автордың өз стили, талғамы бар. Соның ушында критикадағы индивидуальлықтың күші оның объективлілігінде. Ал, илимий эстетикалық бағытқа тийкарланбаған критика ұзаққа бара алмайды.

Творчествоның бір түрі сыпатында критиканың мазмұны объектив болуы тийіс. Усындай объективлік пенен характерленетуғын билимлі критика автордың жекке бағасы менен жекке талғамынан әлле қайда жоқары. Соның ушында критика жәмийетлік ой-пикирдің дәрежесінде болуы керек, сол арқалы жәмийетлік ой-пикир күшлі пәт пенен әдебиет процеске араласады. Бизге бұндай пикир бұрыннан-ақ айтылып киятыр. Усы пикирді ГДР жазушыларының VII съездинде жасаған баянламасында («Критика ғаққында») Франц Фоман оғада дұрыс рауажландырып, критика бұл тек ғана индивидуаль пикир, бірақта оның алжасыулары болады. Солайда критика усы сыпаты менен искусствоның рауажланыуы тутас алғанда тәсир етиуі де ямаса керісінше иркиніш болуы да мүмкін деген еді.¹

Егерде ғазіргі дәуірдегі қарақалпақ әдебиет көр-

¹. Н. Г. Чернышевский, соч. 3-том, 8-стр.

¹. «Вопросы литературы», №10, 1974 г.

кем критикасының жағдайына нәзер аударсақ, И. Сағитов, М. Нурмухамедов, Қ. Мақсетов, З. Насруллаева, К. Мамбетов, К. Худайбергенов, Қ. Камалов, Қ. Султанов, С. Бағадырова, А. Пахратдинов, А. Каримов, А. Пирназаров, С. Аллаярлов, Т. Мәмбетниязовлардың әдебиет мәселелеріне арналған бір қатар мазмұнлы, салдамлы ойға, проблемаға құрылған мақалаларын, әдебиет критикалық ізерттеулерін көреміз.

Әдебиет критиканың проблемалық сыпатын бір қанша мақалалардың мысалында қысқаша көрсетіп өтуге болар еді.

Әдебиет критика менен әдебиет илиминің жақынлығы булардың бір-бирінен толықтырылып барыуын гейде булардың шегарасын айыруда мүмкін болмай қалатуының да белгилі. М. Нурмухамедовтың «Түркий тиллес әдебиеттерде ауыз-еки хәм жазба традициялардың синтези ҳаққында», С. Бағадырованың «және де изертлениуи керек проблема», Қ. Камаловтың «Тарийхый темадағы шығармалардың қәлиплесиу жоллары» деп аталған мақалалары теориялық мәселелерди ортаға қойыуы менен бағалы.

М. Нурмухамедов «Түркий тиллес әдебиеттерде ауыз-еки хәм жазба традициялардың синтези ҳаққында» деген мақаласын да¹ хәзирги қарақалпақ совет әдебиетінің тарийхы үшін әҳмийетли болған, бирақ еле изертленбеген мәселени яғный өз творчестволарында фольклордың хәм жазба әдебиеттің дәстүрлерин бириктирген халық шайырларының творчестволық өзгешеликлерин А. Муўса улының дәретиушилигинин мысалында изертлейди. Баспа сөзде орын алған таласлы бирақ еле де изертлениуи керек проблемаға дыққат аударды. Айрықша қарақалпақ совет поэзиясы тарийхы үшін бул әҳмийетли, өйткени халық шайырларының творчествосы Советлик поэзияда салмақлы орын тутады.

Қ. Камаловтың «Тарийхый темадағы шығармалардың қәлиплесиу жоллары» (№10, 1981) мақаласы Орта Азия хәм Қазақстан әдебиетіндегі қызықлы илимий мәселени қозғайды. Бул регион әдебиетінде тарийхый шығармалар дәретиу Октябрь революциясы жеңисинен кейин қәлиплескенлигин тастыйықлайды хәм буның қәлиплесиуин С. Сейфуллин, А. Қадырий, М. Әўезов, М.

1. «Әмиўдәрья». №7, 1981-жыл.

Айбек, Т. Қайыпбергеновтың творчестволары менен байланыс болды, деген шешімге келеди. Бизинше бул тастыйықлаулар бір қатар анықлауларды талап етеди, сондай-ақ қарақалпақ поэзиясындағы «Биринши май», «Мойнақ», «Жолдаслар», «Көрип келдим» қосықларын усы темаға жатқаратуғын болсақ, бундай шығармалардың географиясы әдеуир кеңейиуи мүмкин. Жамбылдың Сураншы батыр ҳаққындағы шығармасы қосық емес, ол үлкен дэстан. Оның үстине Сейфуллин, Қадырий, Әўезов, Айбек, Қайыпбергеновлардың романларына шекемгилердин барлығын тек миллий тәжирийбе сыпатында қарау да әдиллик болмас деп ойлаймыз, хәр бир халықтың әдебиетінде буның өзинлик шегаралары болыуы сөзсиз. Низамий (XII әсир) Наўайы (XV әсир) творчествосында Искендер өзиниң ҳақыйқат тарийхый тулғасынан узақ екенлиги келтирген жағдайда, олардың тарийхый шынлықтан шетлениуиниң себеплери де еле де түсиндириуде талап етеди, ол XIX әсир перзенти Абайда бул тулға пүткиллей басқаша берилгениниң себепин де есепқа алыу дурысырақ.

Қарақалпақ поэзиясының теориялық мәселелерине арналған хәм үлкен қызығыушылық туўдырған А. Әлиевтиң «Қарақалпақ лирикасында жанрлық формалардың раўажланыу мәселесине»¹ хәм «қарақалпақ поэзиясының ритми туўралы гейпара ойлар»² деп аталған проблемалық мақалаларын атап өтиу керек. Дурыс, бир ўақытлары А. Әлиев теориялық мәселелер менен шуғыланды, соң негедур буннан суўысып кетти.

Автордың жақсы байқаулары елеге шекем актуаль болып қалып отыр.³

Әдебиет байланыс мәселеси қарақалпақ әдебиет критикасы тәрәпинен хәр дәуирде орынлы көтерилгенлигин көреміз.

М. Нурмухамедовтың «қарақалпақ әдебиетінде өзара байланыслар хәм өз-ара тәсирлердин гейпара мәселелери»⁴, Н. Жапақовтың «өзбек хәм қарақалпақ әдебиетінің өз-ара байланыс мәселесине»⁵ Б. Исмайлөв

1. «Әмиўдәрья», №2, 1969-жыл.

2. Сол журнал, №12, 1968-жыл.

3. Н. Муратбаев «Қарақалпақ поэзиясында қосық құрылысы кітапшасы бул олқылықты толтыра алмайды» (А. С.)

4. «Әмиўдәрья», №10, 1968-жыл.

5. Сол журнал, №10, 1963-жыл.

тын Хамза ҳаққиндағы «жалынлы халық хызметкери»¹ хэм «Поляк халқының уллы шайыры»² И. Юсуповтың «Тарас тауындағы ойлар»³, И. Юсупов пенен Б. Исмаиловлардың «өзбек совет әдебиятының көрнекли ўәкили»⁴ Қ. Камаловтың «Дала бүркити»⁵ хэм Қ. Худайбергенов, Қ. Байниязовлардың көплеген мақалалары дыққатқа миясар. Егер биз усыларға И. Сағитовтың, Қ. Мақсетов, К. Мәмбетовлардың ҳәр ўақытлары жазылған изертлеў мақалаларын қоссақ, бизиң әдебиятшы — критиклеримиздиң бул темаға қаншелли дыққат аударғанлығын жақсы аңғара аламыз. Айрықша, қарақалпақ әдебиятының өзбек, қазақ, татар, башкир әдебиятлары менен байланыс, өз-ара қатнастары ҳаққинда жазылған жұмыслар әдеўир толық дәрежеге ийе. Қ. Мақсетовтың соңғы топламы тутасы менен әдебий байланысларға қурылған»⁶.

Егерде соңғы он-он бес жыл ишинде совет әдебияттануў илиминде көп сөз болған хэм әдебий жәмийетшиликти соншелли қызықтырған мәселе ҳаққинда саралса, буған ол социалистлик реализм, оның пайда болуўы, қәлиплесиў жоллары ҳаққиндағы проблема деп жуўап бериўге болар еди. Халық аралық масштабта өткерилген илимий симпозиумлар, союздағы конференциялар (1957—1966) республикаларда өткерилген съездлер менен жазыўшылардың пленумларында социалистлик реализм методы ҳаққиндағы пикирлер, соның менен бирге үлкенли-кишили әдебий журналлардағы әдебиятшылар менен критиклердиң мақалалары, изли-изинен баспадан шығып атырған монографиялар буның айқын дәлили бола алады.

50-жыллардың орталарында социалистлик реализмнің өмиршенлиги яғный оның совет искусствосының методы сыпатында, мүмкиншилиги жөниндеги мәселе гейпара шет ел әдебиятшылары тәрәпинен көтерилди, олар айрықша социалистлик реализмнің коммунистлик партиялылығы, оның тийкары есапланатуғын В. И. Ле-

ниниң «партия шөлкеми хэм партиялық әдебият» деген мақаласына қарсы бағдарланған пикирлер билдирди.

Ал, соңғы жыллары союзлық масштабта социалистлик реализм методының ҳәр түрли стиллиги, сондай-ақ усы метод пенен қатар өмир сүрип атырған революциялық романтизм методы, совет әдебиятының дәслепки жылларына қолланылған «Социалистлик искусство» туўралы кең пикир алысулар жүзеге келди. Бул пикирлердиң мазмуны бизиң хәммемизге де белгили, сонлықтан да оған арнаулы тоқталып отырудың зәрүрлиги жоқ. Сондай-ақ бундай түрли пикирлердиң авторы белгили совет әдебиятшылары еди.

Социалистлик реализм эстетикасы, ҳазирги дәўирдеги тез пәт пенен раўажланып атырған техникалық — революция дәўиринде оның мүмкиншиликлери жөниндеги мәселелер Г. Ломидзениң сөзи менен айтқанда тек бүгинги күн емес, ал алдағы ўақытта да бола бериўи мүмкин. Бирақта, бүгинги күни социалистлик реализмнің теориялық — эстетикалық проблемалары белгили әдебиятшыларымыз М. Храпченко, Т. Суфков, Г. Марков, А. Егоров, Г. Ломидзе, А. Метченко, Ивановлардың фундаменталь мийнетлеринде теренлик пенен изертленди, деп қараўға болады. Ал, миллет әдебиятларындағы белгили илимпазлардың мақалаларын, китапларын қосып есапласақ, бул дизим әдеўир көбейиўи мүмкин.

Қарақалпақ әдебияттануў илими ҳазир белгили дәрежеде раўажланды деп қараўға болады. Әдебиятымыздың жанрлары арнаулы изертленди, белгили жазыўшы, шайырлардың творчествосы туўралы монографиялар жазылды, қарақалпақ совет әдебияты тарийхының очерки (1968) хэм «Қарақалпақ совет әдебиятының тарийхы (1981)» басылып шықты.

Булардың бәри қарақалпақ совет әдебиятында социалистлик реализм методы туўралы изертлеўшилердиң кереклигин айқын дәлийллейди. Бул мәселениң актуаллығы тағы да мынаған байланысly. Қарақалпақ совет әдебиятының раўажланыў процесин буннан былайда жетилистириў хэм Азия, Африка халықларының прогрессив әдебиятларын изертлеўде методологиялық тийкар сыпатында ол күтә зәрүр.

Усы көз-қарастан, әдебиятшы С. Асадуллаевтың «әдебиятларымыздың тарийхы жазылса да, бизиң творчестволық методымыздың тарийхы еле жазылған жоқ,

1. «Совет Қарақалпақстаны» №26. 1961-жыл.

2. Сол газета, 1955-жыл.

3. «Жас ленинши», 10-март 1961-жыл.

4. «Совет Қарақалпақстаны» №104, 1958-жыл.

5. Сол газета, №191, 1977-жыл.

6. Қараң: Қ. Мақсетов. Қарақалпақ әдебиятының тууысқан халықлар әдебиятлары менен байланысы. Нөкис -- 1987-жыл.

социалистлик реализмди типологиялық жақтан изертлейтуғын уақыт жетті» деген пикирине қосылмау мүмкін емес.

Бұл пикир тек ғана миллет әдебиеттарына тийисли емес, ал усы метод ең дәслеп көринисин тапқан рус әдебиатына да тийисли.

Социалистлик реализм методы бойынша ендиги бир кең таралған пикир — оның қашан пайда болғанлығы хаққындағы мәселе болып табылады. Бұл туұралы совет әдебиетшылары арасында тийкарынан еки пикир бар. Буның бири—социалистлик реализм көркем метод сыпатында—Октябрьден бұрын пайда болды,—деген пикир. Бұл пикир бойынша, Горькийге шекемги пролетарлық хэм социалистлик әдебиетлар социалистлик реализм элементи болып тастыйықланады.

Екинши — социалистлик реализм Октябрь революциясына байланыслы метод сыпатында қәлиплести деген пикир.

Хәзирги уақытта социалистлик реализм методынның генезислеринин бұрынғы әдебиетлардың тәжирийбеси тийкарында таярланғанлығын мойылап, оның хақыйқат сыпатында Октябрь менен Совет әдебиатында пайда болып қәлиплескен метод екенлигин тастыйықлайтуғын пикир үстемлик етеди.

Қарақалпақстан совет әдебиатында соңғы жылларда социалистлик реализм методынның пайда болыуы хаққында бир қатар пикирлер жарыққа шықты, журнал, газеталарда ол дискуссиялық сыпат алды. Бұл жерде Ә. Пахратдиновтың «Әдебиатымызда социалистлик реализмнің пайда болыуы»¹ Қ. Камаловтың «Социалистлик реализм методы хаққында»², «Қарақалпақ әдебиатында социалистлик реализмнің пайда болыуы хэм раўажланыуы»³ С. Баҳадырованың «Социалистлик реализмнің қәлиплесиуи хаққындағы мәселеге»⁴ М. Нурмухамедовтың «Социалистлик реализм хэм оны кимнің қалай түсинетуғыны хаққында»⁵ С. Аллаяровтың «Және де социалистлик реализм хаққында»⁶ деген Қ. Байния-

зовтың «Халық шайырларының социалистлик реализмге келиу жоллары» мақалаларын атап өтиуге болар еди. Бұл мәселеге бизиң әдебиетшылар үлкен қызығушылық пенен қатнас жасады.

Қарақалпақ әдебий критикасы хәр бир миллет әдебиатында социалистлик реализмнің қәлиплесиу жолы хәр түрли болыуы мүмкин, деген жуўмаққа келди. Хәр бир миллет әдебиаты бұл методқа өзине тән жолы менен келиуи тәбийғый, өйткени бұл хәр бир халықтың миллий әдебиаты менен искусствосының раўажланыуының өзіншеллиги, оның социалистлик-экономикалық, тарийхый-мәдений дәрежесинин характеринен ғәрезли.

Бәринен де бұрын Социалистлик реализм рус әдебиатында пайда болды. Айырым изертлеушилердин көрсеткениндей 1905-1907-жыллардағы пролетариаттын революциялық қозғалаңлары рус әдебиатында социалистлик реализмнің пайда болыуын таярлаған тарийхый жағдай болды. Б. Бурсов өзинин «М. Горькийдин «Ана» романы хэм социалистлик реализмнің мәселелери» деген китабында мынадай пикир билдиреди: «1890-жыллардың орталарынан баслап А. М. Горькийдин творчествосында жаңа методтын элементлери қәлиплести... буның зәрүрлиги басқа жазыушылар тәрәпинен де сезилип еди. Бирақта, 1905-1907-революция жылларындағы халық массаларының дәслепки хұжимлери социалистлик реализмнің пайда болыуына алып келди, ол усынан баслап негизги метод болды да, совет дәуиринде рус әдебиатында жетекши методқа айналды».

Қарақалпақ әдебий критикасында орынлы көтерилген бұл мәселе усы методтын эволюциясын изертлеуге мүмкиншилик берди. Усы жағынан әдебий критик Қ. Камаловтың «Қарақалпақ әдебиатында көркем методтын эволюциясы»¹ атлы монографиясы үлкен қызығушылық туұдырады.

И. Сағитов тәрәпинен жазылған әдебий критика хаққындағы обзорлық мақалаларда («Қарақалпақстанда әдебиет илиминин хэм әдебий критиканың раўажланыуы», «Әдебий критиканың жағдайы») ойласарлық моментлер бар. Мақалалардың бақалы тәрәпи де усы сыпатына байланыслы. Автор тереңликте қарақалпақ

1. «Совет Қарақалпақстаны» 3-октябрь, 1972-жыл.

2. «Совет Қарақалпақстаны» 15-декабрь, 1972-жыл.

3. «Әмиўдәрйя» №10, 1973-жыл.

4. Сол журнал №3, 1984-жыл.

5. Сол журнал №4, 1973-жыл.

6. «Советская Каракалпакия» 13-июнь, 1973-жыл.

1. Қаран: Қ. Камалов. «Қарақалпақ әдебиатында көркем методтын эволюциясы». Нөкис, 1988-жыл.

Әдебиет илими менен критиканың жетилисү жолларына орынлы баға береді, әдебиетшіларымыздың унамы мийнетлеріне дыққат аударды, ұазыйпаларын белгилеуге умтылады. Әлбетте, жұмыстың бундай түрлері де бизге оғада керек. Дәслепки мақала 50-жылда қарақалпақ әдебиаты илими хәм критикасының дәрежесін анықлау мақсетінде жазылған. Ал, «Әдебий критиканың жағдайы» хаққында тоқталғанда мәселе бир қанша басқаша көринеді.

(Биз автордың айырым пикирлеріне өз орынларында ғана тоқталамыз). Тәжірийбели әдебиетшіның болжау хәм тастыйықлаулары көп мәселелерди жаңаша түсиниуге, критиканың принципияль мәселелері бойынша белгили жуумақ жасауға жәрдем етеди.

И. Сағитов хәзирги критикадағы белгили кемшиликлерди дурыс аңлайды. «Баспа сөзде дағазаланған критикалық мақалалар менен рецензиялардың көпшилигиниң теориялық дәрежеси төмен. Оларда қарақалпақ совет әдебиатының хәзирги ўақыттағы актуаль проблемалары, әдебий процесстиң конкрет мәселелері тийисли эстетикалық көз-қарастан хәр тәреплеме ашып көрсетилмейди...

Әдебиет критикасындағы екінши бир үлкен кеселлик бул әдебий критиканың мақсети надурыс түсиниушилик, оны бурмалаушылық, бизде гейпара жолдаслар әдебий критиканы баҳана қылып биреулерди мунайтыу, намысына тийиу, абройын төгиу, өш алыу ушын критиканы қурал қылып пайдаланғысы келеди»¹ Г. Есемуратовтың бир мақаласына тоқталып («ой өрлеп өсип барыуына ерисейик») И. Сағитов усы газета мақаласындағы бийкарлаушылық бағытын критикалады. Мақалада аргументлер жоқ, мысаллар келтирилмейди. Дәлилсиз айыпплау Г. Есемуратовтың мақаласының ең характерли кемшилиги.

60-жыллардағы әдебий процесске барлау жасаған хәм оның рауажланыуындағы характерли кемшиликлерин дурыс көрсетиуге бағдарланған мийнетлердин арасында Ә. Насруллаевтың «Коммунистлик партия-

лылық — әдебиатымыздың компасы»¹ деген мақаласындағы айырым моментлер менен келиспеу мүмкин емес. «Гейде рецензентлер арасында, — деп жазады Ә. Насруллаев, — «бул шығарманың темасы актуаль идеялық мазмуны жақсы, бирақ көркемлиги төмен деген пикирлер ушырасып қалады... Көркемлиги төмен шығарма жоқары идеялы бола алмайды... Мәселен, партия, Уатан, Октябрь жеңиси, халықлар дослығын өз шығармаларына тема етип алмаған қарақалпақ жазыушысы жоқ, бул темаларда жүдә көп шығармалар дөреді.

Бирақ бул темада жазылған шығармалардың арасында шынлық улыума шауқым, құрғақ жел сөзлер менен тәрипленип, анау я мынау геройдың ой-сезимлері терең, тәсирли ашылмай қалатуғынлығы аз емес. Бундай ауҳал әсиресе Н. Жапақовтың, Х. Сейтовтың, Ж. Сейтназаровтың Қ. Жуманиязовтың поэзиясында көбирек ушырасып киятыр. (Усы жерде автор Қ. Жуманиязовтың «Октябрьден басладық», (№11, 1964) қосығын келтирген — А. С.) Мине, бул көмpek сөзлер хәм сөз тиркеслериниң жыйынтығы, буны поэзия деп қабыллау қыйын, бундай «қосықларда» партия, ленинизм байрағы, алға коммунизм, октябрь таңы, — деген сыяқлы сөзлерди қаншама көп қайталай берген менен шығарманың қуны бәлентлемейди, керисинше төменлеп кетеди. Келтирилген мысалда поэтикалық оригиналлық жоқ, хәммеге мәлим, улыума ортақ пикирлер ғана. Сонлықтан бундай шығармалар көркем әдебиеттиң коммунистлик партиялықтық принципине жууап бере алмайды»².

Критиктиң бул пикирлері өз ўақтында айтылған принципияль тастыйықлау. Булар әдебий критиканың хақыйқат талабы. Автор булардан басқа Ә. Турымбетов, Т. Сейтжановлардың айырым қосықларының мысалында құрғақ баянлаушылықты, кеуил туйғыларының берилмеушилигин де орынлы көрсетти. С. Хожаниязовтың «Ақ алтынлы атыздың адамлары», Х. Сейтовтың

¹ И. Сағитов. «Әдебиет хәм дәуир» топламы 1988-жыл 266-бет.

² Сол китапта, 270-бет.

¹ «Эмиўдәрья №3, 1976-жыл. Бул мақала хаққында бир қатар әдебиетшілар (И. Сағитов Г. Есемуратовлар) унамыз пикир айтты. Биз улыума мақаланың бағдарын дурыс деп есаплаймыз.

² Сол журналда 5-бетте.

«Агроном — председатель» повестлеріндегі образ жасаудағы сәтсіздіктер де дурыс ашылады.

Қарақалпақ жазыушыларының съезінде, пленумларында әдеби критиканың жағдайы хәм ұазыйпалары хақында арнаулы мәселелериниң қаралыулары әдеби процесстин раўажланыуы талап еткен жағдайлардан ғәрезли болды. Бул тараўда белгили әдебиятшыларымыздың әдеби критиканың ойлы-бәлентлигине терең үңилген салдамлы пикирлерине тоқтамау мүмкин емес. Булар анаў ямаса мынау дәрежеде критиканың улыўма мәселелери менен бир қатарда оның принципаль хәм актуаль проблемаларын ортаға қойды. Усы жағынан Б. Исмайловтың «әдеби критиканың ҳәзирги жағдайы хәм ұазыйпалары»,¹ Г. Есемуратовтың «Әдеби критика хәм турмыс талабы»,² Ж. Нарымбетовтың «әдеби критикамыздың гейпара мәселелери»³, «Әдеби көркем критикамыздың ҳәзирги жағдайы туўралы»,⁴ З. Насруллаеваның «Әдеби критиканың ҳәзирги жағдайы»,⁵ Ә. Насруллаевтың «Коммунистлик партиялылық әдебиятымыздың компасы»⁶ деген мақалаларына дыққат аўдарып өтиў орынлы болар еди. Өйткени, әдеби критиканың өзгешелигин, әдеби процесстеги орнын, салыстырылыуы керек моментлерин бул авторлар улыўма дурыс таллайды.

«Әдебият пенен оның критикасы, оны изертлеўши илими бир-бири менен органикалық байланыста өседи, бир-бириниң қаншелли дәрежеде өсиўине тәсир жасайды, хәр бир дәўирдиң әдеби критикасының тийкарғы мазмунын, бағдарын сол дәўирдиң әдеби өмири белгилейди. Әдеби критиканың талапшанлығынан, әдеби турмысқа актив принципаль хәм саўатлы араласыўынан әдебияттың өсиў масштабы да, көркем шығармалардың, идеялық — көркемлик сапасы да көп жағынан ғәрезли болады.

Әдебият шығармаларына жоқары идеялылық хәм көркемлик талаптар дәрежесинен баҳа бере отырып, әдеби процессти анализлеп хәм дүзете отырып, әде-

1. «Әмиўдәрья» №11, 1970-жыл.

2. Сол журнал, №4 1972-жыл.

3. Сол журнал, №4 1972-жыл.

4. Сол журнал №5, 1975-жыл.

5. Сол журнал, №11, 1985-жыл.

6. Сол журнал №3, 1966-жыл.

бияттың ленинлик — партиялылық хәм халықлық принциплерин тастыйықлай отырып хәм хәр қандай кемшиликлерди сапластырыў ушын гүресе отырып, критика әдебияттың өсиўине үлкен тәсир жасайды. Критиканың бул ұазыйпаны жеткиликсиз орынлауы көркем әдебияттың кемшиликлериниң де себепшиси болады.»¹.

Әлбетте, булар бурыннан белгили талап хәм пикирлер болғаны менен Б. Исмайлов усыны улыўма әдебиятқа байланыстырып дурыс жуўмақлап берип отырыпты, әдебият пенен критиканың органикалық байланысын, бир-бириниң жетискенлигине де, кемшидигине де ортақ екенлигин алға қойып отыр. Мақала авторы 60-жыллары пайда болған илимий теориялық изертлеулерди, критикалық топламларды, қарақалпақ әдебиятының тәжирийбесин жуўмақтастырыўшы үлкен жумысларды атап өтиў менен бир қатарда, олардың жетискенликлерин мойынлау менен бирге мойынламау мүмкин емес бир хақықатлықты ортаға қояды: «Әдиллик бул мийнетлердиң гейпараларында бай әдеби фактларға илимий жуўмақлардың жетиспеўшилиги, теориялық сайызлық хәм гүмилжи, басқа туўысқан халықлар әдебиятының тәжирийбеси бойынша айтылған таяў пикирлерге қарақалпақ әдебияты тарихының шынлығы көтермейтуғын режелерди жете изертлемей қолланыўшылық, құрғақ баянлау сыяқлы кемшиликлер тән екенлигин айтыўды талап етеди. Бизде усындай өзимизди жубатып айтатуғын «көш жүре дүзеледи» деген гәп болатуғы еди. Буны бурынырақта ири көркем шығармалардың яки әдеби-илимий монографияның шығыўының өзи үлкен ўақыя болып есапланатуғын, әдебияттың көп жанрларының кадрлары өсип жетиспей атырған ўақытларда айтатуғын едик. Жоқарыдағы мийнетлердиң кемшилигин айтқанда биз, ҳәзир енди әдеби көшке ири, төрт аяғын тең басқан китаптарды ғана қосыўымыз керек демекшимиз.»²

Соңғы жыллардағы әдеби критикада оның формаларының бир қанша көбейип атырғанлығы, анкеталар, интервью, оқыўшылар пикири, творчестволық портретлер, жанрлар бойынша жыл жуўмақларын шығарып барыў сыяқлы оқыўшылар менен байланыс, жазыўшы-

1. Сол журнал, №11, 1970-жыл.

2. Сонда.

лардың творчестволық лабораториясын ашыуға бағдарланған илажлар жүзеге келді. Автор усы бағыттан М. Нурмухамедов, Ж. Нарымбетов, Қ. Камалов, Қ. Байниязовлардың мийнетлерін, критикаға өз жолы менен келип атырған Қ. Мамбетов, С. Аллаяровлардың мақалаларын орынлы көрсетеді.

Солай етип, әдебий критика менен шуғылланыушы кадрлардың таярлығы жақсыланды, соның нәтижесінде әдебий критика турмыс талабына, оқыушылардың талабына тийкарланып, әдебий процесстин рауажланыуына бағдар беріу мүмкиншилигине ересе баслады. Деген менен, әдебий критика хәм изертлеулердеги бир жақлылық, асыра мақтаулар ҳаққында Б. Исмайлов бир қатар дурыс ескертиулер жасады. Ә. Тәжимуратовтың «Қарақалпақ халық қосықларының классификациясы», И. Қурбанбаевтың «Ауыз әдебиятындағы балалар қосықлары», М. Низаматдиновтың «Халық шайырының табысы», А. Муртазаевтың «Әжинияз Қосыбай улының әдебий методы хәм стиллик өзгешеликтери», Т. Мәмбетниязовтың «Хәзирги заман қарақалпақ пейзажлық лирикасы», Қ. Камаловтың «Мәңги образ қарақалпақ поэзиясында» деген мақалалары өзлериниң тийкарсылығы, бир жақлылығы, илимий критикалық сапасының төменлиги менен оқыушыны ренжитеди. Б. Исмайловтың бул пикирлерін Г. Есемуратовтың, Ж. Нарымбетовлардың жоқарыдағы мақалалары соңғы жыллары жазылған критикалық мақалаларының мысалы менен тағы да толықтыра түскен.

«Қызықлы шығармалардың айланасында тууып атырған пикир алысулар жоқ, проблемалық мақалалар жийи шыға бермейди. Олар (критиклер — А. С.) айырым шығармаларды тутас улыўма әдебий процесс пенен байланыстырмай рецензиялап атыр, сыншы жоқ емес. Сын аспанында сын шақмағы ара-тура жарқ-журқ етип турыпты, туўған әдебияттың жақсы жетискенликтерін тартынбай пропагандалай алатуғын, көркемлиги төмен, турмысты бурмалап көрсететуғын шығармаларға қарсы избе-из гүрес алып бара алатуғын, социалистлик реализм искусствосы алдында турған жоқары ұазыйпаны терең сезетуғын батыр, маўасаға келмейтуғын әдебиятшылар бизде бар. Бирақ — күнделикли әдебий практикаға усы күшлер толық жетилмей

отыр»¹. Г. Есемуратов әдеуир раўажланды, деп есап-лаўға болатуғын әдебий критиканың еле де актив араласа алмай атырған проблемалары көп екенлигине орынлы дыққат аўдарады.

Соңғы жыллардағы әдебий критикадағы бир жаңалық, критиканың критикасы әдеуир раўажланды, критикалық мақалалардың өзи критикаға объект бола баслады. Булар, сөзсиз, әдебий процессти анық түсиндириўге жәрдем етти.

Қарақалпақ әдебий критикасындағы гейпара на-дурыс тастыйықлаулар критиклеримиздин шығармаға берген баҳасының алалығынан критиканың өзи жийи-жийи критикаға ушырасып қалады. Мысалы, Ә. Насруллаевтың «Баҳалы мийнет»,² «критиканың партиялық программасы»,³ «Коммунистлик партиялық — әдебиятымыздың компасы»⁴ деген мақалалары усындай болды. Булардың илимий тереңлиги жоқ, үстиртин жазылғанлығы, автордың өз-өзине қарама-қарсы келиўи сыяқлы унамсызлықлары ҳаққында Г. Есемуратов өзиниң әдебий критика ҳаққында биз атап өткен мақаласында орынлы даў айтты. «Критик өзиниң усы асығыс жазылған мақаласында, — дейди Г. Есемуратов, — «Критиканың партиялық программасы» деп нәм-наған ат қойған. Ал, ҳаслында, критиканың партиялық программасының мәниси автордың хәзирги түсинигинен әллекайда кең екенлиги мәлим. Критик «Қақпай сөзлерден» қашыўды нәсиятлай отырып, өзи соның батпағына түсип кетеди»⁵, Қ. Султановтың «Сын дүзелмей, мин дүзелмейди»⁶, «Хәзирги заман қарақалпақ поэзиясының раўажланыу бағдары»⁷ деген критикалық мақалаларындағы баслы кемшилик әдебий сынға тән болған өткирлик пенен дәлилликтин жетиспеушилиги екенлигин көп жолдаслар дурыс атап өтти. «Бирақ автор, — дейди Г. Есемуратов, — сыпайы көриниўге тырысып, фактлик материаллардың жүзин көлетейлей берген. Егер бул Қ. Султановтың усы мақаласына ғана тән болып қалса

1. «Әмиўдәрья» №2, 1972-жыл.

2. Сол журнал №9, 1972-жыл.

3. «Совет Қарақалпақстаны» №31, 1972-жыл.

4. «Әмиўдәрья» №3, 1966-жыл.

5. «Әмиўдәрья» №4, 1972-жыл.

6. «Совет Қарақалпақстаны», №31, 1972.

7. «Әмиўдәрья» №6, 1965.

биз оны кеңірген болар едік. Ал, оның бұннан алдын лирикалық поэзиямызды, поэмашылықты нәзерде алып жәрияланған мақалаларынан да пикирлерін гүмилжилік думанының арасынан зорға тауып аласаң. Қарақалпақ критикасының бас көтеріп, оның кескін пикир айтатуғын басқышқа өтіуге нийетінің барын ұмытпау керек»¹

Ж. Нарымбетов өзінің «Әдеби критикамыздың гей-пара мәселелері» деген мақаласында тағы да Қ. Султановтың «Сын дүзелмей, мин дүзелмейді» деген мақаласын орынлы түрде критикалайды. Қ. Султанов былай деп жазған еді:

«Қарақалпақ әдебиатының рауажланыуы әдеби критиканың артта екенлігін хәр бир адымында көрсетіп бермекте. Ол мұдамы әдебиат шығармаларын «Сүйретіліп жүріп» бағалап келді»². Әлбетте Ж. Нарымбетовтың дұрыс көрсеткеніндей-ақ критика тууыра-лы булайша жууымақ шығаруға хеш қандай тийкар жоқ, өйткени, ол хәр бир дәуірде аз ба, көп пе, сайыз ба, терең бе өзінің ұазыйпасын атқарып келмекте, бірақ ұлыма критикаға тән кемшиликлер бұнда да баршылық. Критик автордың бир-еки гәп пенен критиканың өсиу жолындағы жетіскенліклерін шешіуші түрде бийкарлауы, оның ойланбастан айтқан иретсіз пикиринен басқа хеш нәрсе емес.

Егерде автор критиканың өткірлік қасиетінің ойдағыдай емес екенлігін айтса, бұл басқаша. Қ. Султановтың «гей-пара әдеби критиклердің мақалаларын оқып отырсаңыз, поэтик образ деген сөздің мәнісін қалай қолланылғанын белгілеп алу мүмкін емес. Поэтик образ бир пүтін шығарма ұшын тән болған қубылысқа ямаса сол шығарманың ишінде қолланылған айырым қатарларға, қала берсе, айырым сөзлерге тийісли ме, деген сорау қойсаңыз, көпшилик критиклериміз поэтик образдың хаслы мәнісін шығарманың ишіндегі айырым қатарларды, айырым сөзлерді анықлаушы етіп түсіндіреді. Поэтик образ шығармада сүүретленген адамларға тийісли ме, ямаса сол шығарманың барлығына тийісли ме? Мениңше барлығына

1. Сол журнал №4, 1972-жыл, 97-98 — бетлерде.

2. «Совет Қарақалпақстаны» №31, 1972-жыл.

тийісли»¹ деген пикирі ұлыма әдебиат теориясының қағыйдаларына байланыссы дұрыс, бұл жөнінде теориялық әдебиаттарда кең түсінік беріледі. Автордың «мениңше барлығына тийісли» деуіне сыпайылық жетіспей атырса да, (бұл бұрыннан-ақ белгілі анықланған теориялық пикир) критика менен шұғылланыушылардың ұсы айқын моментке итибар бермеушілігін айтыуы артықша емес. Өйткени, шығарманың ишіндегі бир-еки қатарды жулып алып, сол арқалы барлық шығармаға баға беріушілер ұшырасып қа-дады.

Қ. Султанов соңырақ жазылған «көркем әдебиат-тын жан ашыры»² деп аталған критиканың айырым мәселелері хәққында жәриялаған бир мақаласында майда-шүйделерді көрсетіуден ары кете алмаған көринеді, методологиялық мәселе көтергендей болып көрінгені менен әдеби критиканың принципіаль ұазыйпалары тууыра-лы пикир жоқ. Айналып барып «Бо-саға» романының этирапында болған айтыстарды қайта-қайта қозғай береді. «Әдеби тартысты құрғақ шауқымға айналдырмайық»³ деген мақаланың айырым моменттері ұсындай ұәжсіз айтыстарға қарсы қаратылғанын есапқа алу керек.

Жаңабай Нарымбетовтың, Қ. Худайбергеновтың «Жаслар поэзиясының желісі»⁴ мақаласын сынауы ұсындай унамсыз түсінікке байланыссы болады.

Критик Қ. Худайбергенов, Т. Сәрсенбаевтың «Ұлым, саған айтамын» қосығындағы:

Жийрен атқа қамшы ұрма, қулыным,
Шабады ол үзілгенше жулыны.
Билмейді ол хайырлықты, сумлықты,
Бир орында туралмайды урынып,

— деген дәслепки куплетін мысал етіп алады да бұнда «жаслардың желешегін ойлаушы қахарман бар, оның кеуліндегі гәптер материалласқан образлар арқалы берілгенліктен тәсірлі» деген жууымаққа келеді... пүтін бир қосықтың сулуырақ, ширелірек жазыл-

1. Сол газета.

2. «Совет Қарақалпақстаны» 25-январь, 1974-жыл.

3. «Совет Қарақалпақстаны» 25-январь, 1974-жыл.

4. Сол газета, 19-октябрь, 1988-жыл, №201.

ған бир-еки қатарын өз алдына бөлеклеп алып, солардың тийкарында қосық туұралы анаў я мынаў жуўмаққа келиўге болмайды. Себеби ҳәр қандай қосықта бир тутас мазмун бар, идея бар, лирик геройдың өмирге болған конкрет қатнасы бар. Сонлықтан анализге тартылған қосықты пүтини менен алып, оның көркемлик қунын, оннан шығатуғын идея менен, оның конкрет турмыслық әхмийети менен тығыз байланыста алып қараў, бағалаў керек болады. Олай болатуғын болса, усы қосықтағы лирик геройдың бизиң бүгинги жетписинши жыллардың арасындағы жасларымыздың келешегі ҳаққындағы ойлары қандай? Герой оларға нелерди нәсият етеди?

Қосықтың өзине жүгинейик:

«Байқасқаға жит дей көрме, кушко де» (?)

«Қус сал десем, жараспаса заманға,
Оннан басқа жол тауып-ақ шамалла» (?)

«Қабак шытсаң қостарыңа шыта көр,

«Қора тутсаң, қамыс қора тута гөр»,

«Қара тал тик, отырыўға саялап,
Темеки ек атқың келсе аялап» (?)

Поэзиядағы ҳақыйқат турмыстан артта қалыўшылық деген усы. Лирик герой ертеңги өмирге араласатуғын аўхалда ескирип баратырған нәрселерди үйретип атыр. Ал, бизиң ең жақсы критиклеримиздиң бири мәселениң усы жағына итибар берместен, қосықты ҳәзирги жас, өсип баратырған поэзиямыздың үлги боларлық табысы иретинде пропаганда етип отырыпты. Бул жағдай бизиң критикамызға еле де болса кенликтин, искусствосының ўазыйпасып кең планда түсиниўшиликтиң жетиспей атырғанлығын көрсетеди. Сонын менен бирге, бул жағдай критиклеримиздиң өзлерине қатан жуўапкершилик пенен қараўы, жазыўшыға талап қоя отырып, сондай талапты өзлерине де мұдамы қойып барыўы кереклигин көрсетеди»¹.

Критикалық мақалаларда ушырасып қалатуғын гей-пара асығыслықтың себебинен орын алатуғын пикирлер тез реакция оятады, бундай жағдайда шығармасы сыналған жазыўшы көбирек зыян көреди. Сонлықтан да, асығыслық, дәлилсиз айтылған бир-еки пикир, улыўма жақсы мақаланың да бағытын төменлетеди, оны даў-жәнжеллердиң объектисине айналдырады, сөйтип,

1. «Әмнүдәрья» №4, 1972-жыл.

критиканың қәдириң кемитип, сынның абройын түсиреди. Жоқарыда биз усындай дәлилсиз айтылған пикирлерге байланыслы жазылған критикалық мақалаларды көрип өттик.

Талап сонда, ҳәр бир сөз өлшенип, терең ойланып айтылыўы тийис, ақыры, критиклердиң өзлери шайырларды сынағанда надурис қолланылған бир сөз ушын айып тағып, жазғыратуғынын билемиз. Сонлықтан да, критиктиң мақаласы объектив болыў ушын ушқары болмасын, сыналып отырған шығармаға оннан басқа айтылар пикирге бурмалаўға орын қалмасын. Әлбетте, буннан сын сыналмасын, деген жуўмақ шықпайды, сыналыўы керек, бирақ жазылған сын шын жүректен түсинип, ақ-қараға көзи жетип жазылған болсын, сында ҳадаллық болсын. Сын-шын болсын, шын—сын болсын (М. Әўезов).

Әдебий критикалық мақалалардың сапасы жөнинде де аз пикир айтылып атырған жоқ. Бұған мысал ретинде биз Б. Исмайлов, Г. Есемуратов, Ж. Нарымбетовлардың көлеми тәўир жазылған мийнетлерин келтирдик. Булардағы баслы нәрсе критикалық мийнетлерге талапшанлықты күшейтиў, оның сапасы ушын гүресиў, сөйтип, оның әдебиятымыздың раўажланыўына тәсиршенлигин арттырыўға бағдарлаўдан ибарат. Сонын менен бирге, айырым мақалалардағы пикирлерге парасатлы қатнас жасаўдан гөре критиклердиң өзлери «кеўили толмағанлық» сылтаўы менен кемситиўшиликке, бийкарлаўшылыққа бейимлениўи айқын сезилип турады.

Критиканың мәдениятлылығы туұралы жазып отырып, усы сыпаттың жетиспей қалыўын өзи анламай қалады. Г. Есемуратовтың қарақалпақ әдебияты ҳәм искусствосының декадасына байланыслы әдебиятымызда додалаўдағы критика бойынша жасаған докладында табысларды писент етпеўшилиқ характерли. Ол Б. Исмайловтың «Күнхожаның өмири ҳәм творчествосы» деген мийнетинде жеткиликли үйренилмеген әдебияттың тарийхы ҳәм өз-ара қатнаслары менен байланыслы проблемаларға шешим бериўге ҳәрекет жасайды,» — деп тастыйықлайды. И. Сағитовтың «Бердақтың творчествосы» монографиясында» шайыр жөнинде ойлардың кем екенлигин көреди... Шайырдың шығармаларына анализ жүритиў жағынан да Бердақ-

тың шеберлигин, оның фигурасын илимий тереңлікте жасау жағынан да жарлы.»¹ Ал сол докладты хәзирги дәуір қарақалпақ әдебиятында абстракционизмге тән нәрселер бар деген жуұмаққа келеді. Сонлықтан да Л. Қаюмовтың: «Есемуратов критикалық пикирлер айтыуға қаншама хақылы болса да пикириниң жуұмағында абстракционизмге тән нәрселер бар деуі надурис» дегенине қосылмау мүмкин емес².

Дурысын айтыу керек, 60-жыллары Г. Есемуратов әдебий критика тарауында әдеуір өнімлі иследи. Оның мақалаларында ушырасқан принципиаль унамлы пикирлериниң бар екенлигин хәм буларда әдебий процесске дурыс баха бериушилигин биз мүмкин болғанынша атап өттик.

Бирақта усы мақалалардың айырымларында сондай бир кейип пенен жазылғаны бар, олар тап бийкарлауға ғана қурылады. Автордың «КПСС съезди хәм әдебияттануу илиминиң уазыйпалары»³ «Ашық сөйлесийк»⁴, «Әдебий журнал хәм әдебият критикасы»⁵ «Бүгинги күнниң хауазы»,⁶ «Ой өрислеп баруы керек»⁷ деп аталған критикалық мақалаларында бир жақлама тастыйықлаулар басым. Автордың илимге жаны ашығанлығы көрингендей болады, бирақ эмоция бийлеп кеткенлигин ол байқамайды.

Қызбалық ямаса қәлемлеслерин менсинбеушилик әдебий критиканың жолы емеслиги белгили. Мине, усы жағынан И. Сағитовтың орынлы ескертиулерине қосылмау мүмкин емес.

Г. Есемуратов «поэзия көзи менен» деген мақаласында⁸ «Рубайылар» жөниндеги Ә. Пахратдиновтың мақаласын критикалайды. Автор турпайы сөзлер менен Пахратдиновты айыплайды. Бирақта «Рубайы» деген сөздиң мәнисине Г. Есемуратовтың өзи жақсы түсинбеген. Сонлықтан «Рубаят» деген жанрдың не екенлигин, оның қандай өзгешеликтери бар екенли-

1. «Әмиўдарья» №7, 1963-жыл.

2. Сол журналда, 86-бет.

3. «Совет Қарақалпақстаны» №25, 1962-жыл.

4. «Советская Каракалпакия» №60, 1963-жыл.

5. «Совет Қарақалпақстаны» №68, 1969-жыл.

6. Сол газета, № 59, 1963-жыл.

7. Сол газета, № 115, 1966-жыл.

8. «Әмиўдарья» № 4, 1966-жыл.

ги жөнинде мақалада айқын анықлама жоқ... Бердақ пенен Әжинияздың және хәзирги шайырлардың гейпара төрт қатарлы қосықларын «рубаятқа» жатқаруға болады, деп шатастырады»¹.

«Гейбир реңсиз, сапасыз шығармаларды тек критик әдебиятшы болғаның ушын оқысаң. Уақтың кетеди, және оларды оқыйман деп Союзлық хәм дүнъя жүзлик әдебиятта жүзеге келип отырған жаңалықларды оқыудан, бақлаудан кешигесең» деп үлкен өкиниш, өкпе айтады. Автордың өкпелеп ашыуланғаны соншелли, ол «Егер шығарма жаман болса, оған пикир айтпаған дурыс болады, ақыры, оның төмен шығарма екени өзинен-өзи белгили болып турса, оған пикир айтыудың не кереги бар. Бундай шығармаға пикир айтпаудың өзи де оған айтылған үлкен критика болып табылады»² деген шешимге келеді.

Тилекке қарсы, айырым критиклеримиздиң мақалаларында сыналып атырған объектке жолдаслық қатнас, әдебий этика жетиспеушилик ушырасып қалатуғыны сыр емес.

Әдебиятшы Б. Исмайлов белгили критик Ә. Насруллаевтың («Бир автордан еки хат») А. Абдиқайыровтың бир қатар мақалаларын усы жағынан орынлы сынаған еди. Тап сондай-ақ критиклердиң жазыушылар хаққында қалыс айтылмаған, гүмилжи қәте пикирлери жазыушылардың критик хаққында надурис жуұмақлар жасауына алып келеді. И. Юсупов өзиниң «Сын керек» деген қосығында («Сыншылардың түри көп-ау бирақта, гейбир сыншы әдилликтен жырақта», «гейбир сыншы бақлап жүрер қашықтан, қара сөзди зорға айырар қосықтан»), ал Т. Мәтмуратов «Досларыма дегенлерим» де критиканың адресине қарап:

Ким билмейди уйқастыруды,
Уйқастырап «сыншы» ларың да
Қой, оларға қулақ түриўди,
Қасыңызды шайыр барында»

деген жуұмақ жасайды. Айырым әдебий критиклерге жетиспей атырған этика буларда жоқ екенлигин бийкарлауға бола ма?

¹ И. Сағитов. Әдебият хәм дәуір. Нөкис—1988, 268-бет.

² «Әмиўдарья» № 4, 1963-жыл, 123-бет.

Солай етип, критика надурис қатнас оған писентсизликлер, сол критиканың талаптан төмен жазылуынан болып отырғанлығында мойыналасқа болмайды. Критика майдаланып кетсе, ол әдебиеттегі өзгерістерді көрмесе, бүгінгі әдебиеттің проблемаларынан өзін шетте татып, оған терең бара алмаса, әдебиет критикасы қаққанда унамсыз пикирлер бола береді.

«Әдебиетші Зоя Насруллаева «Әдебиет критиканың қазіргі жағдайы»¹ бойынша мақаласында 80-жылдардағы әдебиет—критиканың жағдайын бір қанша толығырақ ашып беріуге еріскен, бұл тараудағы кемшіліктерді, критиканың ала алмаған шеклеріне тоқтаған. Өткен 50-60 жылдар менен салыстырғанда критика кадрларының өсіушілігі, жанрлар бойынша қанителесіулер атап көрсетиледі. Автордың бұл пикирлері дурыс, сонлықтанда қазіргі дәуір әдебиет критикасының улыма дәрежесін белгилі жанрлардың әтирапында қарастырсақ, оның жетіскенлік хәм кемшіліктері, критиканың рауажланыу дәрежесін айқынырақ көз алдымызға келтириуіміз мүмкін.

Әдебиет портретлер жасау—соңғы жылдары критиканың бір түрі сыпатында анық көріне баслады.

«Әмиұдәрәя» журналында, газета бетлерінде орын алып атырған кишигирим мақалаларда белгилі бір штрих сыпатында таныстырыу унамлы нәрсе. Ж. Аймурзаев, Т. Жумамуратов, И. Юсупов, Т. Қайыпбергенов қаққындағы творчестволық портреттерде белгилі бір талапқа жууап берерлік система байқалады.

Усындай әдебиет творчестволық портретлер Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, И. Сағитов, М. Нурмухамедов, Қ. Мақсеговлар туұралы да пайда болды.

Әлбетте, буларда оригиналлықтан гөре бір-бирине уқсаслықтар да ушырасады, көбірек олардың шығармаларының мазмұнын баянлау еле басым, өзіншелігін терең ашыуға талпынуы болғаны менен сол өзіншеліктер көрінбейді, сол авторлардың творчестволық лабораториясына кириу байқалмайды. Бундай шебер жазылған творчестволық портреттерге оқыушылардың зөрүрлігін, әлбетте, есапқа алыу керек.

«Сүймегенге сүйкенбе», «Айгүл—Абат» пьесалары улыма драматургиямыздың алтын хорына киреди.

1. «Әмиұдәрәя» №11, 1985-жыл.

Усы жылдардағы драматургияға байланыссы жазылған пикирлер аталған пьесалардың әтирапында болуы нызамлы еді. «Сүймегенге сүйкенбе» 50-жылдардың ишинде қайта исленді хәм усы варианты Ташкенттегі өткерилетуғын декаданың программасына кирди. Критик Т. Баяндиевтің «Сүймегенге сүйкенбе»¹ деген рецензиясы бизің ойымызша өз ұазыйпасын жақсы атқарып шықты. Пьесаның бурынғы варианты менен салыстыра отырып, соңғысында оның бір қатар сценаларының, образларының өзгеріске ушырағанлығын хәм бұл өзгерістердің «Сүймегенге сүйкенбеге» унамлы тәсір жасағанлығын автор исенимлі ашады.

С. Хожаниязов тәжірийбелі хәм профессиональ драматург. Ол өзіннің усы пьесасы менен-ақ әдебиет тарийхында қала алады.

60-жылдарға шекем қысқа ұақыттың ишинде-ақ ол 700 мәртебе көрсетілген, соң, қазақ, тәжік, қырғыз хәм т. б. театрларда қойылуының өзі көп нәрсени аңлатады.

Мақалада пьесадағы халық санасының өсиуін көрсетиудегі, айырым образларды қайта ислеуінің утымдылығындағы авторлық шеберлік дурыс байқалған. Әуез бенен Төрениң арасындағы айтыслар, Әуездің шешиуші хәрекетлері пьесаға жақсы сыпат береді.

Мақала авторының дыққаты роллердің атқарылу шеберлігін ашыуға қаратылған. Композитор А. Халимовтың, режиссёр С. Жуманиязовтың бас роллерде ойнаған Ю. Мамутов, Г. Ширазиева, А. Сапарғалиевлардың шеберлігін исенимлі ашады.

Рецензияның талабында жазылған бұл мақала оғада сауатлы профессиональ сыпатқа ийе болды.

С. Хожаниязовтың пьесасының үлкен көркемлік бақалылығы,—деп жазады мақала авторы,—оның халықлығында. Халықлық комедияның сюжети енгизілген, жарлы менен байлардың арасындағы қарым-қатнасты сүүретлеуі жағынан фольклорлық шығармаға—сатиралық ертектерге, анекдотларға оғада жақсы хәм ең соңында ақылдың, зийрек хәм ар-намыссы адамдардың сықмар байлардың үстинен жеңисін көрсетеді. Пьесаның оғада сүйкімділігі сонда, автор онда халықтың нақыл-мақалларын, образлы сөзлерін, халық

1. «Әмиұдәрәя» №9, 1964-жыл, 104-105-беттер.

тың айырым традициялық үрп-әдетлерін кең пайдаланған. Жаңа сөз тиркеслері менен толықтырып, ұзақ уақыт ісledi.

Критик пьесаны таллай отырып, «Сүймегенге сүйкенбе» музыкасы менен хәрекетінің органикалық байланысы жағынан қарақалпақ театр искусствосының ишіндегі ең жақсысы болып табылады»,¹ деген пикирін қуаттауымыз керек.

Өйткені, театр коллективі менен унамлы творчестволық байланыста дөреген пьесаны биз еле көргеніміз жоқ. Автордың пьесаның орайы—Ғодалаққа байланысын деген тастыйықлауына да қосылмау мүмкін емес.

ХӘЗИРГИ ПОЭЗИЯ ХӘМ ӘДЕБИЙ КРИТИКА

Қарақалпақ совет поэзиясының рауажланыу дәрежесі әдеби-теориялық ой-пикир белгилі дәрежеде тәсір жасады. Өткен дәуірлер ишінде топтанған тәжірийбелерді жуумақтастыру, поэзияның жетіскендік хәм кемшиликлерін ашыу сол күнлердің талабы еді. Сонлықтан болыуы керек, 60-80-жыллары поэзия тарауында пикирлер таласы, шеберлік мәселелеріне арналған мақалалар көбірек көзге түсті.

Хақықатында да, көп тәжірийбеге ийе поэзиямыздың соңғы жыллардағы табыслары аз емес еді: ондағы жанрлық ізленислер, тематикалық кеңлік, поэзияның союзлық дәрежеге көтерилиуі шайырлық усылы бар шайырлардың жетісиуі, қулласы, поэзиядағы жаңалық қубылыслар критикада орынлы түрде сөз бола баслады. 50-жылардың ишінде-ақ газета, журнал бетлерінде жазыушылардың жыйнақларында поэмалар, жаңашыллық хәм дәстүр, лирикалық поэзияның түрлері, қосық қурылысы бойынша әдеуір пайдалы пикир алысулар жүзеге келді.

Дурыс, хәмменің пикирі бір жерден шыға бермесе де бизің жазыушы-шайырларымыз, сыншыларымыз теперишлик көрсетті, айтыстың мәдениеті жетіспей қалғандығын есапқа алмасақ, тутас алғанда, қарақалпақ поэзиясының юйлы-бәлентлиги хақындағы пикирлерге итибар бермеу мүмкін емес. Өкинишли жағы сонда, бул айтыслық сыпаттағы, мақалаларға

¹. Сонда, 105бет.

жуумақ жасауда көп ғана кемшиликлер жиберилди, айтысты баслаған баспа сөз орынлары буған жетерлі дыққат бөлмеді.

Қосық қурылысы хақындағы айтысты Қаллы Айымбетов баслады. Оның «Қарақалпақ поэзиясының қосық қурылысы»,¹ С. Ахметовтың «Қарақалпақ совет поэзиясының қосық қурылысы хақындағы мәселеге»,² Қ. Мақсетов «Қарақалпақ поэзиясында қосық дәретиушилик мәселесіне»,³ К. Муратбаев «поэзиямыздың қосық қурылысы хақында»,⁴ «Бууын теңлиги хәм уйқас»,⁵ А. Әлиев «Рубаят деген не»,⁶ «Қарақалпақ лирикасында жанрлық формалардың рауажланыу мәселесіне»,⁷ Г. Есемуратов «Поэзия көзі менен»⁸.

Бундай пикир таласлары жаңашыллық хәм дәстүр, социалистлик реализм методының пайда болыуы хәм қәлиплесиуі мәселелеріне байланысly да көтерилди.

Буннан айтайық дегеніміз, әдеби критикаға шайырлардың араласыуы көп пайда келтиреді, көп жағдайда олар өзлерінің кәсиплеслерінің жазғанларын шайырлық көз қарастан бахалауда ақ, қараны ашып беріуге умтылады. Бизде поэзия критикасы менен шуғылланыушы профессиональ әдебиетшылар аз емес, бірақ араны сууытып, ара-тура араласыу сыяқлы хәрекетлер көбірек. Хәзирги поэзияның мәселелері Г. Есемуратов, Ә. Насруллаев, Т. Мәмбетниязов, К. Худайбергеновлардың мақалаларында бір қанша тереңірек хәм көбірек айтылып киятыр. И. Сағитов, Б. Исмаилов, К. Мамбетов, Қ. Султанов, Ә. Пахратдинов, И. Юсупов, Қ. Мақсетов, С. Бахадырова, З. Насруллаевалар сыяқлы әдебиетшылардың поэзия тууралы жазған көпшилик мақалалары, көркемлік шеберлік хақындағы ойлары, әсиресе, поэзиямыздың жетіспеушилиги жөнінде айтқан пикирлері әдебиет мәпи менен беккем байланысly, оны буннан былайда рауажланыу бойынша ойласықлары көпшиликтің пикирлеріне сәйкес келеді.

¹. «Жас Ленинші», 23-август, 1951-жыл.

² «Әмиүдәрйя», №5, 1958-жыл.

³ Сол журнал, №6, 1963-жыл.

⁴ Сол журнал, №2, 1974-жыл.

⁵ Сол журнал, №6, 1974-жыл.

⁶ «Совет Қарақалпақстаны», 8-январь, 1967-жыл.

⁷ «Әмиүдәрйя», №2, 1969-жыл.

⁸ Сол журнал, №4, 1966-жыл.

Хәзирги поэзиямыздың гейпара мәселелерине арналған мийнетлердің арасында И. Сағитовтың «Әдебиет хәм дәуир» (1968-1988) «Қарақалпақ әдебиетінің өсиі жоллары» (1979) Т. Мәмбетниязовтың «Поэзия ҳаққында ойлар» (1985) деп аталған топламларындағы ең жақсы мақалаларын атап өтиўге болады. Хәр жыллары жазылған бул мақалаларда сол дәуирдеги поэзияның сыры хәм сыпаты ҳаққында унамлы пикирлер жәмленген.

И. Қурбанбаевтың поэзиялық шығармалары 60-жыллардағы критикада әдеуир сөз болды. Әсиресе оның «Бир жигит бизиң аўылда» топламы туўралы критикалық пикирлер характерли¹, бир қанша тәуир шығармалар да, төмен жазылғанлары да аралас келетуғын топламлар бизде көп десек, сөз болып отырған жыйнаққа да усы тән. И. Қурбанбаев өзине қатаң талапшанлық артса, жақсы қосықлар береді, ал асығыслыққа жол қойса, поэзиялық сыпаты төмен қосықларға жол қояды. Критик Н. Камалов топламға усы бағыттан қатнас жасаған. Мақала усындай бир стандарт бойынша жазылған, оған эстетикалық-критикалық талап жетиспейди. Н. Худайбергеновтың «Мийнет-сүйгиш келиншек хәм тракторшы бала»² деп аталған «Ықлас» поэмасына жазған рецензиясы да усындай белгиси менен көзге түседі.

70-жыллары қарақалпақ совет поэзиясында И. Юсупов, Т. Жумамуратов, Т. Сейтжанов, Ф. Сейтназаров, Т. Мәтмуратов К. Рахмановлардың творчествосына байланысly критикалық мақалалар әдеуир тереңлесті хәм олардың өзіншелликлерин ашыўға бағдарланған пикирлер жийи көрине баслады. Жоқарыда көргенимиздей-ақ И. Юсуповтың, Т. Жумамуратов, Ф. Сейтназаровлардың творчествосы ҳаққында критикалық пикирлер бурын да көзге түскен еді.

Ал, соңғы жыллары критиканың активлесіуінде бир жағынан бул шайырлардың творчестволық лабораториясын танытарлық шығармалары менен әдебий процессте үлкен орын ийелегенлиги болса, екінши жағынан әдебий процессте белгилі тәсир жасаған критикалық ой-пикирдің анағұрлым тереңлесіуінен деп қа-

¹ «Әмиўдәрәя», № 3 1966-жыл.

² «Жас Ленинши», № 78, 1963-жыл.

раўға болар еді. Ал, жоқарыда атлары тилге алынған жас авторлар 70-жыллары поэзияда үлкен үлес қосты, жаңа толқын болды.

«Тумарис ҳаққында әпсана» К. Мәмбетовтың белгилі шайырымыз И. Юсуповтың «Тумарис» поэмасының журнал вариантына арнап жазған рецензиясы болып табылады. Бул рецензиядан гөре проблемалық мақалаға бейимлеу, өйткени бунда Тумарис ҳаққындағы әпсана бойынша илимий пикирлер иске түседі. Усы әпсананың берилиуіндеги шайырдың мүлт басқан орынларына дау айтылады. Булар оқыўшыны исендиреди.

Мақалада шайыр поэмасының сәтлі қәдем екенлиги дәлилленген, мақала қызықлы оқылады, оның ишиндеги Ибрайымға тән излениўшиликлерге дыққат аударады. Поэмада әсирлер бойы киятырған халқымыздың нақыл-мақаллары шайырдың творчестволық лабораториясында қайнап, қайтадан исленген фрагментлерше жаңлап еситилди»—деген тастыйықлаўларына қосылыу керек.

Хәзирги поэзияда унамлы баҳаланып атырған шайырлардың бири И. Юсуповтың творчествосы. Ол ҳаққында арнаўлы изертлеу пайда болды¹, жазылған критикалық мақалалар, хәр бир топламына арналған рецензиялар бул шайырдың хәзирги поэзиядағы орнын дурьс ашты. И. Сағитовтың «Новатор шайырдың поэзиясы»², О. Бекбаўлиев хәм С. Абдуллаевтың «Тәсирли лирика»³, К. Худайбергеновтың «Шайыр жүреги»⁴, К. Мәмбетовтың «Тумарис ҳаққында әпсана»⁵ Т. Мәмбетниязовтың «Дәуир хәм қаҳарман»⁶ «Ұақыт сезими»⁷ хәм тағы басқа мақалаларды атап өтиўге болар еді.

Бизиң ўазыйпамыз И. Юсуповтың поэзиясын таллау емес, ал ол ҳаққындағы критикалық пикирлердің характерин, объективлигин түсиндириўден ибарат. Қарақалпақ әдебиетши-критиклер арасында И. Юсу-

¹ «Әмиўдәрәя», № 7, 1970-жыл, 92-бетте.

² Г. Есемуратов. Ибрайым Юсуповтың поэзиясы 1976-жыл.

³ И. Сағитов «Әдебиет хәм дәуир», 1968-жыл.

⁴ «Әмиўдәрәя» № 10, 1963-жыл

⁵ Сол журнал № 7, 1970-жыл

⁶ Сол журнал № 7, 1981-жыл.

⁷ «Совет Қарақалпақстаны», № 254, 1977-жыл.

повтың творчествосын бағалауда алағатлық жоқ, оны улыўма дурыс түсинди. Усыларды жуўмақтастырғанда И. Юсупов өз поэзиясы менен ҳәзирги қарақалпақ әдебиятындағы жетекши шайырлардың бири ҳәм бизиң поэзиямызды көп миллетли совет әдебияты тарийхында көриўге мүмкиншилик берди. Ол—поэзиямыздың ҳақыйқат новатор шайыры.

Мине, усы шайырдың жаңашыллығын, ҳәзирги поэзияға қосқан үлкен үлесин дәлиллеў жағынан И. Сағитовтың ҳәм К. Худайбергеновлардың И. Юсуповтың поэзиясы ҳаққындағы критикалық мақалаларына дыққат аударыў орынлы. И. Юсуповтың «Күн шығыс жолаўшысына» топламына байланыслы жазған «Новатор шайырдың поэзиясы»¹ деп аталған реценциясы өзиниң тереңлиги менен дыққатты тартады.

Топламдағы «Қара тал», «Таллы жағыс», «Қобыз», «Булақ ҳаққында баллада» қосықларына тән болған образлылық, шайырдың гейпара қосықларындағы философиялық ойлар, турмысты терең изертлеуден туўған мағаналы қосық қатарлары орынлы баҳасын алған. Әсиресе, «Монтёр бала сым тартып келди» лирикасындағы көркемлик ойлар, поэтикалық жуўмақ жасаудағы шеберлик, өткир диалоглар, нәзик сезимди уғымлы сүүретлеўлер, лиризмнің күшлилиги дурыс таллаўын тапқан.

И. Юсуповтың екінши топламында-ақ оның өсиўшилиги образлылықтың кем-кем күшейип, айтайын деген поэтик ойдың ушқырлана барыўының себеплерин де И. Сағитов исенимли ашады.

Оның рус ҳәм дүньялық поэзияға қанықлығы, творчестволық үйрениўлериниң жемисли болып атырғандығы шайырдың аудармаларынан да байқалады. Пушкинди, Лермонтовты, Гейне, Шекспирди, Бернсти, Мцкевичти, Маяковскийди ең дәслеп қарақалпақша жазып сөйлеткен И. Юсупов болды, деген жуўмақ жасайды.

Мақалада И. Юсуповтың форма жаңалықларына, поэзияны байытыўларына исенимли, дәлиллер келтиреди.

Мәселен, шайыр «көп миллетли совет әдебиятының тәжирийбесин өзлестире отырып, поэзиямызға бир қан-

¹ И. Сағитов. «Әдебият ҳәм дәўир», 1983-жыл,

ша жаңа өлшемлер менен формаларды киргизди... қосықтың жаңа ырғақларын пайда етти...уықас жағынан байытты. Онда бұрын ушыраспаған жаңа уықаслар көп гезлеседи. Бұл шайырдың излениўшилигин көрсететуғын жағдай»¹.

Критик сыпатында И. Сағитов бүгинги поэзияның жетискенлик ҳәм кемшиликлерин өз ўақтында барлап, бақлап баратуғын әдебиятшылардың бири. Оның биз сөз еткен мақаласы бұған жақсы дәлил бола алады. Автордың «Романтикалық поэма»² деген мақаласы «Дала эрманларын» таллаўды мақсет еткен.

Шайырдың поэзияға, улыўма, поэма жанрына киргизилген жаңалықлары, бұл мақалада да жоқары баҳаланғандығын көремиз. Дурыс, поэманы бағалауда автордың көп ғана ескертиўлери бар, мәселен уықасларда, сөз қолланыўларындағы асығыслықтың изи бар екенлигине дыққат аударған, бұған қосылмаў мүмкин емес.

К. Худайбергеновтың «Байтерек—бахыт дарағы»,³ деп аталған мақаласы И. Юсуповтың творчестволық портрети сыпатында жазылған. Бұл өзиниң мазмұны жағынан И. Сағитовтың пикирлери менен жақынласады. Деген менен, авторда шайырдың қарақалпақ классик шайырлары Бердақ, Әжиниязлар менен рухый жақынлықты ашыўға умтылыўы унамлы көринис тапқан. «Бердақ поэзиясындағы күшли социаллық рухта, Әжинияз лирикасындағы нәзик гөззаллықта шайырдың көркем эстетикалық традициялары сыпатында көринип отыр»⁴ И. Сағитов айтқан пикирлерди анағұрлым тереңлестирип, мақалада шайырдың творчестволық излениўлерине көбирек дыққат аударған.

«И. Юсуповтың творчестволық шыңларға өрлеўинде реалистлик традициялары күшли болған рус ҳәм тағы басқа Европа халықлары әдебиятының роли айрықша болды.... шайырлардың творчествосын үйрениў, әсиресе олардың шығармаларын қарақалпақ тилине аударыў шайыр ушын үлкен творчестволық мектеп болды... И. Юсуповқа өз миллий ҳәм дүньялық поэзияны творчестволық өзлестиріў жеке өзиниң бас-

¹ Сол кітапта 179-180-бетлерде.

² Сол кітапта 230—234-бетлер.

³ «Совет Қарақалпақстаны», 5-март, 1980-жыл.

⁴ Сонда.

қаларға усамаған шайырлық жолын табыуға, онда жасырынып жатқан талант булағының пәтлі атылуына хызмет етті»¹. Автордың дурыс белгилегеніндей-ақ И. Юсуповтың творчестволық өрлеуі тек өзіне ғана тән, ол хеш кимге ұқсамады, өзін кем-кем жетістіріп барды. Усы жетілісін барыуы шайырдың өз творчествосын ғана емес, пүткіл қарақалпақ поэзиясын байытты.

И. Юсуповтың поэзиямызға кирип келиуі менен поэзиямыздағы адамдардың жүректерін тербетіуші сәуірдің жағымлы самалына усаған процессти биринши гезекте көрсеткimize келеди. Буны кең мәниде лиризм деп атайды. Бул, лиризм адам жан дүньясының, ой-сезимлериниң шайыр поэзиясында заңлы мазмунға айланыуында, олардың тәбийй жемисинде берилиуінде хәм шайыр жүреги арқалы байытылып және күшли көркем формаға ениуин де аңлатыу менен бирге, ол шайырдың өмирге, турмыс хәдийселерине, адамлардың жан дүньясына шайырлық көз бенен нәзер таслап, жай көз бенен қарағанда, көринбейтуғын ой-сезимлерге толып тасатуғынлығын да өз ишине қамтыйды.²

Шайырдың поэзиясының ең күшли тәрәпи ол поэзияда реалистлик сүүретлеулерди раўажландырды, оқыушының жүрегине жол тапты, оқыушыны актив пикирлерге шақырды. Усы бағыттан мақала авторы «Сексеуил», «Қурық» лирикасының күшли жазылғанын дурыс мойындайды. К. Худайбергеновтың шайырдың творчествосын характерлеуинде оның тематикалық байлығы да, сапа өзгерислери де көрсетиледи, хәм усы моментлер қарақалпақ поэзиясының раўажланыуын белгилеуши өзгешеликлерге айналыуын тастыйықлауына да қосылуы керек.

Дурысында да, қарақалпақ поэзиясына сонет, романс, элегия романтикалық поэма, лиро-драмалық поэма усаған жанрлық түрлерди усы шайыр алып келди. «Соны нәзерде тутыу керек,—дейди автор,—бул жанрлар әдебиятымызда туысқан халықлар поэзиясына тек еликлеуден емес, ал миллий поэзия негизинде туысқан халықлар поэзиясы традицияларын нағыз

¹ Сонда.

² Сонда.

творчестволық өзлестиріу нәтийжесинде дөреди»¹. И. Юсуповтың поэма жанрындағы утыслары да автор тәрәпинен бирнәуие дурыс анықланған, улыума ол өзіне шекемги әдебий критиканың пикирлерин орыны жуумақластырған.

Шайырдың дөретпесин түсинип, шын жүректен сезинип таллау Г. Есемуратовтың, К. Рахмановтың шығармалары тууралы «Лермонтовтың жасы»², И. Юсуповтың шығармалары жөниндеги³, К. Мәмбетовтың «Жүрек пенен сырласып»⁴ (1972), К. Худайбергеновтың «Поэзияның жаңа толқыны»⁵ деген мақалаларынан байқауға болады.

Г. Есемуратовтың жас шайыр К. Рахманов ҳаққында жазған мақаласы жай ғана рецензия емес, ал шайырдың қосықларының мағанасын терең түсинип, оның менен бирге ортақласыу сыпатында көзге түседи. Шайырдың басынан өткерген кеширмелери, кеуил күйи менен қуғаншы, иренжиуи мақалада тәсирли жеткерилген, бизиң көпшилигимиз поэзия дөретпесин таллағанда мазмунын баянлауға қумармыз, ал критик олай етпеген, шайырдың шығармаларының мәнисин, көркемлик күшин жүрек пенен түсинип таллаған, сөйтип, оның өзіне ғана тән шайырлық ҳауазын көтерип хәм поэзияға қосып отырған жаңалығын анықлаған.

Әлбетте, анау ямаса мынау шығарма жөнинде хәр кимниң түсиниги, қабыл етиу талантына байланыслы өзиниң ой-пикирлери болады. Әдебият критикасы да усы мүмкиншиликтен шығады.

Деген менен, шығарманы баҳалағанда оған нағыз принципаль баҳа берилиуи керек. Әдебият критиги қатардағы жай оқыушы ғана емес, ал әдебий процессти жетик билетуғын, жазыушыға жол-жоба беретуғын устаз, ол көркем әдебиятта партияның бағытына беккем сүйенеди хәм оны иске асырады. Жақсы, билгишлик пенен жазылған сын сол шығарманы оқыуға ийтермелейди, өз пикирине ортақластырады, сөйтип оған тилеклес етеди.

¹ Сонда

² «Әмиўдәрья», № 12, 1970-жыл.

³ Г. Есемуратов. «Ибрайым Юсуповтың поэзиясы», Нөкис-1976-ж.

⁴ «Әмиўдәрья» № 7, 1972-жыл.

⁵ Сол журнал, № 6, 1972-ж.

Ә. Насруллаевтың «Бир автордан еки хат» деген мақаласында оның тутқан бағыты оқыушыға унамайды, автор жол силтеу, творчестволық ойласық орнына муқатыу, ҳәкимшилиқ жолына жақын турады. «Аузын, ашса, өкпеси көринеди» дегендей-ақ, критикке дослық қатнас, мәдениеттілік жетіспей турады. Бундай мақалалардың изи дау-жәнжелге айналғанлығын да билемиз, оларда сын орнына шымшымайлық ушырасты. Шығарманы мақтағанда да, жаманлап сынағанда да дәлил керек, жазыушыны, оқыушыны исендириу керек. «Оқыушы сыпатында бул мениң пикирим» деген менен усынның өзи де дәлилди талап етеди. А. Әбдинайымов өзиниң Хожабек Сейтовтың «Коммунизм бәхәри», «Бәхәрде Әмиу бойында» деген топламлары тууралы «хақықатлық ашшы тийеди»¹ деген мақаласында бир топламнан ауыз тушырлық ҳеш нәрсе таппапты. Еки топламнан еки қосықты мысалға келтирип, «бул поэзия болмай, поэзияға пародия болып тур. Не ушын қосықлары оқыушыға тәсир етпейди? Буну әдебий критиклер түсиндирер, деген үмиттемиз. Биз китап оқыушы иретинде өзимиздиң қалыс пикиримизди айтыуға мәжбүр болып отырмыз»² деп гәпти питиреди.

Шығармаға қатнас жасауынан автордың «қалыс пикирин» көриу қыйын, өйткени, бул дау, жәнжел тууғызатуғын, биреудиң ийтермелеуи менен жазылғанға уқсайды. Ә. Насруллаевтың «Мениң заманласларым» деген шайыр Т. Жумамуратовтың топламына берген рецензиясында да жоқарыдағыдай асығыс жуўмақ бар. Автор шайырдың он жыл дауамында берген топламындағы қосықларының өзінше жақсы дегенин де, төменин де таллап, жуўмақта: Т. Жумамуратовтың «Мениң заманласларым» атлы китабы поэзия майданында онлаған жыл ишинде ерискен табысларының жуўмағы, бирақ творчестволық табыс емес»³— дейди. Жазыушылықта творчестволық табыс болмаса, қандай табыс хақында сөз болыу мүмкин?!

Ә. Насруллаевтың мақалаларындағы усындай бир жақлама тастыйықлаулар баспа сөзде аз сөз болған жоқ. Бул хақында Г. Есемуратов, Б. Исмаилов, И.

¹ «Әмиудәрә», № 3, 1969-жыл.

² Сонда.

³ «Әмиудәрә», № 10, 1961-жыл.

Сағитовлар да өз уақтында тийисли пикир айтқанлығы белгилі. Усы автордың «Коммунистлик партиялылық—әдебиятымызың компасы»—деген мақаласындағы айырым тастыйықлауларға қарап И. Сағитов дурыс пикир билдиреди: «Мақаланың улыўма бағдары айрым режелери дурыс. Бирақ та тек бир-еки куплет қосықты жулып алып, бир қатар шайырлардың барлық творчествосын қаралау фактары да бар. Мысалы, шайыр Т. Жумамуратовтың қосықларынан бирнеше қатар үзиндилер келтиреди де басқа контекст пенен байланыссыз алып, шайырдың творчествосына үлкен айып тағылады. Бул, әлбетте, дурыс метод емес».¹

Дурыс, Ә. Насруллаев әдебий фактлерди дурыс анализлеуде бай тәжирийбеге ийе, оның өткир мақалаларын ҳеш ким бийкарлай алмайды. Ал, усы автордың айрым жақсы деген мақалаларында да бир жақлама тастыйықлауларда көпшилиқ әдебиятшылардың сынаулары орынлы көринеди.

Оразақ Бекбауловтың мақалаларының ишинде Х. Тәжимуратовтың «Мақсетке жеткенлер» повести хақындағы критика хәм библиографиясы дыққатқа ылайық. Қосық пенен жазылған бул повесть өз темасының әҳмийетлигине қарамастан таланттан күтә төмен жазылған шығармалардың қатарына киреди. Критиктиң айтыуы бойынша бунда «қарақалпақ халқының турмыс гиришилигин характерлеп көрсететуғын образлы қатарлар жоқ, оқыушының жүрек сезимин оятып, жанын тербеуге тийисли болған, халықтың турмысын көрсететуғын көркем эпизодлардың орнын автордың хәдден тыс қыялы, турмыс шынлығына жатпайтуғын сүүретлеулер ийелеп кеткен»².

Мақаланың авторы, ең алды менен шығарманың композициясының надурыс қурылғанын дурыс көрсетеди, өйткени бунда шығарманың қурылысы шынлыққа жантасатуғын фантастикалық эпизодлар киргизилген. Повестьтиң совет дәуирин сүүретлеуге арналған бөлиминде қахарманларға көркем образ берилмеген, улыўма пыяда гәп пенен баянланады. Критикада көрсетилгениндей-ақ «шығармада аты атал-

¹ И. Сағитов. «Әдебият хәм дәуир». Нөкис—1988, 268-бетте

² «Әмиудәрә» № 9, 1960-жыл.

ған алпыс алты адамның биреуінің характери оқышының көз алдына елеслерлік дәрежеде сүүретленгенин көре алмайсаң».¹

Бекбауловтың мақаласы жалпы оқышылардың бұл повесть тууралы пикирлерин беккейлеуге жәрдем етти, бұл жарамсыз «шығарманың» сәтсіздіклерінің себебин әдил ашып берип, көркемдік болмаған жерде, әдебий шығарманың болмайтуғынлығын конкрет мысалдар менен дәлилдеді. Мақаланың үлкен бір құнлығы усында болды.

Бирақта поэзияның критикасына бирдейине усындай сәтділік, шығарманы көркемдік таллау жетісе бермейді, айтылажақ ойлар улыма дурыс болғаны менен олар жүдә тәсірсіз, солғын шығарманың мазмұнын баянлауға уқсайды, шығарманың ишки құрылысына жетип, оның характерли белгисин аша алмайды. Ә. Насруллаев «Дәли Назбергеновтың поэмалары хақында»² деген көлемли мақаласында шайырдың поэмалық тарийхындағы орнын ашыуды мақсет еткен, дурыс оның өз байқаулары бар, бирақта шайырдың творчествосының жетіскенлигине қосыла алмайтуғын «Еки батыр» поэмасын аспанға шығарып мақтайды, «пүткил Уллы Уатандарлық урыс жылларында жарыққа шыққан қарақалпақ совет шайырлары дөреткен пүткил эпикалық поэзияда ең жақсы шығармалар қатарында атап көрсетіуге болады. Ол өзиниң усы үлеси менен урыс дәуириндеги қарақалпақ эпикалық поэзиясында белгилі из, бағалы мийрас қалдырды»³ деп жазады.

Автордың булайша тастыйықлауларына сөз етип отырған поэма жууап бере алмайды, талантлы шайырдың «Еки батыр» шығармасы өз образларының, уақыяларының исенимсізлігі, урыс картинасын дурыс ашып бере алмағанлығы менен характерленді. Урыс жылларындағы айрым поэмалардың турмыс хақықатлығын дурыс бере алмағанлығын көрсетип келип, М. Нурмухамедов былайша пикир жүргізген еді: «Бұл—Н. Дәлиниң, «Еки батыр» поэмасында ашық көринеді. Бас герой жалғыз етип көрсетілген. Автомат

¹ Сонда.

² Сонда.

³ «Әмиўдәрья», № 9, 1960-жыл.

хәм наған менен құралланған фашистти қылыш пенен шауып таслайды, биреуін тутқынға түсіріп алып келеді..... Бұл жерде сауаш майданының көриниси урыста тийкарғы күш болған жауынгерлерди көрмеймиз. Поэма сюжет, форма, ритм жағынан да дәстанларды еске түсіреді. Майда жанрлардан күтә жақсы табысларға ерискен талантлы шайыр Дәли көркем сүүретлеудің хақықатлығынан бұл шығармада бир қанша шетке кетеді».¹

Бұған қосымша тағы мыналарды айтыу мүмкін. автор жетіскенлік сыпатында мынадай қатарларды келтиріп, соны көтермелейді:

«Жүр, жүр,—дейди биреуі,

Неге қарап турасаң,

Өзин жүр алда, господин.—

Дейди тағы биреуі.

Умтылады илгери,

—Өзин жүр алда господин,—

Дейди тағы биреуі.

—Атыласаң жүрмесен

Қорқақ деген ат пенен.

Дейди офицер солдатқа.

Ынырсып айбат пенен».

Сүүретлеу усылы жағынан өткен әсир қарақалпақ поэзиясында ушыраспайтуғын усы жаңа қатарларда оқыушы тек фашистлердің жыртқышларша кирип киятырған хәрекети менен емес, ол «оның үстине фашистлердің пәс психологиясы менен де танысады».² Автор усындай әдебиат критикасында ойланбай, мәселениң ақ, қарасына жетпей үстиртин айтылған пикирлердің пайдадан гөре зыяны көбірек болады.

«Совет Қарақалпақстаны» газетасында шайыр Т. Жумамуратовтың «Сынға шымшымайлық жараспайды» деген көлемли мақаласы басылды. Мақаланың атынан көринип турғанындай-ақ ол критика хақында жазылған критика. Әлбетте критикалаушы сынды қабыл етиуші жазыушылар аз, ол унай бермейді, өйткені, ол шайырға усынып отырған Гүлдәстеси емес,

¹ М. Нурмухамедов. Қарақалпақ совет әдебиатының рауажланыуына рус әдебиатының тәсири. Нөкис—1956-жыл. 149-бет.

² «Әмиўдәрья», № 9, 1960-жыл.

³ «Совет Қарақалпақстаны», № 124, 1966-жыл.

ақыры. Соған қарамастан критик мақала жазып, пикир айтқанда ол биреуге унай ма, я унамай ма, критиканың объектиси ким екенлиги оны қызықтырмайды, ал ағынан жарылып, өзінше дурыс бағасын береді. Шыншыл сынның миннети усы. Биреудің қас-қабағына үңили, хызмет орнына қараушылық пенен жазылған сынның өмири жоқ. Газета-журнал бетлерінде дағазаланған жазыушылардың пикирлерінде, съезд пленумларындағы айтылған сөзлерінде критиканың адресине көп сын пикирлер айтылады, булардың басым көпшилиги оның кемшилиги не хаққында Т. Жумамуратовтың дурыс айтқанындай-ақ: сыншыға дасын керек». Бирақта усы бир қанша тәуір жазылып, сынның кемшилигин ортаға салып ойласқан мақалада «бир қайнауы» ишинде кетип, орынсыз айтылған пикирлер де аз емес.

«Гейнара жолдаслар критиканы тек шайырлардың минин айтып, хәкимшилик ете беріу мәнісинде түсінеди..... төрт-бес шайырдың атларын атайды да, олардың басқаларына хаслан күн көрсеткиси келмейди. Тек сын сыпыра жаманлай берсе болғаны. Егер биреулер меннен: «Қарақалпақстан бойынша көп критикаланатуғын кимлер?—деп сораса, мен «ең көп критикаланатуғын тек шайырлар ғана» деп жууап берген болар едим».....

«Шайырларға хұрмет пенен қарау керек, ким болса сол шайырдың абырайын төгіуге хақысы жоқ. Қайта олардың ең жақсы қосықларын, поэмаларын, айрым сөз маржанларын тауып, мийден шыққан мийнетлерин елдің арасына пропагандалау зәрүр. Сыншы болған адам өз елинің, өз әдебиятының патриоты болып, бүлбилдей көзі гүлге түссін».¹

Талантлы шайырдың бул пикирлерине қосылуға болмайды. Неге? Неге екені сол, шайырдың улыума критика хаққындағы пикири бир жақлы, «ол тек жаманлауды биледи» деген надурыс түсиникти өзи де жақлап отыр. Критикаланып талқыға түсип атырған шығармалар тек шайырлардың ғана дөретпелеринен ибарат емеслиги хәммеге анық ғой.

Сонлықтан тек шайырлар хаққында айтылған пи-

¹ Сол газетада.

кирлер шайырдың түсінгениндей-ақ шымшымай сын деп ойлауға тийкар жоқ.

Дурыс, шайырларға (тек шайырларға ғана емес—А. С.) хұрмет пенен қарау керек, бул көптен мәлим гәп В. И. Лениннің көрсеткениндей-ақ талант сийрек гезлесетуғын нәрсе, оны ықтыятлық пенен қууатлап отырыу керек.

Бирақ, бул шайырдың кемшилиги айтылмасын, деген гәп емес, биз оны уақтында көріп, дурыс бағдар беріп отыруымыз тийис, сондай-ақ патриот болуу ушын тек мақтаушы болуу шәрт емес, шайыр айтқандай критик жақсыны көріп, жаманға көз жума алмайды, онда ол патриотлық қасиеттен айрылады. Гүл болып, оған бүлбилдің көзі түсіу ушын көп тәрбия керек десек, әдебият критикасында тәрбиялық жұмыс алып барады. «Шымшымайлық» шайырлар хаққында жазылған мақалалардан гөре, шайырдың өзинің жууап иретине айтып отырған мақаласында барға уқсап турады. Өйткени, ол критиклерди «шайырлардың абырайын түсириушилер», «халтурчиклер» деп ат тағады.

«Ким болса да критиканы сылтау етип шайырларды халық алдында, партия алдында убыжық етип көрсетиуді қойуу керек»,¹ дейди. Критикти хәм критиканы жазыушының маңлайынан сыйпап, арқасынан қағатуғын хызметкерлері деп қарау жоқ хәм болууы мүмкин емес, ол творчество хызметкери, абырай жазыушыға да, критикке де тең. Сонлықтан критиктен тек жағымлы сөз еситиу хаққындағы шайырдың пикири тауып айтылған емес, әлбетте.

Ретли орнында мына пикирди айтып кетиу артық болмас еди. И. Сағитов өзинің «Әдебий критиканың жағдайы» атлы мақаласында Т. Жумамуратовтың мақаласындағы көпшилик пикирлерин қууатлайды. Бирақта И. Сағитов шайырдың мақаласын қаншелли жақласын, биз белгили әдебиятшының мына пикирлері менен келисе алмаймыз: «Шайыр—нәзик жанлы адам. Ол—мақтауды, көтермелеуді сүйеди. Ол ауыр сөзди көтермейди. Критик жолдаслар шайырлардың өзгешеликлерин есапқа алыулары керек».²

¹ Сол газетада.

² И. Сағитов. Әдебият хәм дәуір. Нөкис 1988-жыл 267-бет.

Әлбетте, тәжірийбелі әдебиетшінің аузынан шыққан бұндай тастыйықлаулар шайырлар үшін критиканы писент етпеуге, оларға топылыуға мәжбүрлейді. Критика тек мақтау үшін жазылмайды, шайырды мақтаса—әдил, критикаласа—дәхмет бола бермейді, оған объектив, қалыс пикир ғана тән болыуы керек. Шығарманың кемшилігін көрмей, көтермелеп мақтауда, сондай-ақ жаманлау керек болғаны үшін дәлелсіз айыппау да зиян екенлігін түсініуіміз тийіс.

Шайыр Т. Жумамуратовтың мақаласынан шыққан бұл жуұмаққа қосылмауымыз бенен биз онда дурыс айтылған, гейпара басқа пикирлерді көрмеуіміз де мүмкін емес. Мысалы, мақала авторы айрым сыншылардың шығарманы, таллау хәм бахалауға женил қарағанлығын, майда-шүйдеге жабысып, сол тийкарда жуұмақ шығарыуының надурислығына қынжылады, биз буган қосыламыз. Критика туұралы «алып топылыулар» пәс пикирлер, алып-қашпай ушқары пикирлердің бир жағы усыған да байланысly. Усындай жағдайда критиктің қәлемлес жазыушылары сының унамсызы менен бирге унамлы жағын да жоққа шығарыуға, оның мәнісін бурмалауға хәрекет жасауға мүмкінлік табады.

«Совет Қарақалпақстаны» газетасында Қ. Камаловтың шайыр—Т. Жумамуратовтың «Қараматлы тулға» топламына рецензиясы басылған.¹ Улыұма, топламды унамлы бахалау менен бирге критик мақаланың жуұмағында «шайырды турмыстан артта қалды, шайырдың хәзирги бизиң дәуиримиздің космос дәуири екенлігін умытпауын тилер едик. Қәлемкештің турмыстан кейін қалыуы, алдын ойлаушылығынан алжасыуы оқыушыны оғада иренжитеди», деп жазады. Т. Мәмбетниязов өзиниң бир мақаласында² сол шайырдың теңеу сөзлерге итибарсыз қарағанлығын (Ленинди пир тутар дүньяның жүзи) критикалайды. Ә. Насруллаев шайырдың «Мениң заманласларым» топламын, «творчестволық табыс емес» деген жуұмаққа келеди. Ал, «Коммунистлик—партиялылық—әдебиатымыздың компасы» атлы мақаласында «Партия бауырманымыз» қосығын таллап, бунда надурис көринис-

¹ «Совет Қарақалпақстаны», 29-январь, 1966-ж.

² «Вестник КК Филиала АН УзССР, № 4, 1966-ж.

лер бар, өткен өмирге берген бахасы оғада гүнгирт идеялық жақтан төмен деп тастыйықлайды»¹.

Егерде усы пикирлердің бәри жуұмақланып, бириктирилип, бир мақалада берилсе, шайыр хаққында оқыушыда қандай пикир пайда болатуғынын аңғарыу қыйын емес. Бирақ, анық изертлеп айтылған пикирлерді, критикаланған қосықларды таллап қарағанда хақыйқатлық шайырдың тәрепинде, өйткени оның дурыс ойлары солай емес пе, деген қыйсын менен бийкарланған.

Әлбетте, шайырдың шығармаларына жазылған критикалық пикирлерді таллағандағы бизиң мақсетимиз шайыр менен критиктің ортасында келистириуди гөзлеген арашалау емес, ал бириншиден, сын туұралы надурис көз қарасты көрсетиу, екіншиден, айрым сынларда, соның ишинде усы шайырдың шығармаларына айтылған базы бир нышанаға дәл тиймей қаңғалап кеткенлігін ескертиуден ибарат. Биз анау ямаса мынау шығарманы бахалауда пикирдің бирдейине сүмбедей болып шыға бермейтуғынлығын билемиз хәм бұл тек тосыннан болған жаңылыс болса, кеширмели де болар еди бирақ қәнигели критиктің авторға деген қатнасынан болса, оның пайдасыз, өмирсиз пикир екенлігін ашық айтыуымыз тийіс.

Критикке жанапайшы көп, өзін мақтағанды жақсы көрип, елжиреп туратуғын жазыушылар да табылады, бундай жағдайда критик өз хұжданы, намысы беккем исенимине ғана сүйениуи керек, критиктің өз исеними тийкарында айтылған пикирдің гейде оның шығарманың тәбиятына түсинип жетпеушилиги, тәжірийбесиниң азлығында болыуы мүмкін.

Әдебий критик, Т. Мәмбетниязовтың «Хәзирги заман қарақалпақ пейзажлық лирикасы» хәм «Әдебиатымыздағы философиялық лирика» деген мақалаларында автордың тәжірийбесизлігіннен ерси пикирлер айтылады, сол шығармадан шығыуы мүмкін емес, жуұмақ шығарылады. Мысалы, ол халық шайырларының гейпара дидактикалық пикирлерин «ойып айтылған» философиялық лирикаға жатқара салады, оның таллауы бойынша қарақалпақ совет шайырларының кемшилігін философиялық лирика жазған.

¹ «Әмиүдәрә» № 3, 1966-ж.

Автор халық шайырынан мынадай қатарларды келтирген:

Шайыр болсаң турмысты жаз, шетleme,
Шынлық қалып, басқа жаққа бетleme,
Турмыстан тыс, өмірден тыс сөз болса,
Қуры самтық мәніссіз бір ҳештеме».

Турмысты, шынлықты жазыуға шақырыуды Садық шайырдан бұрын да көп айтқан, хәзир де айтылып атыр. Автор бұны философиялық лирика сыпатында дәлиллеген, оның менен турмай, қосықтың мазмұнын ежелеп өзінше берген. Автордың таллауына қараныз: Шайырдың творчествосы (сөз жоқарыдағы қосық қатары хаққында—А. С.) тек турмыс пенен байланыста өмір сүре алады, ал бұл турмысты дурыс сүүретлей алмаса, онда ол Садық шайыр айтқандай, жыйналған бир «самтық». Оны өртеп жиберіуден басқа ҳеш илаж қалмайды. Бұл пикирдің дурыслығын уақыт қууатлап отыр. Турмыс адамды үйретеди. Турмыстан тыс нәрсе, жәмийеттин рауажланыуы үшін пайдасыз».¹

Автор таллап үлги сыпатында келтирген қатарларда «ойып айтылған» философиялық лирика көринбейди. Егер критик И. Юсуповтың «Тасқын болып ағып өт», қосығын таллайды екен, «шығармаға жақсы мазмун, жақсы идея керек» деген бұрыннан белгили пикирден узақласа алмайды.

Мине, усындай орынсыз тастыйықлаулар, гейде шама менен айтылған критикалық бақалар әдебий сынның этирапында жазыушылардың критикаға писентсизлик пенен қарауына мүмкиншилик бергенлигин жасырууға болмайды.

Поэзия критикасында соңғы жыллары шайыр Т. Мәтмуратовтың творчестволық изленислери көбирек дыққат аударып келиуи ызамлы еди. 1966-жылы «Лирика» деген биринши топламы менен поэзияға араласқан бұл шайыр 70-жыллардың басларында-ақ тағылды, әдебий критиклеримиз бұл шайырдың өз келешегинен көп үмит күттиретуғынлығын ашып айтты. Шайырдың биринши топламы хәм журналда жәрияланған гейпара қосықларының тийкарында-ақ «Төлепберген Мәтмуратов нәзик, адам жанын толқытатуғын лирик

¹ «Әмиүдәрә», № 2, 1969-ж.

болып, жетилисип киятыр,—деп жазды М. Нурмухамедов өзиниң «Үш шайыр» деген очеркинде».¹

Мақалада автор улыуа көпшилик жаңа жаза баслаған шайырлар ушын характерли болып келетуғын кемшиликлерди орынлы көрсетә келип, соның менен бир қатарда «шайырдың пикирлери менен бирге сезимлериниң адамды ериксиз түрде өзине тартатуғын дәрежеде айқын болыуы («қыз тиккен гилемге тигилип турдым, жазған қосықларымнан түңилип турдым»), оқыушының кеўлине жақын болған жаңалық хәм сезимлерди беріуіндеги колоритлилик («көз қараспақ ойнайық дедиң, көзлерине тигилер едим»), былайынша қарағанда әҳмийетсиздей болып көринген қубылысқа үлкен социаллық идеяларды да қоса сүүретлей билиу» хәм т. б. унамлы сыпатларын дәлиллеп көрсеткен».

Автор орынлы түрде Т. Мәтмуратовтың поэзиясының келешегин аңғарған, оның өсиу үстиндеги шайыр екенлигин гуманланбастан бақалай билгенлигин атап өтиу керек. Т. Мәтмуратов лирикасының Әжинияз, Аяпберген, Лермонтов, Есенин творчестволары менен жақынлық—байланысларын М. Нурмухамедов жақсы билдиреди. Бизинше соң бир қатар критиклер Т. Мәтмуратов поэзиясын бақалауда усы бағыттан шығып атырғанлығын да қосып айтыуымызға болады.

Бизин үлкен шайырымыз Ж. Аймурзаевтың «Шайырлар дуньясы»³ атлы мақаласында бир қатар сөз шеберлери хаққында айтқан пикирлери характерли. Әлбетте, шайырлар—шайырлар хаққында өз пикирлерин билдирип барыулары творчество ушын оғада унамы нәрсе, усы жағынан аға шайырдың пикирине көпшилик творчество адамлары, айрықша шайырлар дыққат бөледі.

Жети шайыр хаққында айтқан пикирлеринде Ж. Аймурзаев сол авторлардың творчестволық өзгешеликлерин көп жағдайда дурыс белгилейди: Кеңесбайдың қарақалпақ совет поэзиясына киргизген жаңалықларының бири «онлық», «сегизлик», «алтылық» формасындағы қосық үлгилери деп орынлы көрсетеди. Оның талантлы жазылған қатарларына нәзер аударарды. М.

¹ Сол журнал, 118-бетте, № 4, 1971-ж.

² Сонда

³ «Әмиүдәрә» № 9, 1971-ж, № 61, 1977-ж.

Сейтаниязов творчасовында шет ел темасының унамлы сәулелениуін, оның қосық қатарларының мазмунлылығын, толғанысларға байлығын характерлейди. Т. Сейтжановтың топламлары тийкарында ондағы публицистикалық бағытты аңлайды. Ж. Дилмуратовтың балалар дүнясы менен жақсы таныслығын ескертеди. У. Пиржановта сапаға умтылушылық, образлылықтың күшлилигин көпшиликке үлги етеди. Т. Қабуловтың ең жаңа қосықларына тән ойлылықты, образлылықты, жаңа форма излениушилигин мақтаныш етеди.

Ж. Аймурзаевтың мақаласында Т. Мәтмуратов хақында билдирген пикирлери бурынғы айтылып киятырған бақалар менен үнлес. Әсиресе, Т. Мәтмуратовтың нәзик сезимли шайыр екенлиги көрсетилген.

Мақалада ҳәр бир шайырға унамлы бақа берилиу менен автор өзи байқаған кемшиликлери ишинде бүгип қалмайды, өз пикирлери менен ортақласады. Шайырлардағы асығыслық, тилди шубарлау (К. Рахманов), қайталаулар, жылтырауық сөзлерге көбирек умтылу (Т. Мәтмуратов), орынсыз сөз қолланыслар, сөзлерге итибарсызлық (Т. Сейтжанов) уйқастағы шубалаңқылықлар (Ж. Дилмуратов) сыяқлы моментлер дурыс сыналған.

Бизің ойымызша Ж. Аймурзаевтың мақаласындай материаллар бизде оғада сийрек, өз қәлемлеслери менен пикир алысу дәстүрге сициуи керек. Ж. Аймурзаев өз шәкиртлериниң жетискенликлерине қууанады, кемшилигин болдырмауға ат салысады, ғамхорлық жасайды. Дурыс, буларда эмоциаллық басымлау, таллауға орын қалмайды.

Т. Мәтмуратовтың сәтли изленислери, поэзиядағы өз нағысының тәбийғыйлығы, дәстүр ҳәм жаңашыллық мәселелерине творчасовлық қатнаслары К. Мәмбетовтың «Жүрек пенен сырласып»¹ «шайырдың ашылысуы»² мақалаларына, тәсирли жеткерилгенлигине дыққат аудару орынлы. Т. Мәтмуратов—нәзик лирик. Мине, усы сыпатты мақала авторы дәл көре биледи, ең жақсысы шайырдың көп қосықларының биографиясы оған таныс. Шайырдың лирикасының тийкары—үлкен

¹ «Әмиўдарья» № 7, 1972-ж.

² Сол журнал, № 10, 1979-ж.

адамгершилик, ҳадаллық, мухаббат хақында сыр шертеди. Автор шайырды бақалауда поэзияның жоқары принципнен, оның турмыс пенен байланысы, уақыт тынысын сәулелендириу дәрежесинен бақалауы унамлы. Шығыс поэзиясының дәстүрлерин раўажландыру Т. Мәтмуратов шығармаларының бир унамлы сыпаты десек, критик усы моментлерди конкрет мысаллар менен дәлиллей алған.

Жоқарыда айтқанымыздай-ақ, Т. Мәтмуратов творчасовы басқа да критиклеримиздин мақалаларына объект болды. К. Худайбергеновтың «Поэзияның жаңа толқыны» («Әмиўдарья», № 6, 1972-ж) мақаласында бул шайырдың адам сезимине дыққат аударуы, образлылық, сол арқалы оқушының ойындағысын тауып айтушылығын дурыс характерлеген.

Соңғы жыллары поэзия критикасында Т. Мәмбетаниязов өзиниң критикалық мақалалары ҳәм рецензиялары менен жақсы көринип атыр. Әсиресе, оның Т. Мәтмуратовтың «Арзу шәмени» топламына жазған «кеуил тарлары»,¹ И. Юсуповтың «Қарақалпақ хақында сөз» поэмасына арнаған «Дәуир ҳәм қахарман»,² Ғ. Сейтназаровтың «Темир қазық», топламы тууралы жазылған «Шайыр толғаныслары»³ мақалаларында таллап дәрежесинде айтылған сын пикирлер дәлилли көринеди.

Соның менен бирге критиктиң гейпара мақалаларында шайырлардың адресине ақыл айтушылық, белгили нәрселерди дизе бериушилик сыяқлы моментлер де жоқ емес. Т. Мәмбетаниязов шайыр К. Рахмановтың «Өмир сен уллысан» топламына арнап жақсы рецензия жәриялады.

Бирақта усы жақсы мақалада мынадай орынсыз тастыйықлаулар ушырасады: «Адамлардың ажырамас бир бөлеги болған шайырды не тынышсыздандырса, ол соған өзиниң күшин бағдарлауы керек... ийлеуи жетпеген ылайдан жақсы гербиш шықпайды... Егерде ол тек поэзия менен шуғылланса, буннан да жақсы шығармалар дәретиуи мүмкин. «Автор шайырды адамлардың бир бөлеги» дегенде не айтпақшы?! Поэ-

¹ Сол журнал № 10 1982-ж.

² Сол журнал № 7, 1981-ж.

³ Сол журнал, № 11, 1984-ж.

зияны ылай ийлеу менен салыстыруу да келишип турган жоқ.

Әлбетте поэзия критикасы бундай моменттерден жоқары көтерілиуі тийис, ол көркем шығармаға дурыс, саррас баға бериуге ерисиуі керек. Соңғы жылдары жазылған Қ. Мақсетовтың «Макарья сулуу» пьесасы¹ К. Султановтың «Темир қазық» поэмасы хақында² К. Худайбергеновтың «Байтерек бахыт тереги»³ мақалаларындағы унамлылықты, пикирлердің конкретлигін атап өтиу керек. Қ. Мақсетов Т. Жумамуратовтың үлкен дөретпесінің поэзиядағы орнын исенимлі ашады, оның өзгешелік бояуларын, көркемлік күшін таба биледи. Ал Қ. Султанов болса, Ғ. Сейтназаровтың поэмасындағы психологиялық кешірмелердің шебер берилиуіне дыққат аударды, К. Худайбергеновтың мақаласында И. Юсупов поэзиясындағы лиризмнің күшшилигін, оларда миллий колориттің сыпатын конкрет шығармалардың мысалында аша биледи.

Биз жоқарыда әдебиетші Қ. Мәмбетовтың бір қатар мақалаларын атап өттік. Онда шайырлықтың нәзік сырын түсиніу күшли. Ал, У. Хожаназаровтың поэзиясына арналған «Шайыр ойы»⁴ атлы кишкене мақаласында да критикке тән тапқырлық бар. Ол У. Хожаназаровтың әдебиетімізде белгили дәрежеде орны бар шайыр екенлигін орынлы дәлиллейди. Айрықша, «Бухара циклиндеги» жаңалықты, изленіслерди, тарихқа терең кире билиушилигін атап өтеди. Биз мақаладағы бул тастыйықлауларды қууаттаймыз. Өйткені У. Хожаназаровтың Бухара хақындағы цикли шайырлық толғанысларға оғада бай, өткен өмірдің қысыуметлери үлкен бір драматизм менен берилген. «Объ дәрьясын жағалап» цикли де критик тәрәпинен дурыс бақаланды. Дурысында да шайырды шайырдың түсиніуі усындай болса керек.

К. Мәмбетов өз мақаласында Улмамбет Хожаназаровтың поэзиясындағы «терең лирикалық шегиніслерди, шайырлық мәдениетти, миллий характер жасауда-

ғы умтылысларды, мууашшақ усылында дөреткен қосықларының табыссы шығыуын» дурыс түсиндиреди.

Әдебиетші Қ. Камаловтың «Бүгинги поэзия хәм дәуир талабы»¹ мақаласы темадан көринип турғанындай-ақ, поэзияның дәуир талабына қалайша жууап берип атырғанлығына дыққат аударыуы менен характерли. Ең алды менен, автордың поэзияға қатнасы, таллау усылы кеуілге қонымлы. Ол поэзиялық сыпаты күшли шығармаларды тартып, соның этирапында хақықат поэзияның эстетикалық күшін ашыуға умтылады. Конкрет шығармаларды таллау арқалы бүгинги поэзияда белгили орын ийелеп қалған шайыр Т. Мәтмуратовтың шығармаларынан өзіншеллигін дурыс көре биледи: «Қосықта («Көкте қуяш қалсын, жерде жақсылық») қатарлардың образлылығы, шайыр ойындағы публицистикалық элементтер менен өткир лириканың биригиуі, пикирдің оригиналлығы, күшшилиги хәм тәсиршенлиги, жуумақтың типиклиги бәри шебер биригип тур».² Сондай-ақ мақала авторы шайыр Т. Сейтжановтың қосықларында форма изленіушиликлер, қосықты сюжетке қурыуға, адам образын символ арқалы беріу, күшли юморды қолланыу, философиялық ой жуумағын жасау өзгешеліклерін де орынлы түсиндиреди. Т. Мәтмуратовтың үлкен творчестволық табысы болған «Жақсы адамның жүреги» поэмасының жаңалығын ашыуы да бизди жақсы исендиреди.

Соның менен бирге хәзирги поэзиядағы майда темалылық, ой қайталаулар, ески пикирлердің жаңалық сыпатында усыныуларын (Х. Сейтовтың қосықлары) орынлы критикалайды.

Поэзия бойынша жийи-жийи көринип туратуғын К. Худайбергеновтың «Шайыр жүреги»³ деп аталған көлемли мақаласы И. Юсуповтың «Жети асырым» топыламындағы шығармаларды таллауға арналған. Пикирлери дурыс, бірақ И. Юсуповтың шығармалары хақында буннан бурында көп пикирлер айтылғанлығын билемиз. Ал, автор бәрін өзи баслаған, тек өзи ғана пикир айтқан сыпатында көриніуі орынсыз. Мәселен,

¹ «Совет Қарақалпақстаны» №61, 1973-ж.

² Сол газета №205, 1979-ж.

³ Сол газета 5-март, 1980-ж.

⁴ «Әмиўдәрья» №3, 197-жыл.

¹ «Әмиўдәрья», №1, 1985-жыл.

² Сонда 91-бетте.

³ «Әмиўдәрья» №10 1963-жыл.

«Жолдас муғаллим» поэмасы тууралы мақала авторы бурынғы айтылган пикирлердин бәрине де көз жумып, көрмегендей болады.

Поэзия топламларына берилип атырған баҳаларда алалық жоқ емес, демек критиканың айтажақ ойларында айқынлық сезиле бермейди. Қ. Султанов «Тәбият хәм шайыр»¹ мақаласында халық шайырының тәбиятты жанландырып беруідеги шеберлигине орынлы дыққат аударды. Дұрыс, айтылатуғын мәселе. Автор пейзажды сүүретлеуде бурыннан белгилі моментлерди, гейде даўсыз мәселелерди тап жаңалық ашқандай ортаға салады. Ертеклерде, дәстанларда, әйлемги грек, рус әдебиятларында хәм т. б. шығармаларда сүүретленгенин айтып отырудың қандай зәрурлиги бар, деп ойға қаласаң. Ал, зәрур болса, өз замандас шайырлары менен салыстырып, Т. Жумамуратовтың өзіншеллигин ашқан жақсы болмас па еди?!

Критиктиң мақаласында «Асау толқын ақырады ешектей» деген қатарды келтирип, оны қауалатып мақтайды хәм «шайыр теңиз жағасында туылып өскенликтен ұсындай картинаны сүүретлеп атыр»² дейди. Ал, К. Каримовтың топламларына арнап жазған: «қосықларында мүйешли сәуле бар»,³ «үлкен өмирдин үш терезеси»⁴ мақалаларында жас шайырдың жетіскенликлерин дұрыс белгилей отырып, қарама-қарсылықлы пикирлер айтады. Сөз етип отырған топламға байланыссыз жуымақлар жиі ушырасады.

«Қус жолының» әлұан түрлі бояулары,⁵ «Үмітқус пәруазы»,⁶ Жас шайырдың туңғыш топламы,⁷ мақалаларында жас шайырға талап қойыу да, оның келешегине үміт артыу да бар. Соның менен бирге оның ізлениушилиги қаққында ортақласатуғын моментлер де көрсетілгенлиги орынлы.

¹ «Әмиўдәрья», № 2, 1986-жыл

² Сол журнал, 102-бетте

³ «Совет Қарақалпақстаны», № 196, 1987-жыл

⁴ «Жас Ленинши», 22-сентябрь, 1987-жыл

⁵ «Әмиўдәрья», № 10, 1987-жыл

ӘДЕБИЙ КРИТИКАДА ҚАРАҚАЛПАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Әдебият критикасында жаңа бурылыс басланды, яғни ол әдебий процесске актив араласыуға мүмкиншилик тапты, процессимиздин рауажланыуына күшли тәсир жасамақта. Әдебият илими сыяқлы критикада да терең илимий пикирлер менен дәлиллі жуымақлаулар М. Нурмухамедов, И. Сағитов, Б. Исмаилов, Қ. Мақсетов, З. Насруллаева, К. Худайбергенов, Т. Мамбетниязов, С. Аллаяров, Қ. Султанов, К. Мамбетов, С. Баҳадырова, Қ. Камалов сыяқлы критиклерге тән. Қарақалпақ әдебиятындағы талантлы критиклердин мийнети көркем әдебияттың дәретпелеринен кем бағаға ийе емес, өйткени көркем шығарманы дұрыс таллап түсиниу, оның ақ-қарасын айырып, объектив баға беруи ушында талант керек. Критика дәуирдин алдыңғы қатарлы эстетикалық ой пикири болыуы ушын бул зәрурлі шәрт.

Көп сандағы рецензиялық, критика—библиографиялық мақалаларды былай қойғанда, проблемалық характердеги мақалалардың саны да, көлемі де кеуил толтырады. Елде, шешілмеген, шешилиуді күтип атырған мәселелердин көп екенлигин мойынлау менен бирге, изертлеушилик—критикалық ой-пикирдин анағұрлым кеңейип, толысқанлығын бийкарлау мүмкин емес. Ҳәзирги проза, поэзия, драматургия, көркемлик шеберлик мәселелери әдебий сынның дыққат орайында болып қиятыр.

Ең алды менен, көркем проза тууралы сын мақалалар дыққат аударды, өйткени кешлеу рауажланған проза жанры соңғы жыллары салмақлы орынға ийе. Проза бойынша М. Нурмухамедов, Ж. Нарымбетов, Ә. Қожықбаев, З. Насруллаева, С. Баҳадырова, Қ. Камаловлардың салдамлы изертлеу жумыслары жарыққа шықты, баҳалы-баҳалы мақалалар жазылды.

Проза бойынша изертлеулер әдебий сын мақалалардың да илимий тереңлигине, дәлиллеринин салмақлы болыуына жәрдем етти, деп қарауға болар еди. Мәселен, «Әмиўдәрья бойында» романы басылып шығуы менен ол қаққында жазылған сын пикирлер көплек ушырасты. Бурын қарақалпақ әдебияты билмеген бул жағдай әдебий сындағы активликтин көриниси еди. 1959-жылы Москвада Өзбекстан жазыушыларының

шығармаларының додаланыуында. «Әмиүдәрәя бойында» романына да үлкен дыққат аударылды. Ю. К. Олеша, Д. М. Еремин, М. Д. Львов, О. М. Мальцев хәм басқа да союзға мәлим жазыушылар бул роман бойынша өз пикирлери менен ортақласты.¹

Жергиликли баспа сөзде Қожықбаев, Темирқуловлардың пикирлери «Китап оқыушылардың хатлары» (Әмиүдәрәя № 8, 1958) сыпатында дағазаланды. С. Ахметовтың «Хәзирги заман темасы әдебияттың тийкары болсын» («Ә» № 2, 1959), М. Нурмухамедовтың «Хәзирги проза ҳаққында ойлар», («Ә» № 11, 1962), Д. Ереминнің («Не в той интонации»), («Лит. газета» № 37, 1959), Ю. Мариштин («Әдебий герой хәм көркемлик стилдин өзгешеликлери»), («Звезда Востока», № 3 1961), А. Мухтардың («Хәзирги заман темасы—бул шеберлик мәселеси, «Дружба народов», № 2, 1957) мақалаларында «Әмиүдәрәя бойында» романының жетискенлик хәм айрықша көркемлик жақтан гейпара жетиспеушиликлери орынлы сыналды.

Жазыушы К. Султановтың «Ақ дәрәя» романы ҳаққында баспа сөзде дыққатқа ылайық бир нешше мақала жәрияланды, буның өзи сындағы активликти көрсете алады. М. Нурмухамедовтың «Ақдәрәя» романы ҳаққында,¹ И. Сағитовтың «Ақдәрәя» романы тууралы ойлар»² Ә. Қожықбаевтың «Ақдәрәяны» оқығанда³, Қ. Мақсетовтың «Ұатандарлық урыс дәуири ҳаққында ҳақыйқатлық»⁴ Қазақ әдебиятшысы Т. Әлимуқуловтың «Бир ууыс топырақ»⁵ мақалалары бир-бирин толықтырып, роман тууралы терең таллау жасайды. Роман тууралы дәслепки пикир айтқан Ә. Қожықбаев еди. Улыўма ол бул шығарма ҳаққында дурыс пикир айтты, өзиниң гүманланатуғын орынларын жасырған жоқ, ол Назлы кемпир образынан шығарма ўақыяларының раўажланыуындағы орнын дурыс ашты, романның прозамыздың үлкен жетискенлиги екенлигин бир-нәўия дурыс көрсетеди.

Ә. Қожықбаевтың мақаласында Тиләмис образының

¹ Школа мастерства. Ташкент—1960 г.
24-26, 165-170, 166-167, 292—304-бетлер.

² «Әмиүдәрәя» № 12, 1963-ж.

³ Сол журнал, № 10, 1963-ж.

⁴ Сол журнал, № 10, 1962-ж.

⁵ «Совет Қарақалпақстаны» № 96, 1963-ж.

турмысшандлығы Жәмийла образының прозадағы жетискенлик болғанлығы дурыс ашылады. Мақаланың көп орынларын қуўатлау менен биз мына жағдайларды ескертиўимиз керек. Автор романдағы тийкаргы образ сыпатында Сапарды көрсетиўи надурыс. Қәдир образы, улыўма оның ҳәрекетин романның сюжетине байланыссыз, оған көп орын берилген дегенине де қосылыу қыйын. Дурыс, романда оған көп орын берилген, бирақ романның ўақыяларынан бөлек бир ўақыя деўи жетерли ойланылмаған. «Қәдир образы бойынша жуўмақлар неде?—деп сорау қояды автор. Бул образ органикалық жақтан романға байланысы жоқ. Өйткени, жазыушы характерин адамлардан, геройлардан бөлип алып сүүретлейди. Анда-санда Қәдирди Тилемистин еске түсириўи хәм Қалийланың аўын урлаған ўақытлары яки приемдағы тасаланып жүрип ушырасқаны болмаса, Қәдирдин ўақыясы өз алдына бир гүррин сыяқлы... Бул образдың өзгешелик характерлиги шығармадан жеке алып қарағанда ғана орынлы, ал шығармада тутас алып қарағанда ҳәтте илажсыз, байланыспаған өз алдына бир ўақыя»¹.

Ҳақыйқатында, Қәдир ўақыясы романның ўақыялары менен байланыссыз, бир жағынан урда-тут мийнет етип атырған ғарры-жаслар, ҳаял-қызлар, Ұатанның азатлығы ушын арпалыс мийнет, екннши жақтан қопалықтан шығып, көзге түсиўге қорқып, жабайыларша өмир кеширип атырған сатқынның ҳәрекетин бир-бирине диаметриаль қарама-қарсы қойылып сүүретленип атырса, ол байланыссыз емес пе?

Роман бойынша И. Сағитовтың рецензиясынан Қәдир образына байланыссыз пикирлерин келтирип өтиў орынлы. Өйткени усы образ бойынша бизиң критиклеримиз бир-бири менен пикир алшақлығына ийе. Романды унамлы бағалай отырып, И. Сағитов былайша пикир билдиреди: «Гейпара образларды сүүретлеўде турмыс ҳақыйқатлығынан шетке кетип, қурғақ схемаға берилген жағдайлары да сезиледи. Бундай жағдайда автордың материалды ҳақыйқый турмыстан алмай, өз ойынан шығарып жасаған схемалық образлары инанымсыз болып шыққан... автордың гийкаргы унамсыз

¹ «Совет Қарақалпақстаны» № 222, 1969-ж.

² «Әмиүдәрәя» № 10, 1962-ж. 123-бетте.

образ иретінде көрсетпекші болған Қәдір образы ұсындай болып шыққан. Қашқын Қәдірдің үш жылға шекем жалғыз өзі жасырынып, көлдің ишінде, қамыстың арасында жатып жүріуі оқыушыны исендире алмайды» («Әмиүдәрья», № 10, 1963, 107-бетте). Автор тап сондай-ақ, Сапардың армиядан ауылға келген соң, Жәмийла менен бірге болып аулақ жүргендегі өз-ара қатнастары да жасалма деген жуұмақ жасайды. Биз бул пикирди қуаттаймыз, ал Қәдір хаққындағы пикирлерине қосылуға болмайды. Солай етип, Ә. Қожықбаев Қәдір ұақыясы романға қатнасыз десе, И. Сағитов бул образ шынлыққа жатпайды, деп тастыйықлайды.

Роман хаққында, оның ишінде Қәдір образы жөнінде басқа критикалық пикирлерде (М. Нурмухамедовтан басқасы) ұсы бағытты қуатлаушылар бар. Мысалы: Г. Есемуратов 1962-жылдың шығармалары бойынша пикирінде «Ақ дәрья» романында артықмаш детальлар, бар, авторды көбірек Қашқынның тәғдири қызықтырған»¹, П. Шеримбетов «Қәдір образы басқа шығармалардағы қашқынлардан пүткиллей өзгеше болуы керек еди. Керисинше, бул образ бурыннан белгили түсиниклеримизден алыс кете алмаған» деген жуұмақ жасады.²

«Ақ дәрья» романы хаққында тоқтаған критиклер ондағы райком секретарының образы жөнінде де, Жәмийла менен Жумабайдың муз үстінде ығып кетип, адасыулары туұралы да унамсыз бахалауға жақын пикирлер айтты. Деген менен, роман хаққында оның прозамыздың жетискен шығармасы деген жуұмақ басым орынды ийелейди, оның табыс сыпатында орнын дурыс ашып, әдебиетқа қосылған үлес екенлигин тастыйықлайды.

Роман туұралы М. Нурмухамедовтың «Ақдәрья романы хаққында» деген мақаласы бир қанша толығырақ хәм өзине шекемги критикалық пикирлерди орынлы жуұмақластырады. Ұсындай жағдайдың бурынғы әдебий критикада болмағанлығын есапқа алсақ, бул жаңалық сыпатында көзге түседи М. Нурмухамедов сол мақаласында басқа критикалық мақалаларға өз қатнасын

¹ Сол журнал, № 8, 1963-жыл.

² Сол журнал, № 8, 1963-жыл, 91-бет.

реди, олардың унамлы тәреплерине қосылады, айырымларына сын пикирин айтады. М. Нурмухамедовтың мақаласы илимий таллаудың жақсы үлгиси, онда жүдә майдалап айтса да роман туұралы есапласуы мүмкин емес пикирлер бар. Ол Қәдір образының типичный болмаса да, өмирден алынғанлығын дәлиллейди. И. Сағитов, Ә. Қожықбаев, Г. Есемуратов, П. Шеримбетовлардың Қәдір туұралы пикирине қосылмайды, олардың пикирлериниң үстиртинлигин айтып, бул жөнінде автордың жетискенлигин мойынлайды. Сондай-ақ Тилеумураттың образы жөнінде айтқан Қ. Мақсетовтың пикирине берген бахасы да орынлы көринеди. Қ. Мақсетовтың мақаласында мынандай пикирлер бар еди: «Мениңше шығармадағы Тилеумураттың образы кеуил аударарлық болып шықпаған. Урыс дәуириндеги жекке адамға сыйыныулық ақыбетинен пайда болған бағы бір унамсыз көрнелер ашылмаған бул дәуирде ұлыұма партиялық басшылықтың дурыс бағдарда жүргизилгенлигин мойынлау менен — қатар, айырым колхоз басшыларының менменликке берилиуиниң бир себеби жекке адамға сыйыныушылықтың дүм-пүм болғанлығын ескерте кетиу жөн болар еди. Жоқарыдан баслап, төменге шекем барлық басшылар романда Сүмбидей болып шыға берген»¹.

Буган М. Нурмухамедов жақсы жууап береди: «Жазушы романда жекке адамға сыйыныушылықты әшкаралауды мақсет етип қоймаған... Жақсы партия хызметкерлери жекке адамға сыйыныу дәуиринде де болды».

Сөйтип «Ақ дәрья» романын бахалауда әдебиет критикасы жақсы нәтийжеге еристи, рус дәуирин сүуретлейтуғын прозаның ири шығармасы екенлигин дәлилледи.

Тилекке қарсы бир шығарма хаққында бир нешше пикир уйымластыру, бир шығарма туұралы пикирлердин таласына қатнасуы соңғы жыллардағы критикада оғада аз көринип атыр.

Биз жоқарыда әдебиет критикасында жанрлық жиклениушиликти айтқан едик, сол айтқандай-ақ М. Нурмухамедов көбірек проза тарауындағы критиканы рауажландырып киятыр. Оның сындағы проза бойын-

¹ «Совет Қарақалпақстаны», № 196, 1963-жыл.

ша байқаулары автордың усы жанрдың пайда болуы хәм рауажланыу процессине арналған көлемли изертлеулерине алып келгенлиги сөзсиз. Автор ушын тән нәрсе, критикалық пикир менен изертлеушилик пикирди ушластырып барыушылық, көп орынларда билимпазға тән салдамлылық пенен жуўмақ жасаушылық деп қарауға болады. Оның «Балықшының қызы»,¹ «Әмиўдәрья бойында романы»,² «Өсербай Хожаниязовтың гүрриңлери»,³ «Үстиртти бағындырыушылар ҳақында повесть»,⁴ «Хәзирги заман қарақалпақ очерклері»,⁵ «Сейдан ғаррының геўишинде» шеберлик мәселеси»,⁶ «Хәзирги қарақалпақ прозасының гейпара актуаль проблемалары»⁷ атлы мақалалары өзинин көтерген мәселелери менен баҳалы, буларда хәзирги прозамыздың рауажланыуының бағдары сөз етиледі, ҳәр бир жазыушының почерки ашып бериледи.

Әлбетте, сыншының жазғанларының бәри де оқыушы, жазыушы тәрәпинен талғаусыз қабыл етиле бермейди. Бирақта тәўир-ақ жазылды, деген критикалық мақалаларда асыра мақтау, теманың характерине қарап көтермелеу ямаса жазыушы дәрәжесинин роман ямаса повесть болғаны ушын ғана унамлы деп есаплау, ҳәттеки көркемлик өзгешеликлерин аша алмаушылықлар да ушырасып қалады. Т. Қайыпбергенновтың «Соңғы хужим» романы ҳақында жазылған Н. Худайбергенновтың «Гүреслерде туўылған женис»⁸, С. Абдуллаевтың «Коллективлестириу дәўиринин картинасы»¹⁰ мақалаларында тек бир жөнәкей мақтау ғана бар. С. Абдуллаевтың мақаласынан Давыдовтың образының тәсиринде («Ашылған тың») Жийемураттың образы дәрәди,—деген үстиртин жуўмақ шығады. «Ашылған тың» романы менен салыстыра келип, ол мынадай пикирге келеди: «Соңғы хужим» романында бул жағдай Қарақалпақстан жағдайына байланыссы молла-

¹ «Әмударья», № 8, 1961-жыл.

² Сол журнал, № 11, 1962-жыл.

³ Сол журнал, № 3, 1963-жыл.

⁴ Сол журнал, № 8, 1964-жыл.

⁵ Сол журнал, № 1, 1965-жыл.

⁶ Сол журнал, № 4, 1966-жыл.

⁷ Сол журнал, № 10, 1970-жыл.

⁸ «Жас Ленинши», 21-март 1961-жыл.

⁹ «Әмиўдәрья», № 5, 1961-жыл.

¹⁰ Сонда, 123-бет.

ийшанлардың айырым қастыянлық ҳәрекетлери иретинде тар рамкада көрсетилген».¹

Критик бул жерде романда шешиўши орын ийелеген унамсыз қаҳарман Жәлменди есапқа алмаған, ол «Совет» активи болып жасырынған белгили баспашы емес пе? Романдағы молла-ийшанларды өзине қаратып, зирилдетип қойған да сол Жәлменди екенлиги белгили. Сонлықтан да буны тек тар рамкадағы «Молла-ийшанлардың қастыянлығы» деп түсиндириу бир жақлы болар еди.

Усындай бир жақлама түсиндириу Н. Худайбергенновтың «Қарақалпақ қызының тәғдири» деген «Қарақалпақ қызы» романына арналған мақаласында да² ушырасады. Т. Қайыпбергенновтың «Қарақалпақ қызы» романында табысын тәмийинлеген баслы стимуллардың биринде «рус хәм басқа да туўысқан әдебиятлардан үйренгенлигинен көреді. Булайынша ҳәр бир жазыушының табысын басқа әдебияттан излеу бир жақлы түсиндириуден басқа ҳеш нәрсе емес. Сондай-ақ мақаланың авторы романның өзіншеллигин надурис ашады, «әпиўайы-қарақалпақ қызының жүрегинде туўылған наразылықлардың тийкары есапланған турмыслық фактларды тиккелей сүүретлеу менен көбирек шугылланады... Соның ушында «Қарақалпақ қызында» психологизмнің аз емес, ал күшлилигин М. Нурмухамедов, бизиңше дурыс көрсете билген, ол «Қарақалпақ қызында» жазыушының өз қаҳарманларының ишки дүньясын ашып беріуге болған умтылыуын көреді. Сөйтип, жазыушы өз қаҳарманларының ой-пикирлери менен сезимлерине терең кирип барыуы, сүүретлеудің психологизми, адам турмысының шийеленискең ҳәдийселерин ҳақыйқатлық пенен сүүретлеуи, адамның жекке турмысы менен жәмийетлик ўақыялардың арасындағы өз-ара байланысты шеберлик пенен көрсетиуи жағынан хәзирги қарақалпақ әдебиятында биринши орынларда туратуғынлығын көрсеткен еди».³

«Қарақалпақ қызы» романы ҳақында Қ. Мақсетовтың пикирлери өз жаңалығы менен дыққатқа ылайық.⁴ Автор «Қарақалпақ қызы» дәўир өзгерислерин

¹ Сонда.

² «Совет Қарақалпақстаны», № 256, 1961-жыл.

³ Сол газетада.

⁴ «Әмиўдәрья», № 10, 1970-жыл.

хәр тәрәплеме қамтыуы жағынан, соған байланысly өзгеріске ушырап отырыуын көрсетіу менен, қысқасы адамлардың хәр қыйлы образларының сапа жағынан белгилі бір уақыт хәм адам тәғдири сүүретлеуі менен реалистлик роман дәрежесине көтерілген¹ деп тастыйықлайды. Соның менен бирге мақалада жазыушының творчестволық жеңиси ҳаққында байқаған орынлары да кеўилге қонымлы. Сәнемнің Зәрипбайдың үйинен қуылып, далада қалыуын сүүретлейтуғын картиналар, тағы да Жумагулдың өз өмирине наразы болып, үкиге таслап өлмекши болыуы, оның монологи китаптың ең жақсы орынларынан екенлигин Қ. Мақсетов дурыс ашады.

Мақала авторының таллау усыллары әдеуир жетискен формаға ийе, ол шығармаға характерли моментлерди тауып, соған байланысly пикир жүритеди, улыўма баҳалаудан жырақ. «Уақыяны сүүретлеудеги жетискенлик сонда, деп жазады автор,—уақыя бир тәрәплеме сүүретленбестен, қоспалы хәр тәрәплеме сүүретленип, уақыяға қатнасыушылардың көз қарасы хәр қыйлыша бериледи де, олар китапта өз билдигинше хәрәкет етеди. Автор геройларды өзине ғәрезли етиу, оларды белгилі бир штампқа айландыру, зорлап сөйлетиу гезлеспейди. Турмыс ҳақыйқатлығын қалай болса солай реалистлик усыл менен сүүретлеу автордың уақыяны баянлаудағы тийкаргы критериясы болған. Жазыушы өзиниң китабындағы досына да, душпанына да тең қарайды, оларды уақыя, уақыт өлшеми менен сүүретлейди. Ҳақыйқатлықты—адалатсызлық үстинен адамлар қыялында суд етеди. Мине, жазыушы усы суд кимнин ҳақ; кимнің қара екенин өзи айырады да, жазыушы оны баянлаушы болып қала береді.²

Критикалық пикирде таллаудың дурыс принциплери бар, көркем шығарманың өзегине терең сиңип оны түсиниу бар.

Қабыл Мақсетов өзиниң «Қарақалпақ қызы» романына жазған мақаласында оны жақсы таллайды, бирәк романның өзіншелиги сыпатында ол «романда уақыя жақсы сүүретлениу менен жекке адамның тәғдири

уақыя менен араласып, уақыя адамнан гөре басым келеди. Сонлықтан романның усы характерли белгисин есапқа алып, оны шәртли түрде уақыясы басым сүүретленген романлар қатарына жатқарыуға болар еди¹,—деп жазады. Әлбетте, романға берилген бул баҳа менен де келисиуге болмайды, өйткени, адам тәғдиринен тысқары роман жоқ, оның үстине,—«уақыясы басым емес» роман деп бөлиудің өзи де түсиниксиз.

«Қарақалпақ қызы» романы ҳаққында жазылған критикалық мақалалардың арасында әдебиятшы Қ. Камаловтың «Жағымлы қосық»² рецензиясы дыққат аударады. Егерде роман бойынша 445 хат келген болса, соның себеплери усы мақалада дурысырақ түсиндирилген. Автор ҳаял-қызлар тәғдири сүүретленген советлик түрк тиллес әдебиятлардағы образлар менен салыстыра отырып, қарақалпақ жазыушысының өзіншелигин ашыуға умтылады. Жумагул хә дегенде азатлық самалының жағымлы есиуине түсине алмай, отын сатып күн көрип, тәғдирдің айдауында жүриңкирейди. Себеби, тууылғанынан баслап, ер жеткенине шекемги оның санасына уялаған феодаллық дәстүрлер Жумагүлге бирден жаңалықтың тәрәпине өтиуге мүмкинлик бермеуи жүдә тәбийғый, кейин этираптағы болып атырған социалистлик өмирдің табыслары мәдений революцияның ауылға аяқ басыуы оны кем-кемнен жаңа өмирдің жағымлы қуяшының нурына бөлениу мүмкинлигин береді. Ал, ески мақсетлериниң бәринен бас тартып, жаңа өмир жолын баслап оқыуға кетеди... Тарийхый шынлықтың рауажланыуының логикасы менен тығыз бирликте Жумагүлдің психологиясының революциясы инанымлы ашылады.³

Солай етип, «Қарақалпақ қызы» романы Советлик түрк тиллес халықлар әдебиятында Октябрь социалистлик өмирди дүзиуге қатнасқан ҳаял-қызлардың типик ўәкили Жумагүлдің жеке басының тамамланған образын жасаған биринши шығарма болды. Сонлықтан ол жағымлы қосықтай әлемге тез тарап атыр». Мақала өзиниң ықшамлық пенен пикирди конкрет бе-

¹ Сонда, 125-бет.

² Сонда, 125-бет.

¹ «Әмиўдәрә», №3, 1964-жыл

² «Совет Қарақалпақстаны», №59, 1978-жыл.

³ Сонда.

риуи арқалы тәсірлі оқылады, көркем шығарманың мәнісіне терең түсіндірілігі менен характерлі.

Проза тарауында белгилі орын ийелеген айырым шығармалар, әлбетте пикир таласын туғдырды. Бұл талас пикирлер жақсы шыққан шығармаға хәр қырынан қарап баға береді, оның өзіндік орнын ашыуға хәр түрлі өлшем, талап қойыу көз қарасынан шығады. Усы жағынан С. Аллияровтың «Қарақалпақ қызы» романы бойынша жазылған «Өмірге қуштарлық»¹ мақаласы оқыушыда унамлы сезім туғдыратуғыны сөзсіз.

Романдағы Турымбет тәрәпинен ылақтырып жиберілген ериктің шаңғалағы, оның белгилі уақыттан кейін тырнақтай аппақ бір тамырдан ийилип жерді түртіп шығыуы, соң әллен уақыттан кейін нәлшеге айланыуы хақықатында символикалық сыпатқа ийе. Ал, үйден ылақтырып тасланған (усы мәниде) Жумагүл хәм оның анасы Сәнем арасында қандайда бір ұқсаслық барлығы байқалады. Критик усы символикалық салыстыруы арқалы романның образларының өсиу жолын дурыс ашыуға ерискен, бизиңше, автор жазыушының тийкаргы идеясын жақсы аңғарған. «Нәлшенің рауажланыу процессин билиу ушын, дәслепки шығармадағы орайлық фигуралар менен жақын танысып алыудың» кереклигине тоқтайды.

«Жүдеу аттан тай жақсы». минсең шаршамайды, шапсаң көңилиң бәржай»—дейди Зәрипбай. Зәрипбайдың усы пикирине байланысly оның мазмунын ашыуға өтеди, Жумагүлдің өсиу жолын түсіндіргенде де оны өскен ортасы менен, өмірден билип көргенине байланысly қарастырады, сөйтип хәр бир образдың турмысқа байланысly жағына итибар береді. Улыума коллективтің таллау усылындағы бир унамлы нәрсе автордың негиз идеясының тауып алып, соны турмысқа сәйкес рауажландырыудан ибарат. Критиктің Жумагүл, Турымбет, Дүйсенбай, образларын таллауы да исенимлі, кеуілге қонымлы, ол бийик талап турғысынан қарап, талантлы жазыушының өз алдына қойған творчестволық проблемасын қалай критик оның элементлерин шашыратып алмай, дурыс шешкенлигин көрсете алған. Шығарманы таллағанда критик оның элементлерин шашыратып алмай, дурыс меңгере билиу талап етиледі. Ол

¹ «Әмиўдәрья», № 4, 1964-жыл.

ушын авторлық идеяны аңғара билиу керек, тек усындай жағдайда ғана жазыушының идеясының көлеңкесинде қалып қоймай, еркин пикир жүритиу мүмкин. С. Аллияровтың мақаласы усындай, шығарманы терең билип, сезиниу хәм оған сүйиушилик пенен жазылған.

Султамурат Аллияровтың «Хұждан шақырады»¹ мақаласыда шығарманы жетерли түсіндириуға жәрдем ететугын рецензия. Бұл С. Салиевтің «Көрұан мәңзилте гөзлер» повести хақында жазылған. Белгилеп өтетугын нәрсе С. Салиев прозамызда өз темасы, өз жанры бар жазыушы, ол хәзирги рабочийлар турмысына тереңирек араласып жүр. Жазыушыға тән нәрсе—оның шийеленискен терең өмірлік конфликтлер таба билиушилиги деп қарауға болады. Мақалада баслы образлардың жасалыуындағы жетискенликлерди ашыуы да исенимлі, ал кемшилиги сыпатында Базарбайдың образының ақырына шекем апарылмай қалғанлығын көрсетиуі де орынлы. Мақаланың стилиде жоқарыдағы «Өмірге қуштарлық» сыяқлы тартымлы. Булар критика тарауындағы автордың өзіншелик жолы, почерки бар екенлигин көрсетип қоймастан, оның таллау усылының жазыушыға, оқыушыға да пайдалы екенлигин аңлатады.

Х. Сейтовтың прозалық шығармалары хақында жазылған пикирлерге қысқаша тоқталыу керек болады. Өйткени, оның «Агроном—председатель» шығармасы бирден-ақ унамсыз шығарма сыпатында тилге алынды, хәттеки, оның оригиналь дәретпе емеслиги көрсетилди. Асығыслық пенен басылып шыққан китап соң «Машақатлы бахыт» деген ат пенен роман болып усынылды. Хақықатында да романның тәғдири машақатлы көринди. Әдебиятшы Қ. Камалов өзиниң журналда дағазаланған рецензиясында² бұл шығарманы тийкарынан унамсыз деген жуўмаққа келеди.

Романның қарақалпақша нұсқасы бойынша критикалық пикири дурыс, айтқанлары дәлиллі. Ең алды менен романның бас қахарманы Абат—күтә тартыншақ, қәуипшил, жалтақ, өз-өзинен сескенгиш адам болып

¹ «Әмиўдәрья» № 4 1971-жыл.

² «Әмиўдәрья» №3, 1960.

шыққан, хәттеки, сүйген қызы менен сөйлесіудің де жөнін таба алмайды, өзі үлкен басшы болыуына қарамастан, колхозшылардың алдында да албырақлай береді. Ал, Айнахан шала исленген образ, оған қарақалпақ қызларында болмайтуғын минез-құлықтар жапсырылған Бир-бирін сүйіуші жаслар араларына дәнекер болыушы адамлардың жәрдемине ғана сүйенеді. Жазыушының шығармаға топлаған конфликті сайыз, үстиртин. Романның аты «Машақатлы бахыт» деп қойылған менен де шығарманың басынан аяғына шекем қандай бахыт машақатлы екенлігін түсиніп болмайды. Романның атына мазмұны толық жууап бермейді.¹

Х. Сейтовтың «Хәуірлі самал» романы бұл жағынан жазыушының әдеуір изленгенлігін таныта алатуғын дөретпе деуге болады. Бұл хәққында әдебиетшіларымыздың пикирлері бир жерден шығып атыр. 20-30 жыллардағы қатаң класслық гүрес инанымлы берілгенлігі, Хожанның гүресшен болып жетилисіу жолларының дәуір менен сәйкеслігі, Турдымурат сыяқлы жауыз типінің жасалыуы бұл шығарманы тема хәм ұақыя жағынан «Қарақалпақ қызы» романы менен жақынластырады. Әдебиетші С. Аллияровтың усы роман хәққындағы мақаласы көбірек көтермелеуші сөздерге жақын болса да, буны жазыушының творчестволық табысы деп бақалаған.²

Прозаның көлемлі формасы болған айырым романлар туұралы атап айтқанда, «Беруний», «Әжинияз» шығармалары бойынша К. Худайбергеновтың «Берунийди сүйіп», Әжинияз хәққында ойлар»³ сыяқлы мақалалары авторлардың тәжірийбелілігіне қарамастан сол шығармаларды бийқарлау характеріне ийе, буларда субъективизм басым, дәлил жеткиликсиз.

Әдебий критика тарауында әдеуір тәжірийбеге ийе К. Худайбергеновтың «Әжинияз» романы хәққындағы пикиріне де қосылыу мүмкін емес.⁴ Жоқарыда айтқан субъективизмнің зиянлы жағы усы мақалада бар. Бұл романның жетискенліктері де, кемшиліктері де бар.

¹ Сонда, 90-91-бетлер.

² Сол журнал, №10, 1965-жыл.

³ «Әмиўдәрья», №8, 1969-жыл.

⁴ Сол журнал, №10, 1970-жыл.

Бирақ автор дәуірдің шынлығын ашып бере алды. Халықтың үрп-әдетін шебер биледи, оқыушының ядында қаларлық образлар жасады, романның бундай түрі қарақалпақ әдебиатының биринши тәжірийбеси еді. Шығармадағы Әжинияз образының еле де жетилисіуі, Есенгелди образын бурмалаудың иретсизлігі көпшилик әдебиетшілар тәрәпинен дурыс көрсетилди. М. Нурмухамедов, И. Сағитов, Т. Мәмбетниязовлардың пикирлері унамлы сыпатқа ийе.

Қарақалпақ әдебиетшіларының «Әжинияз» романы хәққында объектив пикирлерін қайтадан айтып шығуы мақсет етпей-ақ К. Худайбергеновтың пикирлерінің дәлилсизлігін көрсетиу үшін қысқаша келтирип өтиуге мәжбүр екенлігімізди айтпақшыман.

«Автор ески аўылдың турмысын жақсы биледи, хәрқыйлы адам типлерін шебер сүүретлейди...» Автор тәрәпинен шебер сүүретленген образлардың бири Есенгелди образы деуге болады... «Әжинияз» романындағы автордың ең үлкен жетискенлігі оның тил байлығында... Романды оқығанда халқымыздың тили қандай бай хәм қандай әжайып сулыу, өткир екенлігін айқын көреміз. ...шығармадағы хәр бир персонаждың өзине тән индивидуаллық тил өзіншеліктері шебер сақланған», дейди И. Сағитов.²

М. Нурмухамедов қарақалпақ жазыушыларының VI съездинде (1970), прозаға арналған арнаулы шолыуында (1970) қарақалпақ прозасының әхмийетли мәселелеріне кең тоқталып, «Әжинияз» романы хәққында мынадай жуўмақ жасады: «Әжинияз» романының құнлылығы мынада: автор өзі сүүретлеген дәуірдегі адамлардың турмысын, жүрис-турысын, үрп-әдетлерін оғада жақсы биледи. Уақытты сезгиш, образлы хәм нағыз халық тилин биледи, ал романның сюжети исе-нимли, избе-излик пенен берілген, ал пейзажға келсек, К. Султанов өзінің тәбиятты сүүретлеу хәм жанландыру шеберлігі менен бәрхама көзге түсіп киятыр. Мысалы, суў-қабақтың әжайып образын умыту қыйын: қыз сүйген жигиті менен қосылып кетив ушып суў-қабақты алып, түнде дәрьяның жағасына барады, жағада қалған суў қабақ бауырман жеңге сыяқлы

¹ «Советская Каракалпакия», март, 1968-г.

² «Совет Каракалпакстана» 10-июль, 1968-жыл.

ашықлардың алыс-лап баратырған қайығының изинен ұзақ қарап тұрды».¹

Көріп отырмыз, екі автор да «Әжинияз» романын ұлыұма дурыс бағалаған, бірақ романның бір қатар кемшиліктерін жасырмаған, романды характерлеп тұрған ондағы гейпара кемшиліктер емес, ал оның ұлыұма жөнелісі, идеялық бағдары, сәтлі табылған детальдар, адам характери менен типлер екенлігін көрсетті.

К. Худайбергеновтың мақаласы жоқарыдағы әдебиетшілердің пикирлеріне пүткіллей қарама-қарсы хәм бастан-аяқ романды бийкарлауға қурылған. Өкинишли жағы сонда, автор жазыушының гейпара образлы ойларын надурис түсіндіреді. Мысалы, романдағы мына қатарларды автор пүткіллей надурис деп есаплайды: «Аласат хабаршысындай таң самалының дәслепки бир епкини менен көлдің қамыслары дир-дир қалтырап, силкинип, дүркиресип шуұласа қалды»². Түсінген адамға бул тәсірлі қатарлар. Мына орынларға нәзер аударайық: «Жас баланың дауысы көкірегінен қаплығып шығып, дәслеп қалтырап тұрды да, сонынан жипектей суұдырлап толқынлана берді. Сөзді нақма-нақ айтып, дәсте-дәсте етип төкті. Күшеншек дауыс емес, хош ҳауаз лапыз. Басларда, ҳәйжге шығарды қайтарда дауыс тоқсан ырғақ пенен қубылып, суұдыраған нағыс салып баратыр хәр толқыны жүректі қытықлап, кеүйлге мың ләззет береді. Құрғақ жел дауыс емес. Уяң сес емес. Ал қулаққа сыпайы тийетуғын, жүйкенди қытықлайтуғын, бойыңды сергекситетуғын әжайып бир дауыс! Ынтықтырады, елжиретип, сыйқырлайды. Жолдың еки бойы қоңыраудай сынғырлаған дауысқа уйысып тұрғандай қалғыған. Маўжырап отырғандай көл қуслары да жым-жырт. Самал да силтидей тынды. Таўмурат елтип киятыр. Үйинде жазылысып айта алмай, иш қыста болып жүрген хош ҳауаз бала да бүгін бир шерин тарқатып, қумары басылғандай, дауысын кем-кемнен бәленгке көтереди.

Таўмурат балада қанасына сыймай баратырған әллекандай өнер бар-аў деп шамалайды, бірақ ол не өнер! Не күш!.. Журтты силтидей тындырған шайырлық па?

¹ «Әмиўдәрья» №10, 1970-жыл.

² «Әмиўдәрья» №8, 1969-жыл.

Талай қулақты инкар қылған қыссаханлық па? Ингенди бозлатқан сазенделик пе? Көшкен кәрўанды қайырған жыраў ма? Топты айырған шешен бе? Хош ҳауазлы, қатықулақ баланың келешек тәғдири, қандай болар екен?... Если жигит Таўмураттың да қыялы ұзақты шарлап киятыр.¹

Мақаланың авторы усы ұзын, бірақ, жанға жағымды контекстен «ынтықтырады, елжиретеди, сыйқырлайды» деген үш биргелкили сөзди алып, булар хабарлау дәрежесинде қалып, психологиялық тербениўди терең бере алмайды, деген жуўмаққа келеди. Ҳақыйқатында критиктиң үзип алған жаңағы үш сөзи усы контекстте, ал контекстте ҳақыйқат психологиялық сүўретлеўдин жақсы үлгиси бар десек, бул соның өзи.

Критиктиң жарамсыз деп таўып, унатпаған орындары романның ең жақсы, тилге тирек ететуғын жерлері, неге екенлиги белгисиз, автор өзиниң бир жақсы пикирине исенип, оларды бийкарлауға умтыла береді. Рецензияның кейнинде критик жазыушының позициясына гүман келтиреді, басқа майда-шүйде болса, тоқталмай-ақ қойыу мүмкин еди, ал жазыушылық позиция ҳаққында болғанлықтан оған иркилмеу мүмкин емес.

Жазыушының позициясының гүмилжи, гүманлы екенлигине критиктиң келтирген мысалын қарайық: «Сондай гәп бала. Қарақалпақ бирде қорықпаса, бирде малға қызбаса қыз бермейди. Қыз бул күнде базардағы мал менен бирдей. Саўдасы питсе, жетегинде кетербереді.² Бул Халмурат байдың өзиниң шабарманы Муширипке айтып отырған гәпи.

Усы гәптиң ийеси Халмурат байдың ким екенлиги жазыушы тәрәпинен шебер алып берилген. Бул орындарда жазыушының тұтқан позициясы ап-айқын, ол Халмурат байдың ишки дүньясын сүўретлеген. Жазыушы тәрәпинен оған берилген мына минезлемени алып қарайық.

«Ол Муширипке:

— Олай деме. Усы мәртебен бир нашарға емес, бир аўылға дады мәмиле айтады. Соннан айбынбайтуғын шаңырақ жоқ. Қалың малың болмаса, қамшы айбатың

¹ К. Султанов. «Әжинияз» 80—81-бетлер.

² Сонда, 48-бетте.

бар. Бир гедейди салғырттан құтқарсаң, бір қызы емес, екі қызын береді... Мәселен, мениң үш қатыным бар, хеш қайсысы маған ахыұ-зар болып тийген жоқ. Биринши мына бәйбіше үйге келип, бетін ашқанша жүзін көргенім жоқ. Ғаррылар малға жығып алды. екинши — ана тоқалды баяғы ашлық жылы бир батпан тарыға сатып алдым. Үшинши — мынау келиним еді, байы өлген соң шариятқа кәндирип, арбаға байлап әкелдим... Жақында ана молла ағаға барып китап аштырып едим, ол киси: «Мүтәж мәминге төрт қатынға шекем неке түседі деп рәуият тапты. Енди тағы бирейін қарастырып жүрмен деп ғарқылдап күлді».¹ Сөйтіп, бұл келтирген мысалларда жазыушы позициясының, гумилжи емес, ал анықлығын ғана көриуге болады.

Критик өзиниң пикирин жууымақлап, роман туұралы үзілді-кесілді мынадай дейди: «К. Султановтың «Әжинияз» деп аталған романы турмыслық үлкен идеяларды беріуши характерлердиң болмауынан (?), турмыслық баслы қарама-қарсылықларды көркем сәулелендіріуден шетте болғанлықтан (?) роман жанрының талабына пүткиллей жууап бермейди. Баслы образ есапланған Әжинияздың өзи бұл материалда қаншелли шала, еле образ дәрежесине көтерилиуден аулақ екенлигин көрип: «Әжинияз» деп аталған бұл материалды (?) өсип баратырған әдебиятымыздың ийгилиги, жазыушының творчестволық өсиуи көз-қарасынан усындай объектив (?) анализ жасау дурыс деп есаплаймыз».²

Еле питпей атырған шығарма жөнинде буындай хуким шығарыу мәдениятлы критика ушын орынсызлау көринеди, критиктиң аузынан шыққан сөздиң бәрін дурыс деп қабыл ете беріу мүмкин емеслиги көринеди, дурысырағы, жазылған сын-пикирлер романды ныпқырт етип жоққа шығарыу емес, ал буннан соңғы бөлимлерін де тереңлестіриу, толықтырыу миннетін қойыуы дурыс болыуы керек.

К. Худайбергеновтың екинши бир мақаласындағы ушырасқан унамсыз моментти Ж. Нарымбетов дурыс байқаған. Мәселе оның «Дәуір талабы хәм жаслар прозасы»³ деген мақаласына байланысly көтерилди.

¹ Сонда, 48-бетте.

² «Әмиударья» № 8, 1969-жыл.

³ «Жас Ленинши» 1979-жыл, июнь.

Ж. Нарымбетов сол мақаладан мынадай мысал келтиреді: «Жазыушының қахарманы әдебият ушын пүткиллей жаңа тип болыуы керек. Егер қахарман биз бурын еситкен яки билген шығармадағы персонажларға усап кетсе болды, дәл өзи болыуы шәрт емес, ол әдебий дәретпе бола алмайды, схемаға айланады, еликлеудің нәтийжеси болып қалады».¹

К. Худайбергеновтың усы бир жақлама, қәте пикирин таллап, Ж. Нарымбетов буның пүткиллей надурсы екенлигин дәлиллейди. «Әдебиятқа бундай деп талап қойыуға болмайды. Ондай болғанда биз дүнья әдебиятының тарийхындағы ири фигуралар болған Низами, Жамий хәм Науайылардың творчестволық оригиналлығына шек келтириуге мәжбүр боламыз... Онда биз М. Шолоховтың изин ала коллективлестіриу темасына роман жазған көплеген басқа миллет жазыушыларының творчествосында тек еликлеушіликти көриуге мәжбүр боламыз. Себеби, олардың ауыл хожалығын коллективлестіриу туұралы жазған шығармаларында сәулеленген проблемалар, конфликтлер, ситуациялар хәм персонажлар бирин-бири дәл өзіндей болмаса да еске түсиреди. Солай етип, биз ақыр-аяғында әдебияттың, дәуірдиң руұхына, турмысқа садықлығын бийкарлауға, әдебиятлар байланысының пайдалы ролин бийкарлауға шамаласып-ақ қаламыз».

Хақыйқатында да жазыушыдан булайынша талап етиу мүмкин емес, творчествода үйрениу мүмкин, бирақ хәр бир талант өз жолы менен кетиуи тийис.

Проза тарауындағы ири дәретпелер, әлбетте, критиканың дыққат орайында турды. Соңғы жыллары дәреген «Қарақалпақ қызы», «Қарақалпақ дәстаны» сыяқлы сүйекли шығармалар, сөзсиз, бизиң прозамызды союзлық масштабта танытыуда мүмкиншилик берди. Бұл романлар хаққында улыума союзлық әдебий критикада унамлы пикирлер аз емес. «Правда», «Литературная газета», «Литературная обзрение», «Вопросы литературы» сыяқлы орайлық баспа сөз бетинде соңғы жыллары Т. Қайыпбергеновтың романлары улыума союзлық әдебияттың, атап айтқанда тарийхий романның жетискенлиги сыпатында бақаланыуы атап өтиуге

¹ Ж. Нарымбетов. «Жаңа эстетикалық шеклерге қарай Нөкис, 1985-жыл, 20-бет.

туратуғын белгилі факт. К. Яшиниң «Қайыпберген» хәм оның «Қарақалпақ қызы» романы ҳаққында»¹. З. Кедринаның «Октябрьдиң жолы менен»,² И. Суровцевтиң «Тарийхый роман ҳаққында заметкалар»,³ В. Оскоцкийдиң «Тарийх пенен тәрбиялау»,⁴ Ю. Карасевтиң «Халық тәғдирлери»⁵ мақалалары Т. Қайыпберген-ның тарийхый романлары жазыушының творчестволық жетискенлиги сыпатында улыўа союзлық талап пенен баҳаланғанлығын көремиз. Қарақалпақ, өзбек әдебиет-шыларының мақалаларында басылып шыққан изерт-леулеринде бул романлар анағурлым кеңрек хәм ҳәр тәреплеме сөз болып атыр. М. Нурмухамедовтың «Хә-зирги қарақалпақ прозасының гейпара актуал мәселе-лери»,⁶ З. Насруллаевтың «Асыўлар алды»,⁷ С. Баҳа-дырованың «Маманбий эпсанасы», хәм «Бахытсызлар романлары ҳаққында»,⁸ С. Аллиоровтың «Жылнаманың эжайып бети»,⁹ Қ. Камаловтың «Кәрўан басы»,¹⁰ «Жа-ғымлы қосық»¹¹ мақалаларын көзден өткеріу жетки-ликлі. Усылар менен бир қатарда С. Баҳадырованың «Роман хәм дәуир» (1978), Қ. Султановтың «Т. Қайып-берген-ның прозасы» (1979) монографиялық изерт-леулеринде бул шығармаларға үлкен кеуил бөлінген.

Егерде ҳазирги әдебиет илиминде, критикасында көп талқыға түсип, түсиндирилип атырған, көпшили-к-тиң дыққатын аударып атырған қандай проблема деп сорау қойылса, буған бул бүгинги романның раўажла-ныу тенденциясы деп жуўап бериўге болады. Буған таң-ланыўға да болмайды, себеби, көп миллетли совет әдебиатында айрықша Орта Азия хәм Қазақстан әде-биетларында романның қәлиплесиўи, кең раўажланған салмақлы жанрға айналыўы ызыамлы қубылыс болып атыр. Бул ызыамлылық сонда, романның пайда болыўы хәм жетилисиўиниң белгиси ол әдебиаттың толысыўы-

ның айғағы, роман жанрының үстем болыўы ҳәр бир миллет әдебиатының раўажланыўының шыңы сыпатын-да қаралыўы усыған байланыссы.

Роман жанрында әдебиаттың барлық социаллық-структуралық элементлери жәмленген, соған байланыс-лы романның раўажланыў жағдайына қарап, көркем-лик ойлау мәдениатының дәрежесин аңғарыўға, ҳәр бир әдебиаттың билим бериўшилиқ, тәрбиялық ўазыйпасын қалай шешип атырғанлығын, ең тийкарғысы халық өмириниң сәўлелениў мүмкиншилигин байқау мүмкин.

Роман жанрының улыўа әдебий процесстеги орны, оның раўажланыўының гейпара ызыамлы мәселелерин бириншилдерден болып, Ю. И. Суровцев, Л. Г. Якимен-ко, Г. И. Ломидзе, З. С. Кедрина, В. Д. Оскоцкийлер ортаға қойды. Ал ҳазир екин-диң бири усы мәселеге тоқ-тамай өтпейди.

Халық өмириниң жылнамасы, мәдениаттың, көркем-лик ойлаудың өскенлигиниң гүўасы роман өзиниң бийик тулғасы менен қарақалпақ әдебиатында да жетекши орынға шығыўы қуўанышлы, соның менен бирге дыққат аударатуғын фактлердиң бири.

50-жыллардың ақыры, 60-жыллардың басларында көзге көринген роман жанры ҳазир әдебий процессте жетекши орынды ийелеп атыр. Улыўа илгерилеу та-рийхый-революциялық темада жазылған «Қарақалпақ қызы» диалогиясынан басланды да, бул Т. Қайыпбер-ген-ның «Қарақалпақ дәстаны» циклин қураған та-рийхый романлары менен ушласты. Хәзирги қарақалпақ прозасының жетискенликлери усы романлардың улыўа союзлық аренаға шығыўы менен байланыссы болып отыр.

Қарақалпақ прозасында тарийхый романның тәжи-рийбеси соны көрсетеди, тарийхый анализлеу арқалы кең масштаблы көркемлик ойлау үстемлик етеди. В. Г. Белинскийдиң «Колорит страны и века, их обычай и нравы высказываются в каждой черте исторического романа. И поэтому исторический роман есть как бы точка, в котором история как наука, сливаются с искус-ством» деген сөзиниң ҳақыйқатлығы және бир мәртебе көз алдымызға келеди.

Тарийхый романның бай тәжирийбесине ийе рус жа-зыушыларының, М. Әўезов, М. Айбек, И. Есенберлин, Т. Қасымбеков, Ә. Якубовлардың жазыушылық жолын айқынырақ танытқан тарийхый роман жанры болды.

1 «Советская Каракалпакия» № 47, 1977-г.

2 Сол газета, 29-июль 1977-ж.

3 «Правда», 8-май, 1984-г.

4 «Правда», 16-сентябрь, 1979-г.

5 «Советская Каракалпакия», №106, 1983-г.

6 «Әмиўдәрья», № 10, 1970-ж.

7 «Советская Каракалпакия», №10, 1978-г.

8 «Совет Каракалпакстаны», 9-январь, 1976-жыл.

9 «Советская Каракалпакия», сентябрь, 1980-г.

10 «Совет Каракалпакстаны», № 171, 1978-ж.

11 Сол газета, № 59, 1978-ж.

Қарақалпақ әдебиятындағы тарихый роман тақыр жерде пайда болған негизсіз қубылыс емес. Орта Азия хәм Қазақстан халықтарының Совет әдебиятында тарихый романның пайда болуын сөз еткенде биз сол халықтардың ұзақ дәуірлердегі әдебиеттарындағы тарихый-документаль шынлықты сұүретлеудің кең орын алғанлығын ядтан шығарыуға ҳақымыз жоқ. Орхон-Енисей жазыулары, Наўайы, Бабыр, Абай, Бердақлардың шығармаларының қадир-қымбаты оғада әҳмийетли. Қарақалпақ әдебиятында дөреген тарихый романлар ушын булар миллий тәжірийбе сыпатына ийе болды. Бул тәжірийбе дүнъялық әдебиеттың, рус классикасының, сондай миллий әдебиеттардың тәжірийбелери менен ушласып, толысыуы хәм тарихый роман жанрының қәлиплесиуине алып келди. Туўысқан халықлар әдебиятының өз-ара байланысларының күшейип, тәсір етиўлериниң, байыўларының нызамлы қубылысқа айланған ҳәзирги этапында, бир әдебиеттың жетискенлиги екиншисиниң мақтанышы болып атырған мәҳәлде роман жанры кең қулаш жайып раўажланыўда.

Буган ҳәзирги қарақалпақ романының раўажланыўы жақсы мысал бола алады. «Қарақалпақ дәстаны» аты менен дөреген Т. Қайыпбергеновтың романлары көп миллетли Совет тарихый романларының бир циклин қурап, прозамыздың мәртебесин тағы да бәлентликке көтереди. Бунда қарақалпақ халқының көп жағдайларда хатқа түспей қалған, бирақ халық аузында раўиқат, аңыз түриндегі өтмиш тарихыйның совет жазыўшысының творчестволық қыялынан дөреген реалистлик шејиреси бар.

Тарихый роман дәретиўдиң өз қыйыншылығы бар, айрықша, жазба документлер сақланбаған қарақалпақ әдебияты ушын буның қыйыншылығы ошнал да көп. Маманбийдиң 14-августта, 1743-жылы рус патшасы Елизавета Петровнаың сарайында болғанлығы ҳаққында документлер бар, бул болғаны. Авторлық фантазия бул кишкене ғана факти көркемлик қыял менен жанландырған.

Жазыўшыға сөз берейик: «ғөне китаптардың бетлерин ақтардым... жасымда тыңлаған эпсаналарым менен тарихый дәреклерди салыстырдым, егер олар алтын түймениң шашырап сынған бөлеклери шелли көринсе, отыра қала зергерлик еттим. Тек кепсерлеўши зергер

болмадым, сол алтын түймени өз үлгисинде, заманына сай қәсийетлери менен қайта соқтым, табылмай, ала-сапыран дәўир үргининде көмилип кеткен қыйындыларының орнын өзим толтырдым, ал табылғанларының да үйлеспегенлерин жондым, арасында таслағанларым да болды».¹

Әлбетте, кең қулашлы тарихый роман дәретиўде хәр бир жазыўшының өз стили, өз сөз өрнеги болады. Бирақта тарихый фактлерди жыйнаў хәм жуўмақластырыўында бир-бирине жақынлық байқалмай қалмайды. Әсиресе, тарихы, жазба формада сақланбаған халқымыздың өтмиши туўралы материал жыйнағанда бул жақынлық және де айқынырақ байқалады.

Мухтар Әуезовтың тәжірийбесин көз алдымызға келтирейик: «Стадию своей работы над романом я бы пожалуй, сравнил с трудом запоздалого путника, который приходит к месту стоянки давно ушедшего каравана, находит последний тлеющий уголёк угасшего костра и хочет своим дыханием оживить, раздуть этот уголёк в яркое пламя».²

Жоқарыда келтирген еки пикир де тарихый романның өзінше қыйыншылығын дәлилейди. «Абай жолы», «Қарақалпақ дәстаны» романлары жаңа дәўирдиң бийигинен қарап өткен әсирдиң көленкели тәреплерин бар шынлығы менен сәўлелендирген шығармалардың қатарынан орын алады. «Тас қаттыма, бас қаттыма?»—дейди халық. «Қарақалпақ дәстаны» трилогиясы усыған жуўап береді, шығармада «халқым» деп көздиң жасын, жүректің қанын төккен ири тулғалар: Маман, Ай-дос, Ерназарлар ұзақ жасайтуғын полотнолар—образлар. Тарихый романның бундай түрин билмеген қарақалпақ әдебияты ушын бул тулғалар образ сыпатында үлкен жаңалық болды. Қарақалпақ әдебияты эпикалық кең қулаш жайған, тарихый толыққанлық, терең мәнили проблемалық мәселе көтерген, психологиялық таллап сұүретлеудің күшилиги менен ажыратылып туратуғын хәм буны диалектикалық көз қарастан реалистлик шеберлик пенен ашып беретугын романға

¹ «Әмиўдәрәя» № 10, 1975-жылы, 16-бетте.

² Мухтар Әуезов. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1959-г. стр. 399.

ийе болды. Журтшылық бундай кітаптан өзінің ата-бабаларының, халқының тарихын оқыйды.

Романлардың үшеуін тутас оқып шыққанда аласапыранлы өтмиш, күнлеслік, хәмелпаразлық, жауызлық, халықтың тәғдірін ойыншыққа айналдыру, оның намысын аяқ асты етип таппау, сондай-ақ руулардың алауызлығы, бір-бири менен қырылысып қан төгіуі, екінші жақтан халықтың намысын, атын сақлау үшін хәр қандай қыйын жолды басып өткен, бірақ әрманына жете алмай, бір-бирине түсиниксиз жасаған бахытсыз халықтың тәғдірі барлық құрамалылығы менен оқыушының көз алдынан бирме-бир өтип атады.

Өз халқының ұллылығын түсініу үшін автор тарихтың ұзақ моментлерін, халықтың характерлері қалпыласқан соныңдай трагедиялық дәуірлерді жанландырады. Романға тийкар болған тарихый адамлардың хәрекетін халықтың түсинигіндегі нормадан шығу менен бирге жазыушы оларға өзінше дурыс қатнас жасайды. Көркемлік шешім дурыс орын тапқан. Т. Қайыпбергенновтың усы тарихый романларына сүйеніп, хәзиргі қарақалпақ прозасы ержеткенлікті (зрелость) бастан кеширіп атыр деп айтыуға болады.

Солай етип, әдебий критика Т. Қайыпбергенновтың прозалық шығармаларын бағалауда белгиді орын ийеледі. Айрықша оның соңғы жыллардағы тарихый романлары бойынша жазылған мақалаларға тоқталып өтіуді талап етеді. Өйткени, буларды критиклеріміздің пикирлері айырым принципіаль мәселелерде, жазыушы бағыты менен бир жерден шығып отырған жоқ. Бірақ бул пикирлердің көпшилигі жазыушының тарихый романларының—прозаның ең үлкен жетіскенлігі екенлігін бийкарлаған жоқ, оның турмыс уақыяларын көп планда сүүретлейтуғын табыс екенлігін мойынлайды. Әдебиятшылар М. Нурмухамедов, Ж. Нарымбетов, С. Бағадырова, Г. Есемуратовлардың қарақалпақ әдебияты бойынша мақалаларында жазыушының тарихый темадағы романларының жетіскенлігі де, гейпара пикир таласын туұдырып жүрген моментлері де сөз болған.¹

¹ «Әмиўдәрья», № 4, 1972-жыл, № 10, 1970-жыл, «Совет Қарақалпақстаны», 9-январь, 1970-жыл.

Хәзиргі прозамыздың танылған ўәкили Т. Қайыпбергенновтың «Маманбий әпсанасы», «Бахытсызлар», «Түсиниксизлер» романлары кең масштаблы, уақыяларды тереңлік пенен ашып беретугын ири тулғалы шығармалар. Ол қарақалпақ әдебиятында тарихый романға бириншилерден болып жол салды, шығарманы оқыған адам автордың көп изертленип, көп мийнет еткенлігін бирден аңғарады. Өйткени, буннан еки жүз жылдай уақыттың жумбақлы уақыяларын қарама-қарсылықлы ири тулғалардың образлары арқалы сәўлендириўдің қыйынлығы белгилі. Роман туўралы қандай пикир айтылса да, автордың мийнети оқыушылардың талабына көп орынларда жуўап беретугынлығын хеш ким бийкарлай алмайды. М. Қарабаевтың «Буннан 200 жыл бурын»¹ Ә. Қожықбаевтың «Тарихый дослық әпсанасы»² А. Муртазаевтың «Өткен заман туўралы жазғанда»³ мақалалары роман туўралы толығырақ таллау жасап, көп пикирлерді ортаға салған деп қарауға болады. Ал С. Аллияровтың «Дастан Қарақалпаков»⁴ атлы рецензиялары да мазмуны жағынан жоқарыдағы мақалалар менен ушласады.

Көпшилик әдебиятшылардың пикирлерінде—Маман, Аманлық образларындағы турмыс шынлығынан шетлеўшиликтің бар екенлігі көрсетилді, бизінше, буларға қосылмау мүмкін емес. Аманлықтың өзінің туўған қарындасы Алмагүлге үйлениуі, Маманның зорлық пенен үйлениу туўралы пәрманы, улыўма логикалық жақтан исенимсизлігі көрсетилді. Бул орында усы пикирді биринши болып көтерген Ә. Қожықбаевтың келтирген дәлилери исенимлі. Ол былай деп жазады: «Жазыушы бул образлар арқалы сол дәуірдегі барлық қыйыншылықларды, жаўгершиликтің ауыр ақыбетлерін, сергизданлықты сүүретлеп бере билген. романның ақырына оның унамлы образына (Аманлықтың—А. С.) унамсыз характерлер киргизилген. Жазыушы Аманлық пенен Алмагүлдің бирге семья құрыуын сол дәуірдегі жаўгершиликтің ауыр ақыбетлеринен десе де, Матяқуб шарбақшының қызы «өлди» деп айт-

¹ «Әмиўдәрья», № 4, 1969-ж.

² Сол журнал, № 10, 1969-ж.

³ Сол журнал, № 3, 1972-ж.

⁴ «Светская Каракалпакия», 15-декабрь, 1973-г.

кан сөзине исенип, Алмагүлди «өлди» деп исенгенде де-
бұл жағдай оны арашалап қала алмайды. Хәтте, тур-
мыста солай болған екен деп сол турысында әдебий ма-
териал иретінде алыу да қәте».¹ Ал, бұл мәселелерди
критик С. Аллияровтың «өткен өмирдің социаллық әде-
латсызлығынан болды» деп түсіндируи бир жақлама
көринеди. Бұл жерде биз жазыушының өзінин «Совет-
ская Каракалпакия» газетасына берген интервьюнде
мына пикирлерине дыққат аудару керек: «Есть вну-
тренняя логика развития образа, есть главный замысел
книги, который можно нарушить одним неверным пово-
ротом событий». Бұл пикири арқалы автор шығарма-
дағы айырым қахарманларының образының логикалық
рауажланыуын айтпақшы болғандай көрингени менен
Аманлық образына жууап бола алмауы керек.

Жазыушының «Бахытсызлар» романы хақында
А. Муртазаевтың жоқарыда аталған көлемли мақаласы
басылды. Бұл мақалада тийкарынан, Айдос образының
жасалыуындағы кемшиликлер аса айтылған. Яғный та-
рийхый Айдос пенен көркем образ сыпатындағы Айдос-
тын арасындағы узаклық тууралы айтқанына қулақ
аспау мүмкин емес. Хақықатында да, романда автор-
лық симпатия Айдос тәрәпинде, булайша етпей-ақ, бұл
үлкен ақыллы адамың трагедиясын ашып бериудин
өзи-ақ жеткиликли болар еди. Өз халқының тәғдирине
терең үңилген, оны өз алдына ғәрезсиз жасайтуғын
ханлыққа айландыруы нийетинде Айдоста алжасық
бар: кимге арқа сүйеу керек?—Айдостың трагедиясы,
мине усында.

«Маман бий», «Бахытсызлар» романларының эти-
рапында қарама-қарсы пикирлердин пайда болыуы
улыұма бұл шығармалардың идеясын, мазмунын, жа-
салған күшли образларды бийкарламаған жағдайда да
ойланыуға мәжбүрлейди. «Оқыушылардың,—деп жа-
зады академик М. Нурмухамедов.—Қайыпбергеновтың
ағасын тууған қарындасына үйлендируи мәселесинде,
айыплауы да дурыс... Унамлы қахарман Аманлықтын
Алмагүлге үйлениуи оқыушылар, жазыушылар хәм
критиклер арасында қатты наразылық туудырды, өйт-
кени, бундай қубылыс—ең жақын бауырманына үйле-

¹ «Әмиўдәрья», № 10, 1972-жыл.

ниў—халықтың бурынғы хәм хәзирги традициясына
кескин түрде қарама-қарсы келеди».¹

«Маманбий» романындағы усы көринислерди өзін-
ше уақыттың характери менен түсіндирмекши болған
әдебиятшы С. Аллияров «Бахытсызлар» романындағы
гейпара моментлерди дурыс критикалайды. «Одним из
недостатков романа является то, что автор наряду с
изображением хороших качеств народа, увлекается из-
лишними подробностями частных явлений. Например,
ночные вылазки старика Али к юной снохе... проведение
«хирургической операции» Кумар на Хивинском посла-
ние и другие... Кроме того, в изображении действий ге-
роев почти не показывает свое авторские отношение.
Образы туркмена Алламурата—безбожника, узбека
Юсуфжана—шабандоза, Гулимбета—соксанара и дру-
гих людей из народа не конкретизированы, идеа-
лизированы отделение поступки самого Айдоса».²

Усы пикирлер С. Баҳадырованың мийнетлеринде де-
толығырақ түринде қайталанады. Ол Г. Есемуратов,
Ж. Нарымбетов, А. Муртазаев хәм басқалардың пикир-
лерине қосыла отырып, өз қатнасын анық билдирген.
«Маман бий әпсанасы» хәм «Бахытсызлар» романлары
хақында³ деген мақаласында мынадай пикирлер кел-
тирилген: «Еки романда да жазыушының оқыушы-
ларды наразы етип қойған жерлери бар. «Маманбий
әпсанасы» романында Аманлық пенен Алмагүлдин тәғ-
дирлери, «Бахытсызлар» романындағы Әлийдин келини
менен ортасындағы қолайсыз жағдайларды роман хақ-
қында пикир айтыушылардың барлығы дерлик көрсе-
тип өтеди... Романлардың улыұма идеялық мазмунын,
көркемлик қунын сөз еткенде бұл кемшиликлер хақ-
қында сөз етпей кетиўге болмайды».

Соңғы жыллардың даўамында роман жанрында
белгили орын ийелеген еки көлемли шығарманы айтыу
орынлы. Оның бири—С. Баҳадырованың «Тәғдийр» ат-
лы дилогиясы, екиншиси Ш. Сейтовтың «Халқабат»
романы болып есапланады. Әдебий критикада бұл шы-
ғармалардың этирапында көплеген пикир пайда болды.

¹ «Әмиўдәрья», № 10, 1970-ж. 104-бет.

² «Советская Каракалпакия», 1976-г.

³ «Совет Каракалпақстаны», 9-январь, 1976-ж.

Қарақалпақ жазыушыларының VIII съездинде (1980) «Тәғдир» романы улыұма унамлы бақаланды хәм бир қатар критикалық ескертиўлерге ушырады. Усы съезде жасаған баянламада И. Юсупов бул шығарма туўралы оның жетискенлик тәрепин баса көрсетти. Бирақ ондағы ўақыялардың гейпаралары бурыннан таныс сыяқлы көринеди. Тил жағынан бүгинги күнге көп жақын-ласады, деген жуўмаққа келди.

Роман ҳаққында толығырақ пикирди биз З. Насруллаеваның «Тәғдир» романы ҳаққында»¹ деген рецензиясынан ушыратамыз. Ол романды (1-китап) улыұма унамлы бақалап, оның «творчестволық излениўлериниң нәтийжеси» екенлигин көрсетти. Соның менен бирге мақала авторының принципияль ескертиўлери де, орынлы. Ең алды менен Қалмурза образының жасалыўы жөнинде: «Ол конкрет жеке адам сыпатында тийисли дәрежеде көрсетилмеген. Автор Қалмурзаны жеке адам сыпатында индивидуаль өзгешеликлери менен көрсетиўге кең мүмкиншиликлерге ийе болған айрым көринислерде бир қанша жасалмалылық байқалады... Қалмурзаға сыртқы тәсирлер гәп болғаны менен оның ишки сезимлери байқалмайды. Бундай жағдайда ўақыя автордың еркине муўапық орынланып атырғанлығы туўралы пикир туўады... Гүлжамал ең қәўипли класслық душпан Нурманға турмысқа шығып кеткенлиги туўралы еситкенде Қалмурза өзін жүдә сабырлы услайды.. Гүлжамал қыйын аўхалға түскенде бәрқулла Нурманның дус келиўи фолклорлық идеалластырыўдың тәсирине берилип, образға зорлық жасап турғанлығын көрсетеди.²

Ал К. Худайбергеновтың усы роман ҳаққындағы көлемли мақаласы бир жағынан жоқарыдағы З. Насруллаеваның пикирлерин әдеўир дәрежеде толықтырады хәм романның еки китабы бойынша дәлилли пикирлер айтады. Ең баслысы романда сүүретлеўдин орнына баянлаў басым деп есаплайды. «Жазыўшының ўазыйпасы турмыстағы фактлерди, ўақыяларды, тәғдирлерди баянлап кете бериўден ибарат емес, ал турмысты көркем изертлеўден, яғный адам жан дүньясын терең ана-

¹ «Әмиўдәрә», № 3, 1980-жыл.

² Сонда, 122—124-бетлер.

лиз жасаў арқалы оның ишки өмирине жасырынып атырған ой-сезимлерди ашып бериўден, оның барлық ҳәрекетлерин ой-сезимлери арқалы түсиндириўден хәм синтез жасаўдан ибарат... Тағы да «композициялық бир пүтинликтиң сақланбаўы образлардың да психологиялық жақтан терең ашылыўына зыян берген.. «Тәғдир» романында турмыстағы, адамның өмириндеги үлкен ўақыяларды жеңил-желпи айтып беретугын моментлер көп».¹ Автор булардан басқа, романда революциялық шараятлардың соншелли дәрежеде ансатластырылып бергенин де дурыс ашады. Романдағы бас қаҳарман Қалмурзаны бир тәреплеме стип көрсетиў менен шекленген. Романның бас қаҳарманының бундай хәлсиз болып шығыўы белгили дәрежеде, улыұма шығарманың қунын да анықлайды» деген пикирлери З. Насруллаеваның тастыйықлаўларын қуўатлайды. Романда терең психологиялық драматизмлер жетиспеўшилиги (Гүлжамал, Қалмурза х. т. б.) хәтте қаҳарманлардың психологиясын жағдайларын бериўде де автордың дәстанларға сүйениўшилиги байқалады.

Бизиң ойымызша еки критиктиң пикири де «Тәғдир» романын бақалаўда бир жерден шығып отыр. Кең полотнолы роман дәретиўге жазыўшының көп мүмкиншилиги бар, бирақ усы мүмкиншиликлер, изленислер сыпатында пайдаланылмаған деген жуўмақ пенен келисимге келиўге болады.

Қ. Мақсетовтың реализм менен толып кеткен дәретпе² мақаласы «Халқабат» романын таныстырыў бағыты менен бақалы. Ҳақыйқатында да, «Халқабат» романы бизиң прозамыздың соңғы жыллардағы табысларынан есапланады. Жазыўшының тәжирийбесиниң артқанлығы, сом тулғалар жасаўы, тил шеберлиги проза тараўында Ш. Сейтовтың атын кеңирек танытты. Мақаладан көп нәрсе күтиў мүмкин еди, өйткени, темасына қарағанда ол роман ҳаққында проблема қозғайтуғындай көринсе де рецензия көлеминен шыға алмағанына қарамастан, дурыс ескертиўлер жасайды. Буннан былай қайта басылыўында көп жәрдем беретугын орынларды дурыс көрсетеди.

¹ К. Худайбергенов. «Дәўир хәм парыз» 129—150-бетлер. 1987-ж.

² «Әмиўдәрә», № 6, 1984-жыл.

Повесть жанры 60—70-жыллары күшлі рауажланды. Қарақалпақ прозасының мүмкіншілігін дәлйілдеген бұл жағдайлар қарақалпақ прозасының союзлық масштабта додалаудың объекти болғанлығын көреміз. Ш. Сейтов, С. Бағадырова, Ә. Атажанов, Ә. Тәжимуратов, Қ. Жуманиязов, Г. Есемуратовалардың повестелері қазіргі прозамыздағы унамлы қубылыс болды. Соның менен бірге гейпара повестелер бойынша пикир таласлары, ойласыққа шақыратуғын моментлер қарақалпақ әдебий критикасында сөз болмай қалмады. Повестелердің адреслеріне айтылған москвалы әдебиетшілердің пикирлері (23-март, 1982-ж.) бизди әдеуір ойландырады.

Соның менен бірге соңғы жыллардың повестелері қаққындағы гейпара таласлы пикирлерге тоқтамай өтиу мүмкін емес. Бұл повестелер, тийкарынан, жас жазыушылардың қәлеміне тийісли болып, олардың ең жақсылары қазіргі прозаны толықтыра түсінелігі факт. Булардың арасында Узақбай Пиржановтың «Сүүрет», Қ. Камаловтың «Маржангүл», Ә. Атажановтың «Сарғайған дәптер», Қ. Смамутовтың «Перзент», Х. Хамидовтың «Естелик» шығармалары бойынша көбірек таласлы пикирлер бар. Бұл мақалалар қарақалпақ повестелеріндегі айырым образлардың турмысқа сәйкеслігі, типиклігі қаққында көп мәселелерди ортаға салыушылығы, оқыушылардың дыққатын аударыушылығы менен бақаланады.

Қ. Мақсетов «Жаңа повестелер қаққында ойлар»¹ мақаласында 1966-жылы басылған бір қанша повестелерге обзор жасайды, бұл өз характери жағынан обзор сыпатында көзге түседі. Обзорда автор олардың жетіскенлігі, кемшілігі туұралы өз ойлары менен ортақласқан. Мақаланың бундай формасының дәстүрлілігін есапқа алсақ, бұл да пайдалы нәрсе. Автор бір қатар повестелер қаққындағы пикирин жанр мәселесіне байланыссы қарастырады, яғный повесть жанрына сәйкеслігі немесе сәйкес емеслігі жағынан мәселеге қатнасы жасайды. Екіншіден, повестелердің жәмийет турмысының қазіргі күн ушын актуаль болған проблемаларын көтеріп шығыуы хәм «оқыушылардың нәзерін

усы нәрсеге аударып, үлкен тәрбиялық мектеп дәрежесін атқарыуы» жағынан бақалауға умтылған. Сөйтип, белгилі теориялық, практикалық мәселени шешіуге кіріскенлігі қуұатлауды талап етеді.

Теориялық жақтан повесть жанрының өзіншелігін есапқа алып, автор таллап отырған шығармалардың жанрдың талабына жууап бермеушілігі қаққындағы («Сүүрет») пикирине қосылыуға болады. Аға менен қарындас Асқар менен Айжамалдың бахытсыз муқаббатының уақыялардың баянланыуының жасалмалы екенлігін дурыс ашады. «Егер шығарманың мазмунына, көтерілген проблемаларға нәзер аударатуғын болсақ, аға-қарындас екі туұысқан адамның қайран қалдыратуғын муқаббаты, мейли жеке-сйірек турмыста ушырасып қалғанда да бизиң қазіргі күндегі көркем дөретпеміздің характерли проблемалары болып есаплана ма? Әлбетте, бола алмайды... Асқар образ дәрежесіне көтерілмей ағы-қарасы белгисіз болып қалады. Ал, Айжамал туұралы болса, «әйтеуір жаман қыз емес екен» дегеннен басқа, оның фигурасын айқын, анық, өзгеше беріп туратуғын бояуды шығармада көріу қыйын... Мине, усы жағдайлар бұл дөретпени жас автордың табысы деп қарауға мүмкіншілік бермейди».

Қ. Мақсетовтың усы мақаласында жақсы жазылған повестелердің есабына кирген «Көп еді кеткен тырналар», «Маржангүл» шығармалары туұралы байқауларына қосылмау мүмкін емес. Айрықша «Маржангүл» қаққында, оның көркемлік жақтан нуқсанларына, айырым образлардың исенімсізлігіне (жаңа ғана оқыуды питкерген жигиттің тема таңлауы), сүүретлениулердегі алағатлықтарына да автор менен келісіуге болады. Автор повестелердегі биргелкиліклер, сәтсіз муқаббат этирапынан шыға алмаушылықларды орынлы түрде сынайды. «Сарғайған дәптердегі» жасалма орындарды, детальдарды критикалайды. Бизиң ойымызша Қ. Мақсетовтың повестелер қаққындағы болжаулары өзіннің дәлиллілігі менен дыққат аударады.

Қ. Худайбергеновтың «Турмыс хәм образ»,² «Заман хәм әдебий қақарман»³ мақалалары да прозаның ак-

¹ «Әмиүдәрә», № 9, 1987-жыл.

¹ «Әмиүдәрә» № 9, 1967-ж. 115—116-бетлер.

² Сол журнал № 12, 1961-ж.

³ Сол журнал № 4, 1969-ж.

туаль мәселелерін сөз етеді. Қ. Досановтың «Шамурат ата» (Нөкіс—1961-жыл) повестіне берген бағасы менен ұлыұма келісе отырып, «Заман хәм әдебий қахарман» мақаласындағы ортаға қойылған «әдебий қахарман» хаққындағы пикирлеріне тоқтауды керек деп табамыз. Өйткени, бунда автор, соңғы жыллардағы прозаны қахарман жасау мәселесіне байланысly изертлеп, өз ойын ортаға салғанлығы унамлы нәрсе. Бул авторды белгили шығармаларды ұлыұма бағалау минетинен қутылдырып, проблемаға ийтермелеген. К. Худайбергеновтың бул мақаласы өз характери жағынан жоқарыда келтирген Қ. Мақсетовтың обзорлық мақаласына жақын, бирақта автор айырым шаблонға айланған детальлардың орынсызлығына дурыс дыққат аударған. Айырым жазыушылардың гейбир жеңил ситуацияларға ҳәуеслениуи сезилип жүр. Мысалы, «Көп еди кеткен тырналар», «Зәуре», «Биринши мухаббат» повестілерінде тосыннан өрт ойлап табылады, усындай тосқынлық ҳәдийсеге байланысly қахарманлық ашылады. т. б. Бул тек бир шығармада емес, ал көрип өткенимиздей-ақ бир неше авторда қайталана береді, сонлықтан оған исеним азаяды. Ал басқа бир жазыушыларымыз «суу бәлесине» өз қахарманларын дуушар етеді. Мысалы «Ақ тал астындағы ақшам», «Сарғайған дәптер», «Адасқан ақ қуу» повестілерінде усы ўақыяларға дыққат аударылған. Қ. Худайбергенов усы көринислердің жасалмалылығын бизиңше дурыс сынаған.

«Көркем шығармада,—деп жазады автор,—тосаттан болатуғын ҳәдийселер де сүүретлениуи мүмкин. Бирақ тосаттан өрттиң болыуы бир емес, бирден үш шығармада гезлесип қалған ўақытта, буның схематизмге, шаблон нәрсеге айланғанын аяныш пенен ғана айтамыз. Жоқарыдағы шығармалардың қахарманлары «от бәлесине» дуушар келген болса, тағы бир неше шығармалардың қахарманлары «Суу бәлесине» ушырап отыр».¹ Сондай-ақ мақалада пикир жүритилген «Уйқысыз түнлер», «Перзент» повестілеріндеги оқыушыға ой салса да исенимсиз мотивировакаларды көрсетиуине қосылыуға болады.

¹ «Әмиўдәрья» № 4, 1969-ж. 125-бет.

Соңғы жыллардағы повестілерде жийи-жийи көринип отырған «тосын ўақыялар» хаққында айырым критиклердің пикирлерін қуўатлау менен бирге усыларды толықтырып былай деп жазады: «Гейпара жазыушыларымыз өзлериниң унамлы хәм унамсыз қахарманларын бир-бирине қарама-қарсы полюсларда қойыу және өз шығармаларының сюжетин кескинлестиріу ушын тәбият пенен жәмийеттиң (бул жерде сөз өрт хәм сатқын туўралы—автордың ескертиуи—А. С.) бул таяр унамсыз қубылысларын қалай болса солай, ҳәден тыс қоллана береді. Өрт бул жазыушыларға өз қахарманларының жақсы сыпатларын ашып беріуге жәрдем беретугындай, бирақ жасалмалы өрт оқыушыларда қахарманның хәм ўақыяның хақыйқат екенлигине гүман туўдырады. Ал сатқын болса, өзиниң дүньяда жасауы менен оқыушыға алдын ала кимди сүйиу, ал кимди жек көриу кереклигин айтып береді. Минекей, сөйтип, примитив хәм схема образ хәм конфликт, кескин ситуациялар дәретиўидиң жеңил жолы пайда болады».¹ М. Нурмухамедовтың дурыс көрсеткеніндей усындай тосын ўақыялар бир-бири менен жарысқа айланып кетти де, көркем шығармалардың ўақыяларына исеним төменледі.

Гейпара мақалаларда «Сүүрет» хәм «Маржангүл» повестілері хаққында принципаль пикирлердің жүзеге шыққанлығы мәлим. З. Насруллаева өзиниң повестілер хаққындағы мақаласында² еки повестіти де унамсыз шығармалардың топарына қосты. Ол өзиниң усындай унамсыз бағасын С. Салиевтиң «Көрўан мәнзилди гөзлер» шығармасына да айтқанлығын атап өтиуге туўра келеди³.

Бул пикирлердің тийкарсызлығын С. Аллияров орынлы дәлиллеген.⁴ З. Насруллаеваның тастыйқлауы бойынша «Сүүрет» хәм «Маржангүл» повестілериниң қахарманлары қолдан жасалған, турмыста оғада сийрек гезлесетуғын ҳәдийселерге байланысly деп көрсетилген. Бул орында биз Ә. Насруллаевтың «Еки повесть хаққында еки түрли уйғарыу»⁵ мақаласының

¹ «Әмиўдәрья» № 10, 1970-жыл, 107-бетте.

² «Совет Қарақалпақстаны» 22-июль, 1966-жыл.

³ «Советская Каракалпакия» № 154, 1968-г.

⁴ «Әмиўдәрья», № 4, 1971-жыл.

⁵ Сол журнал, № 2, 1967-жыл.

мазмунуна толық қосылатуғынымызды жасыра алмаймыз. З. Насруллаева, Ә. Насруллаев та «Сүүрет» повестінің жасалмалылығын дурыс аңғарған. Ал «Маржангүл» повестінің Ә. Насруллаев ісенімді дәлелдер келтіріп, прозаға қосылған үлес екенлігін көрсетеді. Автор өзінің усы унамлы тастыйықлауларын екі повестінің геройларын салыстыру арқалы ашады.

«Сүүрет» повестінің қаққында К. Худайбергеновтың пикирін түсініу қыйынырақ, ол улыұма повесть тууралы критикалық пикирлерге қосылатуғынлығын ашық айтқан менен (пикирлер унамсыз еді—А. С.) «автордың нийетінің анықлығы, шығарма идеясының конкретлігінде, дөретілген образлардың кітап оқыушыларға тәсір күшінде анық көрінеді»¹ деген жуумаққа келеді. Буған қарағанда критиктің пикирі «жаман десе де, жақсы десе де болады»ға усайды. Бұл повесть қаққында Ә. Насруллаев, Қ. Мақсетовлардың пикирлері бір тоқтамға жақын: повесть автордың табысы дөретпесі бола алмаған.

«Маржангүл» повесті тууралы айтылған пикирлер бір-биріне жақын: критиктер Ә. Насруллаев, К. Худайбергенов, Қ. Мақсетовлар оны жазыушының табысы сыпатында бағалаған. Айрықша К. Худайбергеновтың «Заман хәм әдебий қахарман» мақаласында «Маржангүл» повестіне жоқары баға беріледі. Уллы Уатандарлық урыс дәуіріндегі тылды сүүретлейтуғын шығармалар менен («Ақдәрья») салыстыра отырып, баслы образдың турмыслығын түсіндірген. Ал, Ә. Насруллаев болса, стил жағынан «Маржангүл»дің, Ш. Айтматовтың «Жәмийла» повестіне жақынлығын дәліллеген. Қ. Мақсетов повестіке улыұма унамлы баға беру менен бірге, шығарманың көркемлік тәрәпинен ушырасқан кемшіліклерін көрсете билген.

Бизіңше повестілер қаққындағы бұл мақалаларды әдеуір сауатлы жазылған деп есаплауға болады.

Қарақалпақ прозасының белгілі тарауы повестілер 70-жыллары жаңа басқышқа көтерілгенлігі белгілі. Бұл илгерилеушілік ең алды менен миллий әдебиятымыздағы дәстүрді рауажландыру менен бір қатарда белгілі әдебиятлардың жетіскенліклерін творчество-

¹ Сол журнал, № 4, 1969-жыл.

лық рауажландырудың нәтижесінде болды. Соңғы жыллары Ш. Сейитовтың, С. Бахадырованың, О. Абдирахмановтың, Ғ. Сейтназаровтың, Ә. Атажановтың, Г. Есемуратованың, Ә. Тәжимуратовтың, Қ. Жуманиязовтың, А. Әлиевтің шығармалары кең оқыушыларға мәлім болды. Ең жақсы прозалық шығармаларға лирико-психологиялық сүүретлеу усыллары характерлі, жаңа ізленистер бар, қахарман образын жасауда жазыушыларымыздың сәтлі қәдемлері көзге түседі. Қарақалпақ жазыушыларының бір қатар шығармалары 1982-жылы 23-мартта Москвада кең додалауға түсіп, өз бағаларын алды. Айрықша Ш. Сейитовтың «Көп еді кеткен тырналар», «Қашқын», С. Бахадырованың «Хаяллар» повестілері бойынша пикирлер дыққат аударады.

«Хаяллар» повестінінде персонажлардың характерін психологиялық жақтан терең хәм саррас ашып беру менен көзге түсетуғыны, ал Ш. Сейитовтың жоқарыда аталған шығармасында сүүретлеу құралларының, интонациялардың, режелердің, характерлердің ийкемлілігі хәм рән-бәренлігі менен биригіп кететуғынлығы атап өтілген. Усы шығармалар бойынша тыянақлы пикир айтқан З. Кедрин «Хаяллар» повестіндегі композициялық жақтан кемшіліктерді, Ханзада образының олқы орынларын, соған байланыссы айрым ісенімсізліктерді, ал Ш. Сейитовтың повестіндегі базы бір жеңіл ситуациялардың бар екенлігін ескертеді.¹

Ә. Атажановтың «Ата мекән» повесті қарақалпақ әдебиятшылары тәрәпинен бурыннан ауызға түсіп, жақсы бағаланған шығарма еді. Соның менен бірге шығармадағы ушы көрініп турған гейбир конфликтлер ашылмай қалады, ол рауажландырылмаған. Г. Есемуратованың «Жийрен» повесті—бұл пәк, гирбиңсиз таза, опалы, нәзік хәм күшлі мухаббат қаққындағы повесть» деп бағаланады.

Деген менен, айрым әдебиятшылардың «Хаяллар» повестіне берген үстіртін бағасы менен келісіу қыйын. «С. Бахадырованың қахарманы (сөз хаяллар повесті қаққында—А. С.) руұхый дүньясы жағынан Ш. Айтматовтың Жәмийла»сына жақын турады... С. Бахадырова қахарманының миллий характерін өзінше

¹ «Әмиудәрья» № 8, 1982-жыл.

жаратады, бірақ бұл хаялдарға ортақ тәғдир жарқын қайталанбас типтер арқалы берилип, урыс дәуіріндегі хаял-қызлардың жуымақласқан портретін (?) құрайды.¹ Бизің ойымызша «Хаялдар» повести буншелли көтермелеуіне жарамсыз. С. Бағадырованың повестінде бөрттирилип берілген ұақыялар аз емес. Екінші бір орында жоқарыдағы пикирдің ийесі Қ. Камалов «Жийрен» повести бойынша тап усы сыяқлы ұқсас пикирді ұсынады. Г. Есемуратованың повести урыс жылларындағы хаял-қызлар тәғдиринің исенимлі образын ашып беретугын терең реалисттик шығарма болып табылады.² «Жәмийла», «Разы бол, Гүлсары» повестілеріне жақынласып кететугын бұл орынлар тереңірек дәлил-леулерді, өзгешеліклерін талап етеді. Жақсы шығармаларға иретсіз жармастырып соның өзі болмағаны менен көлеңкесі дегендей бұл пикирлердің кеуіл жықпау нийетінде айтылғанлығы аңдасылып турады.

Жоқарыдағыдай көтермелеушілик И. Қурбанбаевтың «Әмиўдің аяғында» шығармасына байланысты жазылған З. Насруллаеваның «Важная тема современности»,³ С. Аллияровтың «Заман хәм қахарман»,⁴ мақалаларына да тән. Мысал келтирейік: «Художественная концепция И. Курбанбаева в создании образов, в решение их характеров основывается на горковском понимании труда... Диалогия И. Курбанбаева—это достоверная полотно о наших днях, о людях которые живут рядом с нами». Булар шығарманы терең изертлеп айтқан пикир емес.

Ш. Сейтовтың «Қашқын» повести улыўма унамлы бағаға миясар болған шығармалардың бири. М. Нурмухамедов усы повесть туўралы оғада тужырымлы формада «жазыўшының шеберлиги повестти қызықлы етип шығарған. Ең алды менен повестьтиң композициясын көрсетиў керек: қыздың тутқыннан қашыўын психологиялық жақтан сүүретлеў фонында қыздың тутқынға дейинги өмир тарийхы, сезимлери, бастан кеширгенлери, талпыныўлары көркем түрде баян етилген» деп жазады.⁵

¹ Сонда, 9-бет.

² Сонда, 10-бет.

³ «Советская Каракалпакия» № 176, 1979-жыл.

⁴ «Әмиўдәрәя», № 1, 1978-жыл.

⁵ Сол журнал, № 10, 1970-жыл.

Қ. Мәмбетовтың «Прозадан ізленген соқпақ» атлы мақаласы бұл шығарма ҳаққында әдеуір толығырақ мағлыўмат береді. Повестьтиң романтикалық руўхына сәйкес мақалада тап сондай бир көтеринкилик, жазыўшыға үлкен исеним, гейде терең сырласыў бағытында жазылғанында ғана емес, ал «усы моментлер былайша болғанда» деген хәм оғада дурыс сезгирлик пенен жазылғанын көриўге болар еди. «Қашқын» повестин оқып отырып,—дейди Қ. Мәмбетов,—автор өз соқпағын прозадан тапқан екен-аў, деген пикирге келип қалдым... Ол тәбият картиналарын сызыўға бейим шайыр. Оның ҳәзирги прозасын оқып поэзиясына қарағанда үстем екенлигин мойынлаў керек». Критик повестьтеги характерли моментлерди мысал ушын орынлы тарта билген, усындай темаға жазыўшының қәлеминиң жүйриклигин, сүүретлеўдин оригинальлығын, рәибәрең бояўлардың қыйыўын таўып қулпырыўын, еки қолы байланып атқа өңгерилген қыздың трагедиясын өзінше бир тартымлылық пенен сүүретлейди. Еспе қумда қашып баратырған Несибели, қуўғыншы Қанлықылыш, оның изинен қуўған Дурды ҳәрекетлери оқыўшының көз алдында тап жанлы картина болып елеслейди де турады. Бизің көз алдымызда қашқын ғана емес, ал үйиринен адасқан, уша-уша қанатлары талып, зәрре дем алыў ушын гезлескен көлге шомылып атырған қуўға, жападан-жалғыз адасқан аққуға мезеп кеткен сүүрет бар.¹ Усы жерде М. Нурмухамедовтың, «мениңше повесттиң бұрынғы аты жақсырақ еди, ең баслысы бұл Ш. Сейтов творчествосының романтикалық руўхына сәйкес еди»² деген пикириниң бийкарға айтылмағанлығын мойынлаўға болады. Повесть туўралы Қ. Мәмбетовтың Қанлықылыш, Дурды, Несибели ҳәрекетлериндеги мотивировкалардың жетиспеўшилиги бойынша пикирлерине қосылыў керек.

Ш. Сейтовтың шығармалары, әсиресе, повестілері соңғы жыллары да әдебий-критикалық пикирлердің орайында турды. Буның баслы себеплери бизге түсиникли: бұл повестьлер қайта басылған сайын өз географиясын кеңейтип атыр. Жоқарыда атап өтилген москвалы әдебиятшылардың (1982-ж.) қызғын пикир-

¹ «Әмиўдәрәя» № 3, 1970-жыл.

² Сол журнал, № 10, 1970-жыл, 102-бетте.

лери, бұл шығармалардың басқа туысқан халықлардың тиллеріне аударылуы орынлы түрде бұған қайта айланыуға мүмкіндік береді. Сол додалауда сөйлеген киносценарист Д. Холендро «Ш. Сейтовтың шығармаларын оқып отырып, объективті неге қаратыу керектігін бәрхамә көріп отырсаң» деген еді. Ол Ш. Сейтов шығармаларының драмалық сыпатына да үлкен дыққат аударды. Жас әдебиетші Қ. Алламбергенов өзінің «Ығбал соқпақтары»¹ мақаласында жазыушының әңгімесіне детальдарға үлкен поэтикалық мәні жүклетуіне қайран қаласаң дейді. Автор өз пікірін дауам етіп, «қақарманларының тилинде поэзиялық ырғақ, жыллы лиризм күшлі. Оның қосық екенлігі соншеллі, хәтте, автор тили, қақарманның ишки кеширмелері, монологлары менен жүйи билинбеслік дәрежеде бир пүтинлікте биригип кетеді. Прозаның қосықтай болып оқылуы, әлбетте, тегин қубылыс емес. Бұл жазыушының үлкен шеберлігі, оның бахты».

С. Бахадырова усы повестлер хәққиндағы мақаласын «Проза тилиндеги поэзия»² деп атаған. «Жазыушы халықтың тил байлығындағы нағысларды творчестволық талант пенен өзінше қайта дөрте билген. Тил көркемлігіндеги шеберлік, қурылысындағы жыйнақлылық, сюжет желісіндеги тәбйғыйлық және повестлерди поэма сыяқлы бир пүтин жууақланған ири повестлердин тилинде ғана емес, барлық сюжетлік ағымы нәзик лирикалық планда бериледи. Бұл проза тилинде берілген лирикалық қосық сыяқлы, оқыушы повестлердин хәр бир қатарында лирикалық ишки кеширмелердин, адамның жүрек сезимлерин қытықлаған тембрлері менен ортақласады. Жазыушы тилинде эпикалық шынлық, өзінше толғанып атырған сыяқлы. Еки повестти де проза тилиндеги лирикалық поэма деуіге болады».³

Бизинше С. Бахадырова өз пікірін образлы жеткерген. Повестлерди бахалауда бұрынғылар менен салыстырғанда жанаша сөйлеген. Қ. Камаловтың повестлер хәққиндағы пікірі де усыған жақын. «Еки повестте де эпикалық уақыя менен қақарманлар хәре-

¹ «Жас Ленинші», № 19, 1983-жыл.

² «Совет Қарақалпақстаны» № 250, 1987-жыл.

³ «Совет Қарақалпақстаны», № 191, 1988-жыл.

кетин баянлауда автордың лиризм баслы роль ойнайды. Бұл повестлердин қызығушылық пеннен оқылуына мүмкіншілік береді»¹ деп көрсетеді.

Профессор Қ. Мақсетовтың «Жоқары бахаға ылайық»,² илимпаз-тилші Х. Хамидовтың «Ылайықлы дауам еттириу»³ мақалалары да жоқарыдағы пікірлерди унамлы түрде толықтырып турады. Автордың шығарма ушын характерли деталь, уақыяларды табыудағы шеберлігі, жанлы, көркем сөз нағыслары, өз қақарманларының ишки кеширмелерин ашыудағы сәтли адымларына үлкен баха берілген. Қ. Мақсетовтың дурыс белгилегениндей-ақ бұл повестлер бизин прозамыздың салмағын танытқан улыуа союзлық масштабтағы шығарма еді.

Жазыушы Ю. Леонтичевтин прозасына байланысly 3. Насруллаеваның «Творчестволық өрлеу жолында»⁴, Ә. Пахратдиновтың «Дәуір талабынан дөреген»⁵ мақалалары рус жазыушысының дөретпелерин улыуа унамлы бахалады. Талантлы жазыушының қарақалпақ әдебиатына қосқан жаңалықтары, Қарақалпақстан турмысын шебер билиушілігі хәққиндағы жууақларды дау туудырмайды.

Ө. Хожаниязов қарақалпақ әдебиатында, әсиресе, прозада өз орнына ийе жазыушы. Прозада оның белгилі жетіскенлігі «Айдана» повести болды. Шығарма 1961-жылы жарыққа шықты. Қ. Худайбергеновтың усы шығарма хәққиндағы рецензиясы⁶ өзінің дәрежесі жағынан талапқа жууап береді. Критик шығармадағы Айдана менен Мәлпей арасындағы конфликттиң басланыуы хәм шешилиуіндеги өзіншеліклерди дурыс аңғарған. Атаққумар, даңқпараз, эгоист Мәлпейдин образы шығарманың тийкары екенлігін мақала авторы исенимлі дәлиллейді.

Проза, соның ишинде повесть жанры бойынша шеберлік мәселесине әдебиетші А. Әлиев өзінің «Жазыушы шеберлігі жөнінде»⁷ мақаласын жәриялады.

¹ «Совет Қарақалпақстаны» №250, 1987-жыл.

² «Советская Каракалпакия» 14-август, 1987-ж.

³ Сол газета, 23-июль, 1987-ж.

⁴ «Совет Қарақалпақстаны» №206, 1986-жыл.

⁵ Сол газета, №124, 1986-жыл.

⁶ «Әмиүдәрә» №7, 1962-жыл.

⁷ «Совет Қарақалпақстаны», 1967-жыл.

Автор бир шығарма мысалында («Жалынлы жыллар») көркемдік шеберлік қаққында пикир алысады. Мақаланың сауатты, биліктік пенен жазылғандығы дыққат аударыу керек. Бир нәуия тәуір жазылды деп есапқауға болатуғын усы шығармада жақсы нийетін иске асыралмаған орынлар толып атыр. Критик, мине, усы мәселеге дыққат бөледі. Шығарма Медеттің тилинен баянланған: Ол урыста бир аяғынан айрылып келген солдат, анасы қайтыс болған, әкеси көзлі, турмыстың қыйыншылығы оның үй-ишин албыратқан. «Бизің ойымызша, дейди мақала авторы,—Медеттің анасы ушын қыйналыуы жүдә хәлсиз. Егер нағыз шебер сүүретленгенде бул жағдай оқыушының көзинен де жас ағызыуы мүмкин еди... Хаў, балам, аяғыңның төменги жағы жоқ ғой? Бул да майып, мен де майып! Жалғыз кемпирден бунда, айрылды. Енди қайтип күн кешер екен. Уай журтым, халайық... деп боз-боран болып жылап көз берди». Бул тастыйықлау жасалма деген жуўмақ жасайды.

Шығармада Медет үйлениу жөнинде турмыс мәжбүрлеп емес, ал ғаррысы қоймағаннан кейин ғана ойланған сыяқлы. Өйткени, әкеси бүкке түсип жатып алады. Оған келин әкел деп усыныс қылады. «Қәпелімде аў тилеген суңқардай бирден қыялландым. Себеби, жүрегімде ышқы оты өртенди. Кеўлим халлас урды» дейди. Ол жеңгесиниң себеби менен Мийирхан деген қыз бенен танысады. Олардың сөйлесиулері де ерси. Шығармадағы Мәўлен (ол қашқын), Айымжамал образлары да исенимсиз, жасалма. Тап сондай-ақ Медеттің аттан жығылып, емлеўханаға түсиуі, колхоз баслығы Пиримбеттің хәрекеттері де ойдан жасалған... Шығарманың тили жағынан да кемшиліктері аз емес.

Жас жазыушылар Қ.Рахмановтың «Нәсер», М.Қайыповтың «Жыртылған дәптер» шығармалары қаққында жазылған З.Насруллаеваның көлемли рецензиясы¹ («Любовь с хорошей песней схожа») шығармаға дурыс баға береді. Қ.Рахмановтың повестин улыўма унамлы бағалай отырып, Атажан, Айжан образларындағы сәтсизліклер, әсиресе, Айжанның өлиминиң жасалмалылығы туўралы пикирине қосылыу мүмкин, оның хәре-

¹ «Советская Каракалпакия» № 19, 1980-г.

кетлериниң психологиялық хәм логикалық жақтан дәлилсизлиги де дурыс. Ал, М.Қайыповтың «Жыртылған дәптер» шығармасы повестлик нағрузкаға ийе емеслиги, образларының (Бийби, Марат), писип жетиспегенлиги, улыўма талаптан төмен шығарма екенлиги жетерли талланған. Бирақта, З.Насруллаеваның усы еки шығармада да бас қахарманлардың өндиристегі орны ашылмаған деген пикири менен келтириуе болмайды. Өйткени, қахарманларды тек өндиристе ғана көрсете беріу шәрт емес.

Қарақалпақ прозасы бойынша критикалық пикирлер хәзир аз айтылып атырған жоқ. М.Нурмухамедовтың изертлеулеринен соң З.Насруллаева, Қ.Султанов, С.Бағадыровалардың көлемли монографиялық жұмыслары пайда болды. Буларға биз өз орнында баға береміз. Ал мәселе мынада: айрым әдебиятшылар оның теориясы, методологиясы бойынша пикир айтыуға умтылмақта. Усындай теориялық мәселелердин бири стиль қаққындағы пикирлер болып есапланады. Теориялық әдебиятларда стиль қаққындағы мәселе түрлише түсиндирилип киятырғаны сыр емес. Ал, Қ.Султанов «Излениу жоллары»¹ мақаласында стиль туўралы өзінше түсиник беріуе умтылыу нийетин билдирмекши болған. Ол Ю.Суровцев, М.Пархоменко, Л.Якименко, Л.Проскурин, Ю.Борев, А.Соколов, Б.Храпченколардың пикирлерин бирме-бир келтире отырып (сол журналда, 104-бетте) мынадай жуўмақ жасайды: «Стиль шығармада қолланылған сөзлердин ойыны да емес, сөз бөлеклериниң қайталаныуы да емес, ўақыялардың эстетикалық жақтан бирлестирилиуі де емес, стиль жазыушының халық ушын әхмийетли болған мәселени ортаға қойыуынан, оны халықтық мәп тийкарда шешип билиуинен, ўақыяларды сүүретлеу принциплеринен, жазыушының көз алдына елеслетиуі хәм фантазиясы арқалы, өткендеги хәм өзиниң дәуириндеги әдебий мийрасларды өзлестириу арқалы халықтың күнделикли турмысына дурыс қатнас жасау арқалы пайда болады, кенейип раўажланады, қәлиплеседи... «Стиль—адам» деген К.Маркс тәрепинен қолланылған анықламаның мәнисі усында»².

¹ «Әмиўдәрья», № 4, 1985-жыл.

² «Әмиўдәрья», № 4, 1985-жыл. 105-бетте.

К. Марксти қоя турайық, ал автордың узақтан узақ «бәри емес» болып келтирилген пикирлеринен кейинги тастыйықлауларында әдебиет теориясының көп түсиниклеринин қатнастырылғанлығын хәм араластырып жибергенлигин байқау мүмкин. Бундай анықлама болуы мүмкин емес ғой, бул автордың өз пикири ме, ямаса басқалардың пикири ме, бәри бир, теория менен таныс адамлардың усылайынша түсиндириуи стильдин анықламасынан анағурлым узақ хәм шатас. Әдебиетқа байланысly жазыушы стили тууралы қәлиплескен түсиник бар. Енди оны жаңартыудың зәурүлги неде? Автор сонғы жыллардағы прозадағы стильлик өзгешеликлер ҳаққында пикир жүритпекши болып Т. Қайыпбергеновтың шығармаларын мысалға тартады, оның хәр бир шығармасында «жаўған қарды» сүүретлеулерине қарап оның стилин анықламақшы болады. Буннан басқа жазыушының романларында сүүретленген «Қурама ауылы», «Кегейлиниң бойлары да» оның стили сыпатында қаралады. «Қардың сүүретлениуи хәр бир шығармада хәр қыйлы, олар бир-бирин қайталамаған. Усы моментти баҳалау керек»¹ Стиль ҳаққында автордың өзинлик түсиниги буның менен питпейди, ал С. Нурымбетовтың шығармаларында қайталанған «Ағашлардың ең ағласы тут екен» типиндеги қатарлар бир неше жерде қайталанады. Ал Т. Жумамуратовтың творчествосында: Париж бенен Лондонның қат-қат бийик жайынан, көзге ысық бул жердиң бир кесеги» және де «көзге ысық Чимбайдың бир кесеги» деп бериледи.²

Автор буларды стильлик өзгешеликлер сыпатында қарастырады. Жаңа қубылыс сыпатында салыстырулардың қолланылуын көрсетеди. Буған мысал сыпатында «Көздің қарашығы», «Тәнхә өзине мәлим сыр» шығармаларындағы Пердехан менен Светлана, Палұан менен Жумабай, Сержанов пенен Дәулетовты көрсетеди. «Бул салыстыруларды автордың өзи емес, китап оқыушылар салыстырады», дейди критик. «Стильлик жақтан әдебиеттағы бундай моментлерди қууатлауға туура келеди»³

Ал, усындай салыстырулар (автордың жазыуы бә-

¹ Сонда, 106-бетте.

² Сонда, 106-бетте.

³ «Әмиўдәрә» №4, 1985-жыл, 108-бетте.

йынша стильлик өзгешеликлер) тек бүгинги жаңалықпа екен? Бундай салыстырулар орын алмаған шығарма бар ма өзи?! Алпамыс пенен Қаражан, Алпамыс пенен Тайшахан, ямаса жақсы менен жаман бурыннан ақ салыстырылып киятырған жоқ па? Қәлеген шығарманы аламыз, салыстырылады. Сонда буны жаңалық, стильлик өзгешелик деп айтыу мүмкин бе? Критикадағы бундай примитивизм жаңалық табыудан әлле қайда узақ екенлигин дәлиллеп отыру керексиз шығар. Әдебиет теориясын жетик билетугын хәм әдебий процессти дурыс түсиндиретугын критиктиң бул пикирлери усы орынларда алжасыққа ушыраған.

Проза критикасында гүррин жанрына оғада аз кеуил бөлингенлиги байқалады. Бизин әдебиетшыларымыздан бул жанр ҳаққында азда болса қәлем силтегенлер М. Нурмухамедов хәм С. Баҳадыровалар болды. М. Нурмухамедов өзиниң проза ҳаққындағы көлемли изертлеулеринде бул жанрды тарийхы жағынан ғана қарастырады. Ал С. Баҳадырова «Гүррин хәм жаслар творчествосы»¹ «Гүрринлерде шеберлик мәселеси»² мақалаларында белгили гүрринлерди арнаулы түрде қарастырған хәм оның улыўма прозадағы орнын ашыуға умтылғанлығын қууатлаймыз. Автордың жетискенлиги сонда, ол жаслар творчествосындағы көзге түсип атырған унамлы тенденцияларды байқастырады.

ДРАМАТУРГИЯ ХӘМ ӘДЕБИИ КРИТИКА

Әдебиятымыздың проза, поэзия жанрына байланысly жазылған критикалық мақалалар менен салыстырғанда драматургия хәм театр сыны әдеуир артта қалып отырғанлығын көрмеу мүмкин емес. Әдебиеттың раўажланыу дәрежеси әдебиет сынының да дәрежесин белгилейди деген пикирге сүйенсек, биз драматургия жанрының басқа жанрлар менен салыстырғанда артта қалып отырғанлығын, сондай-ақ бул тараўда жазылған терең илимий критиканың да жеткиликсиз екенлигин жасыра алмаймыз. Театр сахнасында «Айгүл—Абат», «Сүймегенге сүйкенбе» сыяқлы тамашағөйлердин сүйиўшилигине бөленген пьесалар күтә кем, ал көркем шы-

¹ Сол журналда, №3, 1970-ж.

² Сол журналда, №11, 1971-ж.

фармалардың белгилі сюжетіне пьеса жазып, сахналастырыу еле тийісін нәтиже бермей атыр. Өйткені тамашагөйлерге оригиналь сахналық шығармалар керек. Бүгінгі турмыстан жазылған пьесалар театр репертуарларында тұрақтап қала алмай атыр. Соңғы жылдары жазыушыларымыздың съездері менен пленумдарында драматургияның актуаль мәселелері арнаулы түрде додаланды, бір қатар жақсы пікірлер айтылды. Мысалы, Т. Сейтжанов өзінің жазыушылар союзының пленумында іслеген «Қарақалпақ драматургиясының хәзіргі жағдайлары хәм бизің ұазыйпаларымыз»¹ деген докладында хәзіргі күн темасына арналған пьесалардың характерли бир кемшиликлерин оғада дурыс көрсеткен еді:

«Хәзіргі заман темасына жазылған Ж. Аймурзаев хәм Т. Алланазаровлардың «Рәушан», Ж. Аймурзаевтың «Қәдирдан доктор», Т. Сейтжанов хәм М. Қәлиметовлардың «Қырлы соқпақлар», С. Хожаниязовтың «Талұас» хәм И. Әшматов пенен Р. Ешимбетовлардың «Жайлауда той» пьесаларының мазмунын салыстырып қарайық. Олардың бәрінде де алынған тема хәр қыйлы, бирақ мазмунлары бир сюжетке—хәял-қызлар арасындағы бузылып-дүзелиулерге қурылған. «Рәушан» пьесасында жездеси Рәушанды өлген апасының орнына алмақшы болады хәм оның Мурат пенен болған мухаббатының арасына суғылысады. «Қырлы соқпақлар» пьесасында Зийба менен Полаттың мухаббатының арасына Пәрүаз, «Талұас» пьесасында Талұас пенен Төребайдың мухаббаттарының арасына—дүканшы, «Жайлауда той» пьесасында Парахат пенен Гүлсәнемнің арасына—Палымбет, «Қызлар хәзили» пьесасында Еркебай менен Пердегүлдің арасына бир жас қыз суғылыстырылады».²

Белгилі драматургимиз Т. Сейтжанов соңғы ўақытларда дөреген хәм сахнада көрсетилген бул пьесалардың бир-бирине еки тамшы суўдай жүдә уқсас екенлигин жақсы аңғарған. Бундай моментлер көрерменлер үшін қызығышылық оята алмайды. Драматургия менен театрға байланыссы жазылған критикалық мақалаларда тийкарынан «Айгүл—Абат», «Сүймегенге сүй-

кенбе» пьесаларының этирапында болып қалды. Мысалы, «Айгүл—Абат» туўралы Қ. Султановтың «Терең мазмунлы, көркем пьеса»¹ Ж. Қайырбаевтың «Көргенимиз хәм кеўилдегимиз»,² Қ. Мақсетовтың, «Ж. Аймурзаевтың «Айгүл—Абат» пьесасындағы фольклорлық моментлер»³ «Сүймегенге сүйкенбе» туўралы Т. Баяндиевтың «Жети жүз ирет қойылған пьеса»⁴ Қ. Султановтың «Кеўил алтынға берилмес»⁵ Қ. Мақсетовтың «Сүймегенге сүйкенбе» пьесасының халықлығы»⁶ сыяқлы мақалаларды атап өтсек жеткиликли. Соның менен бирге булардан басқа да Ж. Қайырбаевтың «Талұас»⁷ Б. Турсыновтың «Турмыс хәқыйқатлығы дурыс көрсетилсин»,⁸ «Жайлауда той пьесасы хәққында»,⁹ «Драматургиямыз дәўир талабына жуўап берсин»,¹⁰ «Театр хәм драматургиямыз туўралы ойлар»¹¹ хәм басқа да әдебиетшылардың мақалалары тийкарынан пьесалардың сценалық жағына, рольлердің атқарылыу шеберлигине байланыссы гейпара мәселелерди ортаға қойған. Әлбетте, рецензиялап отырған пьесаға байланыссы авторлардың пікірлері де бар, бирақ драматургияның артта қалып отырған себеплерин ашатуғын таллау буларда жоқ. Драматургиялық артта қалыу себеплері бизің пикиримизше Б. Турсыновтың «Қарақалпақ драматургиясы»¹² мақаласында исенимли келтирилген деп ойлауға болады. Автор конкрет шығармаларды таллау менен ғана шекленбестен, соңғы жылдардағы репертуар мәселелерине, бүгінгі күн темасын сәўлелендириуши пьесалардың болмаўында оған творчестволық қатнастың жоқ екенлигин дәлиллеген.

Соңғы ўақытлары драматургияға тиккелей араласып, әдеўир тәжирийбе топлаған Т. Сейтжановтың көпшилик пьесалары бүгінгі турмысты сүүретлеуге ар-

¹ «Әмиўдәрья», № 7, 1971-жыл.

² Сонда.

¹ «Әмиўдәрья» №7, 1958-жыл.

² «Әмиўдәрья» №4, 1962-ж.

³ Сол журнал, №10, 1961-ж.

⁴ Сол журнал, №9, 1962-ж.

⁵ Сол журнал, №12, 1970-ж.

⁶ «Совет Қарақалпақстаны», 1973-ж.

⁷ «Әмиўдәрья», №2, 1963-ж.

⁸ «Жас Ленинши», №71, 1964-ж.

⁹ Сол газета, №81, 1960-ж.

¹⁰ «Совет Қарақалпақстаны», №165, 1963-ж.

¹¹ «Әмиўдәрья», №5, 1971-ж.

¹² Сол журнал, №3, 1980-ж.

налған. Театр-изерттеушісі, белгилі әдебиетші ғалым Т. Алланазаров ұсынылатын драматургия творчествосына байланысты бір қатар проблемалық мәселелерді көтерген «Хұрметті Тәжетдин Сейтжанов»¹ деген сын мақаласын жәриялады. Бұл мақала-хатты келтіріудегі мақсәт сонда, бұнда тек Т. Сейтжанов ғана емес, ал басқа да драматурглерімізге тән кемшіліктер сезіледі. Автор сол өзі сезген, байқаған кемшіліктерді белгилі драматургия творчествосына байланыстырып, ортақласады. Ұлыұма, мәдениеттілілік пенен жазылған бұл мақалада Т. Сейтжановтың пьесаларындағы кемшіліктер, бизіңше, дурыс ашып берілген.

Т. Сейтжановтың пьесаларындағы баслы кемшілік бұл—тематикалық қайталаулар, яғный ұқсас темалардың бир шығармадан екіншісіне талғаусыз, өзгеріссіз көшіріле беруі, ұсылардың жаңалықсыз, драматургиялық жаңа шешімсіз берілуін айтыуға болады, көпшілік пьесаларда бир-бирине ұқсас, ойы сайыз, қызғаншақ, ишіп, турмыстан бузылған жаслардың образларының берілуі. Драматургия пьесаларындағы ендігі бир кемшілік, мақала авторының көрсетуі бойынша, мухаббат темасының сұуретленуіндегі биргелілік, «Хатта» мынадай пікір бар:

«Тынымсыз толқындар» атлы пьесанызда бурынғы пьесаларыңыздағыдай мухаббат темасы қозғалады. Әдеттегіше, бир қызға еки жигит ашық болып, қыз да екеуінің қайсысын таңларын билмей, пьесаның ақырына шекем жууырып-жортып жүреді. Сіз бир қызға еки жигитті байлағаныңыз бенен турмай, бир жигитке еки қызды да ашық етипсіз. Және ол да аздай, ұсы пьесанызда Ержан менен Айханның, Бекет пенен Ажардың ашықлығын да қосыпсыз. Және де бұл ашықлар бир-бирине өз-ара сюжетті қарама-қарсылықлар сабағы менен байланыстырылмаған. пьесаныздағы ашықлардың саны төрт жуп, сегіз адамға жетіпті. Қәне, өзіңіз-ақ ойлаып қараң, бир пьесаның ишінде сегіз адамды ұсындай бир-бирине ғәрезсіз түрде ашық етіудің қандай зәрурлігі бар еді?».

Мақалада булардан басқа, пьесаның стили, көркемлігі, ұшырайтуғын жасалма образлар жөнінде де объектив пікірлер бар. «Бұл кемшіліктердің,—деп жа-

зады автор,—келіп шығуының тийкаргы себебі, сіз алған темаңыз бойынша дыққатты баслы мәселелерге аударып, бир проблемалық характердегі конфликтті ашыуға урынбайсыз. Алған темаңыз бойынша шешіуші гилт ким? Не? деген сауалларға жууап беріп, журт елестірмей жүрген булақтың көзін ашпайсыз... Барлық ис, барлық хәдійсе, барлық адамлар өз средасының атмосферасында сұуретленіп, сол атмосфераның өлшеуіші менен бақаланыуы керек».

Мақалада, жоқарыда айтқанымыздай-ақ, базы бир драма жазыушылардың «конфликт», персонажлардың минез-құлқын, олардың ис-хәрекетін изертлеу жолы менен емес, қолдан қурастыру жолы менен жасаушылығы, пьесалардың сюжеттік мәнісі терең мәнілі арқауға байланыстырылмағанлықтан, сайыз, мәнісі кем, жасалма болып шығатуғынлығы оғада дурыс критикаланған. «Базы бир драматурглеріміз тек өзіне қызықты болып көрінген, бірақ ұлыұма жәмийетлікке тәрбиялық қәсіyeti төмен хәдійсени алып, драмаға айландырушылық пенен шуғыланады. Орынсыз ойын-күлкі, саз-сәубет қосықлар арқалы пьесаларының сайызлығын бүркеп, халыққа тамаша көрсету менен шекленеді, нәтижеде персонажлар арасындағы дау-жәнжел тәбияттың заңы бойынша, тәбийғый түрде рауажланып барып жууақланбай, оны саз-сәубет пенен, қосық пенен жеңдириуге умтылады».

Мине, драматургиямыздың базы бир кемшіліктері ұсы мақалада биргелік дурыс ашып берілді, деп айтұымызға болады. Хәқыйқатында да, бизің көпшілік пьесаларымызда толып атырған қосықлар басым орын ийелейді, жигит ямаса қыз айтарын дәслеп айтып болып, кейін қосық пенен жеткереди. Бірақ ең жақсы пьесаларымыздың қатарындағы «Айгүл—Абат», «Сүйегенге—сүйкенбе» пьесаларында ұсы момент баршылық, саз-сәубеттің берілуі көпшілік драматурглердің пьесалары ұшын өзінше бир шаблонға, трафаретке айланып кетті.

Драматург Т. Сейтжанов хәзіргі сахналық шығармаларымыздың бир кемшілігін ұсы иретсіз, орынсыз қосық пенен музыкалардан көреді. «Бұл жағдайлар,—дейді Т. Сейтжанов,—театр, искусствомыздың дәслепкі рауажлану тарийхында бир қанша ңызамлы да болды. Еле тамашағөйлеріміздің драмалық шығарма-

¹ «Әмиўдәрья», № 6, 1965-ж.

ларды толық қабыл ете алмай атырған ол дәуірде сахналасқан хәр бир пьесаның ишинде айтылған қосықта оларға жүде керекли еди. Ырасын айтыу керек, айрым жетилиспеген пьесалардың нуқсанлары усы музыкалық моментлер менен жабылып та жүрди, бирақ бул ески жағдай бизиң хәзирги сахнамызда толық саплас-тырылған жоқ. Биз драматургиялық шығармаларға орынсыз қосық киргизип, тамашагөйлердиң шығарманың тийкарғы мазмунына ғана емес, ал қуры шаўқымға үйретиўден бас тартыўымыз керек».¹

Көрип отырғанымыздай-ақ, бизиң белгили драматурглеримиздиң пикирлери бир жерден шығып отыр. Оның үстине драма жазыўшының бәри шайыр емес, сонлықтан жанға тәсирсиз, мәзи уйқастырылған қатарлар тамашагөйлерди мәзи иренжиткеннен басқа пайда келтирмейди.

Драматургия мәселелерине арналған мақалалардан Г. Есемуратовтың «Өмир хәм сахна»² деп аталған критикалық обзорын атап өтиў орынлы болады. Автор бүгинги турмысты сүүретлеўши «Талўас», «Қырлы соқпақлар», «Күйгелек көзли яр» т. б. пьесаларды таллап, олардың көркемлик дәрежеси бойынша дурыс жуўмақ жасайды. Автордың «Сүймегенге сүйкенбе»ден кейинги жақсы пьесасы «Талўас» деген пикири де орынлы. Ал, қалған еки пьеса ҳаққында «пьесада өзине тән өзіншелигин түсинбеў, көп сөздилик, тек диалог, монологты бере бериў бар» деген пикирлери де исенимли.

Белгили театр изертлеўшиси Т. Алланазаровтың «Драматургияға талап күшли»³ деген мақаласы улыўма драматургия жанрына жетерли кеўил бөлинбей киятырғанлығын орынлы көрсетеди. «Жас талантлар жетиспей атыр, жазыўшылар союзы олар менен жетерли ислеспейди, сонлықтан истиң өзи боладылыққа салыныўы ғамхорлықтың азлығынан болып атыр» деп тастыйықлаўының тийкары бар. Қарақалпақ драматургиясының дәўир талабына ересе алмаўының бир себебин Т. Алланазаров өзінше дурыс түсиндирген.

¹ «Әмиўдәрья», № 7, 1971-ж.

² Сол журнал, № 1, 1963-ж.

³ «Совет Қарақалпақстаны» № 7, 1986 ж.

ӘДЕБИЯТ ИЛИМИНИҢ РАҒАЖЛАНЫҒЫ (1960-1980 ЖЫЛЛАР)

Нәжим Дәўқараевтың көлемли изертлеўлери бизди сондай жуўмаққа алып келеди: қарақалпақ халқының көп әсирлик тарийхы менен бирге оның неше замандарды бастан өткерип бизге жеткен әдебияты да оғада бай хәм әлўан түрли. Халықтың неше әўладларының әрманы менен тилегин, үрп-әдети менен келешек өмир ушын гүресин сәўлелендирген әдебият естеликлеринде аты белгили хәм белгисиз сөз зергерлери болды, солардың таланты менен уқыбы арқалы қарақалпақ халқының оғада бай руўхый мәденияты—фольклоры менен әдебияты дөреди. Буларды системаластырып жыйнаў, изертлеў хәм пропагандалаў жумысы илимий орынлардың, атап айтқанда, Н. Дәўқараев атындағы хәзирги тарийх тил хәм әдебияты институтының ийгиликли хызмети болды. Көп жыллар даўамында жүргизилген илимий экспедициялардың әдебиятымыздың жанашырларының тынбай излениўи нәтийжесинде халық байлығы көпшиликтиң ийгилигине айланып отыр. 30-жыллардың ишинде басланған (революциядан алдын азлап жыйнаў, жазып алыўлар хәзир де тоқтаған жоқ. Наўрыз Жапақов оғада характерли қызық фактти келтиреди: фольклор секторының өзи усы ўақытқа шекем он алты рет фольклорлық экспедиция хәм бир неше илимий командировкалар шөлкемлестирген, фольклордың хәр түрли жанрлары бойынша 2000 баспа табақтан ибарат материаллар жазып алынған, 225 баспа табақтан ибарат материаллар шығарылған: 230 баспа табақтан ибарат қол жазба материаллары аўыз әдебиятының үлгилеринен хәзир 20 томлық материал тайынланған.¹

Сөйтип, халқымыздың оғада бай фольклоры, классикалық әдебияттың үлгилери тек жыйналыў менен шекленбестен, изертленип үйрениле баслады. Усылар менен бир қатарда советлик дәўирдеги әдебиятымыз өсип жетисти, профессиональлық сыпатқа ийе болған советлик әдебият өзиниң көп жанрлылығы менен, тез рағажланыўы менен руўхый социалистлик мәдениятымыздың тарийхынан үлкен орын ийелейди.

¹ Н. Жапақов. «Әдебиятымыз ҳаққында ойлар». Нөкис—1974-ж. 216-217-бетлер.

Әдебиет критикасы, ізертлеу илиминің өскенлігінің бір көрінісі сонда, ізертлеуде көркем әдебиеттің жанрлық жағынан қәнигелесіу, дәуір жағынан алып ізертлейтуғын салдамлы очерк характеріндегі жұмыстар, фольклор, классик әдебиет, совет әдебиетінің жанрлық раужланыуларын байқастыруу айқын көзге түсіп атыр. Булар, сөзсіз, соңғы 15-20 жыл ишіндегі айтыуға турарлық жаңалықтар болып есапланады.

Әдебиет илиминің үлкен бір тарауы—қарақалпақ фольклористикасы. Әдебиетіміздің түп сағасы есапланған фольклорымыз, жоқарыда айтылғандай-ақ, мейлінше бай хәм хәр түрлі: ол көлеми жағынан да, жанрлық түрі жағынан да дыққатқа ылайық фольклор бір қанша толық ізертленген әдебиетіміздің тарауы болып есапланады. Солардың ишінде биз И. Сағитовтың «Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы» (1963), Қ. Айымбетовтың «Халық даналығы» (1968), «Қарақалпақ фольклоры» (1977), Қ. Мақсетовтың «Қарақалпақ қахарманлық дәстаны» «Қырқ қыз» (1952), «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» (1965) сыяқлы ири мийнетлерди атап өтиүимізге болады. Қарақалпақ фольклорын кең планда алып ізертлеген бул жұмыстар бир-бирин жақсы толықтырып тұрады.

«Қарақалпақ фольклоры тарийхының очерклері» («Фан»—1977) деп аталатуғын коллектив мийнет халқымыздың мийрасын пропагандалауда салмақлы орын тутады. Бул мийнеттің орынланыуында белгили фольклор ізертлеушілер үлкен жұмыс алып барғанлығын атап өтиу орынлы.

Китап еки бөлімнен ибарат: «Революцияға шекемги дәуірдегі қарақалпақ фольклоры» хәм «қарақалпақ Совет фольклоры». Монографияның ең қызықлысы хәм илимий жақтан бир қанша терең исленгени оның биринші бөліми.

Бул бөлімде «Қарақалпақ қахарманлық дәстанлары» нан «Алпамыс», «Қоблан», «Қырқ қыз», «Қурбанбек», «Ер—Зийуар», «Жаз келин», «Мәс-патша», «Гөрүл» эпослары хаққында тарийхый—әдебий мағлұматлар берилген. Сондай-ақ дәстанлардың түрлері талланған, соның менен бирге қарақалпақ фольклорының басқа жанрлары бойынша да бундай түсиниклер бар.

Китапты таллауды мақсет етпей-ақ, буның илимдеги жаңалығын атап өтсе болады. Өйткени, ол рус тилинде биринші мәртебе шығып атырған көлемли ізертлеу. Китаптағы дәстанларды жанрлық түрге бөлиу принциптерине, айырым таллаулардың тереңлігіне де дау айтыу мүмкин, бирақ буның көпшиликти таныстыруу мүмкиншилигінің кеңлігіне унамлы баға беріуге болады. Ең бағалысы, хәр бир шығарманы кимнің жырлағаны, кимнің жазып алғанлығы, вариантлары, баспалары бойынша берилген справкалық документлер қызығыушылар ушын көп пайда келтирген.

Фольклордың хәр түрлі жанрлық түрлері бойынша жазылған ізертлеулер фольклористикамыздың жан-жақлы түсиндирилиуінде белгили орын ийелейди. Бир уақыттары Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, И. Сағитовлар басланған ізертлеулерди толықтырушы бул жұмыстардың қатарына биз советлик дәуірдегі фольклор бойынша Н. Камалов, М. Низаматдиновлардың сондай-ақ, ертеклер хаққында Қ. Мамбетназаров, халық нақыл-мақаллары бойынша Т. Нийетуллаев, халық қосықтары туұралы Ә. Тәжимуратов, жумбақлар хаққында Ә. Алымовлардың, «Мәспатша» дәстанына арналған А. Әлиевтың «Алпамыс» дәстанына бағышланған Ж. Хошниязовлардың мийнетлерин қосыуымызға болады. Булар китап сыпатында басылып шығып, оқыушыларға жетти. Хәзирги күнлері басылып атырған көп томлық фольклорлық мийраслар сөзсіз белгили ізертлеушілериміздің жемисли жұмыстарының нәтижесі. Булар қарақалпақ фольклорының илимий тарийхын жасауға алып келеди.

Әдебиет илиминің толысып жетилисиуінде айрықша оның үлкен тарауы фольклористиканың илимий жақтан жуұмақланып ізертлениуінде **Қаллы Айымбетов** (1908-1974) оғада белгили орын ийелейди. Қаллы Айымбетов советлик дәуірдегі қарақалпақ мәдениетінің барлық тарауында актив көринген, оны раужландыруда айрықша үлес қосқан мәдениетіміздің мийнеткеши болды. Қарақалпақ әдебиеттаныу илимин баслаушылардан есапланады. Халық ғазийнесинің дүрданаларын көздің қарашығындай сақлап, жыйнаушы, елге таратыушылардың көрнекли ўәкиллеринің бири. Ол 20-жыллардың ақырында-ақ мектептер ушын оқыу китаптарын жазып, мәдениет, билим урқанын жайыушы

болды. Қаллы Айымбетовтың өмір жолында советлік Қарақалпақстанның мәдениетінің өсіу жолы, илимнің өсіу жолы жамленген десек, артық айтқан болмаймыз. Қарапайым жарлы қарақалпақ дийханьның ата-анадан жаслай жетім қалған баласы илим докторы, профессорлық дәрежеге көтерілді, илимге, искусствоға мийнет синирген ғайраткерлерге айланды, аты хәммеге белгили жазыушы болып жетисти, қулласы, халықтың әдиули, құрметли азаматы болды. Бул факт совет хуки-мети орнағаннан соңғы дәуірдеги тарийхтың тез пәт пенен рауажланып, бурын сауатсыз халықтың тәғдириндеги уллы өзгерислерди бизге жақсы таныта алады.

Қ. Айымбетовтың дәслепки мақалалары 30-жыллардың басларында жазылды. Ол фольклорлық шығармаларды көп жыйнады, оларды илимнің айланысына салды. «Едиге», «Алпамыс» дәстанларын бириншилерден болып бастырып шығарған Қ. Айымбетов еди. Оның қәлемине тийисли «Қарақалпақ драматургиясы тарийхының очерклері» (1959) белгили изертлеулердің қатарына киреди. Улыұма әдебий мийрасқа деген терең қызығыушылық профессор Қ. Айымбетовтың творчествосына тән сыпат. 60-жыллардың ишинде Қ. Айымбетов үлкен изертлеулерге қол урды хәм оғада әхмийетли мийнетлерин жазды.

Қ. Айымбетовтың «Халық даналығы» (1968) мийнети автордың көп жыллардан берли алып барған изертлеулеринен есапланады. Бул қарақалпақ жыраулары, бақсыларының репертуарлары жағынан изертленген, бунда қыссаханлар, совет дәуириндеги халық шайырларының репертуары менен творчествосы қарастырылған. Автор жыйналған бай материаллар тийкарында салт-дәстүр жырларын, мийнет қосықтарын, ертектелер, нақыл-мақалалар, айтыслар, тарийхий жырлар сыяқлы ауыз әдебиятының аз изертленген жанрлары ҳаққында бай пикирлерди келтиреді. Айрықша, китапты жырау, бақсы, қыссаханлар туұралы, булардың репертуарларының өзіншеликлери, дәстүр мәселеси, ауыз әдебиятының жазба әдебият пенен байланысы бойынша фактлер дыққат аўдарады. Жумыстың және бир бақалы жағы сонда, жырау, бақсылардың репертуарларының үзилмей киятырған жолы, толысыу менен жетилисип барыуы ҳаққындағы илимий болжаулары қызығыушылық туўдырады.

«Қарақалпақ қаҳарманлық эпосы» деген Сағитовтың китабы менен салыстырғанда Қ. Айымбетовтың мийнетинде эпосларды дәуирлестириу бойынша өзгешелик бар. И. Сағитовтың изертлеулеринде қарақалпақ эпосларын дәуирлестириу еки этапқа ажыратылған-ноғайлы дәуири хәм хорезм дәуири. Булайша бөлиу автордың көрсетиуи бойынша, қарақалпақ халқы тарийхының хәм әдебият тарийхының еле жазылмауынан деп түсиндирилген. Ал, Қ. Айымбетов болса, жырау, бақсылардың репертуарларының мазмунын хәм өзгешелигин есапқа алып оны бир неше дәуирге ажыратқан: ең әйемги дәуир; печенег—қыпчақ дәуири (XI—XII әсирлер); (Алтын орда—ноғайлы дәуири XII—XV әсирлер); Қоңырат—Байсын дәуири (XV—XVI әсир); Бухара—булгур дәуири (XVI—XVII әсир).

Қ. Айымбетов қарақалпақ әдебиятының тарийхын терең билетуғын, әсиресе, революцияға шекемги әдебияттың, фольклордың үлгилерин шаршамай—талмай жыйнаған адамлардың бири болды. «Әдебиятымыз тарийхының гейпара мәселелери» бойынша қысқаша мағлыұматлар»¹ деген мақаласы дыққатқа ылайық. Бунда ол мынадай мәселелерге кеуил аўдарыуы талап етеди: Шоқан Уәлиханов қарақалпақлар арасында болған ба? Әжинияз шайыр қашан туўылған? Әжинияздың шығармасын қайдан излеу керек? Бердақ шайырдың «Хорезм» шығармасы. Әхмийетли мәселелерди изертлеу менен автор буларды бунан былай да терең излестириу, анықлау кереклигин, елге шекем усы мәселелер бойынша анық емес тастыйықлаулардың бар екенлигин көрсетеди. Ески қол жазбаларды оқый алатуғын қәнигелерди тәрбиялап шығарыудың зөрүрлигине дыққат аўдарады.

Мәселени қойылыуы жағынан «Алпамыс» дәстанының Жийемурат жырау варианты туұралы («Әмиүдәрья» №6, 1958) мақаласы әхмийетли мийнетлериниң бири болыуы керек. Бириншиден, усы ўақытқа шекемги «Алпамыс» дәстаны 1880-жылы жазып алынған» (Н. Дәуқараев) деген пикирдің еле де анықлауы кереклигин көрсетеди. Екиншиден, Л. И. Климовтың «Жийемурат жырау вариантында феодаль—клерикаль тәсири бар, яғный феодализмди жырлаудың ҳәрекеті бар» деген пикирине қарсы шығады. Қ. Айымбетов «Алпамыс»тың

¹ Әмиүдәрья, №7, 1968-ж.

Жийемурат жырау жырлаған варианты шын хақықат халықлық вариант болып есапланады... Бул вариант «Алпамыс» тың дәслепки негизи болыуы тийис» деген жуумаққа келеди. Оның ойынша басқа варианттардың барлығы усы варианттан шыққан болыуы керек. Усындай қызықлы фактлер Қ. Айымбетовтың «Жырлаулар репертуарында қарақалпақ дәстанлары»¹ мақаласында да бар. Әсиресе, «Қоблан» дәстанына байланысly оның айрым эпизодларын, жер—суу, адам атларына байланысly байқаулары илимде дыққатқа ылайық еди.

Қ. Айымбетовтың мийнетинде узақ дәуірлерден бизиң күнимизге жетип келген халық мийрасларының сақланыуында, таралыуында жыраулар, бақсылар, қыс-саханлар хәм халық шайырларының мектеби туұралы бақалы пикирлер, жуумақлар бар. Булардың дерлик көпшилигин автор өзи шаршамай-талмай жыйнаған, жазып алған, сөйтип, илимий таллаудың айналасына салған. Усы жағынан бул мийнет хәзирге шекем фольклористикамыздың үлкен бир жетискенлиги болып қалып отырыуы тосыннан болған нәрсе емес.

Дурыс, мийнетте бирдейине илимий таллаулар хәм жуумақ жасаулар жетисе бермейди, ал олар түсиндириу, баянлау бағыты менен характерленеди. Әлбетте, булар соң өзиниң синтезлик изертлеу бағытындағы жумыслардың пайда болыуына үлкен пайда келтиретуғынын бийкарлауға болмайды.

1977-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақ фольклоры» атлы китап тийкарынан оқыу қуралы сыпатына ийе. Онда белгили бир система менен қарақалпақ фольклорының түрлерине таллау жасалған, «Халық даналығы» изертлеуиниң мәселелерин бир қанша конкретлестиріуіге умтылған. «Өткен күнлер елеслери» (1972) автордың басынан өткен уақыяларының есте қалғанларының тийкарынан дөреген тарийхий мемуарлық материал болыуы менен бирге этнографиялық мағлыұматларға да бай. Китаптың көп орынлары автордың устазлары, қәлемлеслери, қатар-қурбылары, улыұма мәдениет ғайраткерлери хәққында оғада бай фактлер менен толы. Булар көркем шығарма сыяқлы оғада қызықлы оқылады.

Жуумақлап айтқанда, Қаллы Айымбетов қарақал-

¹ Әмиұдәрәя №2, 1964-ж.

пақ фольклористикасын изертлеуде көзге түскен үлкен изертлеуши билимпазларының бири болды.

Классик поэзияны изертлеу тарауында Б. Исмайловтың «Күнхожаның өмири хәм творчествосы» (1960) деген монографиясы белгили орын ийелейди. Китап өзиниң жаңалығы, илимий пикирлериниң дәлиллилиги менен дыққат аударады, өйткени, уллы қарақалпақ шайырының өмири, творчествосының характерли белгилери, дүнья көз—қарасы биринши мәртебе толы хәм исенимли түринде усы китапта ашып берилгенлигин айтыу жеткиликли. Автордың бул жетискенлиги басылып шыққан рецензияларда орынлы көрсетиледи. А. Әбдихаликовтың «Монография хәм топлам хәққында»,¹ К. Худайбергеновтың «Күнхожа хәққында монография»² деген мақалалары буған жақсы мысал болады.

Автор усы уақытқа шекемги Күнхожаның творчествосына байланысly алжасықлардың негизин ашып береди, оның шығармаларының авторлығын дәлиллейди, ол туұралы гейпара қәте, бир жақлама тастыйықлауларды критикалайды. Мысалы, бир қатар әдебиятшылардың мақалаларында шайырдың «пессимистлиги» (Н. Дәуқараев, Қ. Айымбетов, С. Бекмуратов, Х. Сейтов) көп айтылар еди. Буларға кен тоқталып, автор Күнхожаға тән болған оптимистлик, күшли демократизм, реалистлик характерди түсиндиреди. Күнхожаның халықтың муңын муңлаған, оның ауыр турмысын жүрек-лилик пенен сүүретлеген шайыр екенлигин дәлиллейди. Хәқыйқатында да, классикамыздағы демократиялық, реалистлик бағыт усы Күнхожадан басланады.

Б. Исмайловтың монографиясының бир бақалы жағы сонда, өзине шекемги илимпазлардың пикирлерин толықтырып, олар менен орынлы илимий айтысқа түседи. Шайырдың шығармаларын биринши жыйнаушылардың орнын дурыс бақалайды, шайырдың творчествосы бойынша өзиниң жыйнаған материаллары тийкарында оның творчестволық өмир баянын бир системаға түсиреди.

Күнхожа сыяқлы уллы шайырдың өмирбаянын тырнақлап жыйнап, халықтың аузынан терип, шығармала-

¹ «Әмиұдәрәя» №1, 1963-ж.

² Сол журнал, №10, 1964-ж.

рына терең үңилип, автор оны тутас бир системаға салыўға умтылған. Жазба дереклердин жоқлығы, әлбетте, бундай жумысты қыйынластырады, өйткени, күни бүгінге шекем Күнхожаның хатқа түсирилип қалған шығармалары ушырасқан емес. Сонлықтан, оның өмир жолын тек шығармаларын терең изертлеу арқалы ғана жасау мүмкин, өйткени, ҳәр қандай талантлы шайырдың өмирбаяны оның шығармаларынан бөлек емес. Ең баҳалысы сонда, автор жыйнаған өмирбаянлық материаллар шайырдың шығармалары менен жақынласып турады.

Автордын бул ис усылында қәнигели илимпазға тән ықтыятлық бар, салыстырыулар шайырдың почеркин анықлау ҳәм жуўмақ жасау бар. Мийнеттин авторы биринши рет Күнхожаның туўысқан әдебиятлар менен творчестволық байланысларын қарастырған. Информаторлардың берген мағлыұматларын екшеп, олардың қунлы пикирлерин илимнің айналысына салған Күнхожаның творчествосын өзи жасаған дәўирдин тарийхый—экономикалық жәмийетлик жағдайлары менен тығыз байланыста изертлеу, оған өз дәўиринин ең белгили ўәкили сол тарийхый дәўирдин перзенти сыпатында қатнас жасау автордың объектив пикир айтыўына кең мүмкиншилиқ бергенлигин. улыўма қарақалпақ классик әдебиятын изертлеу ушын буның баҳалылығын атап өтиўимиз орынлы.

Китапта, бизинше, шайыр жасаған дәўир дурыс ашылады. Ол ҳәдден тыс әдебий изертлеўдин көлеминен шығып кеткен, цитатлар, гейде зәрүрси орынларда да оған умтыла бериў басым. Айрым орынларда майда қосықларды көтермелеу, жасалма түрде «тартқылау» ушырасады. Бирақ, автордың мийнетин характерлеп туратуғын баслы нәрсе унамлы сыпатлар Б. Исмайловтың изертлеўинде, «қарақалпақ классик поэзиясына реалистлик ҳәм демократиялық, кескин класслық бағдар киргизиўде ҳәм беккем орналастырыўда XIX әсир қарақалпақ әдебиятының ең дәслепки ўәкили Күнхожа творчествосының әҳмийети оғада үлкен... Күнхожа қарақалпақ әдебиятының темасын әдеўир кеңейтиў арқалы, оннан алға қарай тағы да үлкен бир адым таслады» делинген.

Тап усы айтылғандай-ақ Б. Исмайловтың монографиясы қарақалпақ классик әдебиятын изертлеу бойынша

өзине шекемги изертлеўлер менен салыстырғанда үлкен илгерилеу, белгили дәрежеде өсиўшилиқ болды.

Классик поэзия тараўында А. Қаримовтың «Жийен жыраўдың өмири ҳәм творчествосы», Өтеш шайырдың творчествосы ҳаққында изертлеўлерин, Омар шайырдың өмири ҳәм творчествосы ҳаққында мағлыұматлар жыйнаған А. Пирназаровтың, Әжинияз шайыр жөнинде И. Сағитов, Қ. Байниязов, Б. Исмайлов, А. Муртазаев, Т. Қалымбетов, Ә. Пирназаровлардың мийнетлерин атап өтиў орынлы. Булар әдебияттаныў илимине әдеўир жаңалықлар алып келди, классик әдебияттың ескериўсиз қалып киятырған тәреплерин ашыўға жәрдем етти. Атап өтетуғын нәрсе, А. Каримов Жийен жыраў творчествосы бойынша көп ғана жаңа мағлыұматларды жыйнады, аз сандағы дереклерди толықтырады, әдебият тарийхындағы орын алып киятырған алжасықларды дүзетиўге жәрдем етти. Оның «Өтеш шайырдың өмири ҳәм творчествосы» (1984) монографиясы ҳаққында да усындай унамлы пикирди айтыўға болады.

А. Пирназаровтың «Омар шайырдың өмири ҳәм творчествосы» (1978), Б. Қалимбетовтың «Әжинияздың лирикасы» (1981), А. Пирназаровтың «Әжинияздың шеберлиги» (1983) сыяқлы изертлеўлери жоқарыдағы жумсылар менен бир қатарда қарақалпақ әдебиятының тарийхын жазыў ушын әҳмийетли мийнетлер болып хызмет етеди. Соның менен бир қатарда, соңғы жыллардағы илимнің үлкен бир жаңалығы Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреўи дәўири ҳаққындағы әҳмийетли мәселе болды, деп қараўға тийиспиз. Қарақалпақ жазба әдебиятының тарийхы Жийен жыраўдан емес, ал оннан көп бурын басланыўы итимал деген пикир Б. Исмайловтың, К. Мамбетовтың жумсыларында сөз болса да, қарақалпақ жазба әдебиятының ноғайлық аўқамы жасаған болса керек деп, яғный XIV—XV әсирден баслау керек, деп ортаға таслаған М. Нурмухамедов болды. Оның «Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреўи ҳаққында»¹ деген мақаласы жәрияланды. Бул пикир бойынша соң И. Сағитов «Әдебият тарийхын қайсы дәўирден баслау керек?»², «Қарақалпақ әдебияты тарийхының

¹ «Әмиўдәрәя» №1 1968-ж.

² Сол журнал; №11, 1968-ж.

гейпара мәселелери тууралы»¹ мақалаларын жазды. К. Мамбетов, Қ. Мақсетовлардың пикирлері сол айтылғанларды әдейі рауажландырды. Бұл мәселе хаққында усы пикирлерди тереңирек дауам еткен, дыққатқа ылайық қызықты мақалалар жәриялаған К. Мамбетов болды.

Қарақалпақ жазба әдебиятының дәреуі хаққында мәселе көтерген М. Нурмухамедов «Ноғай аұқамында солпаслы Сыпыра жырау, Ормамбет, Асан қайғы, Жийренше хәм тағы басқалар сыяқты шайырлар хәм жыраулар өмир сүрди және өз шығармаларын дәретти. Олардың дәретпелери, келип шығыулары ноғай аұқамына (XIV—XV кирген қәуимлерге байланыслы болған қазақ, қарақалпақ хәм басқа да халықлардың жазба әдебиятына баслама болды»² деп жазды. Дурыс, автор бұрынлары да (мәселен, Н. Дәуқараев, К. Мәмбетов, Б. Исмайлов) қарақалпақ жазба әдебиятының тарийхына байланыслы мақалаларда оның тарийхын XVIII әсирден баслау менен бир қатарда бұл тастыйықлау үзил-кесил пикир болмауы керек (Б. Исмайлов) дегенге усаған улыұма гәплердің болғанлығын, ал қарақалпақ әдебиятының тарийхын Ноғайлы дәуиринен баслау керек, деген тастыйықлаушы пикирлердің болмағанлығын дурыс келтиреді.

М. Нурмухамедов көп ғана тарийхый лингвистикалық дереклерге сүйене отырып, мынадай жуұмақ жасайды: «Өзиниң әййемги тарийхына ийе халық өз жазба әдебиятын тек XVIII әсирде дүзди деп исениу қыйын... халықтың тарийхы менен оның жазба әдебиятының арасында үлкен үзиліс болыуы ақылға уғрас келмейди хәм буның менен келисиу күтә қыйын. Буннан шығатуғын жуұмақ: қарақалпақ жазба әдебиятының дөрелиуі усы ўақытқа шекемги тастыйықланып жүргениндей XVIII әсирдің орталарынан, Жийен жыраудың творчествосынан емес, ал Ноғай аұқамынан хәм оның шайырлары Асан қайғы, Ормамбет, Жийренше, Солпаслы сыпыра жырау хәм басқалардан баслау керек»³ деп тастыйықлаушы пикир айтты.

Бұл пикир бойынша қарақалпақ жазба әдебиятының

тарийхы төрт әсирден ары кетпеуі керек. Бизинше, М. Нурмухамедовтың пикири қайтадан дәлиллеуді керек етпейди, ал тек ғана терең изертлеудің басламасы болыуы керек.

Академик М. Нурмухамедовтың усы пикирин бириншилерден болып қуұатлаған И. Сағитов усы мәселеге «Әдебият тарийхын қайсы дәуирден баслау керек?»¹ деген мақаласы менен өз қатнасын билдиреди. Автор өз мақаласында «қарақалпақ жазба әдебиятының тарийхын XVIII әсирден баслап, оның аржағында әдебият нұсқаларынан хеш нәрсе болған жоқ деу ақылға муўапық келмейди» деп исеним менен айтады. Бирақта ол «биз қарақалпақ әдебиятының тарийхын XIV—XV әсирдеги Ноғайлы дәуиринен басласақ, онда әдебиятымыздың тарийхы және де толық болмауы мүмкин. Себеби, ондай жағдайда XIV әсирден бұрынғы қыпшақлар дәуиринде хәм оннанда бұрынғы дәуірлерде дөрелген әдебий естеликлер әдебиятымыздың тарийхына кирмей қалыуы мүмкин. Ал, бизден басқа Орта Азия халықлары: өзбек, тәжик, түркмен, қырғызлар өзлериниң әдебият тарийхын жоқарыда көрсетилгендей әййемги дәуірлерден (VII—VIII) баслап изертлеп киятыр. Қазақ әдебиятын изертлеуши илимпазларда соңғы ўақытлары өзлериниң бұрынғы қәтелерин дүзетип, қазақ әдебиятының тарийхын VII—VIII әсирлерден баслау керек, деген пикирди дәлиллеп атыр»² деп жазады И. Сағитов.

Демек, автор қарақалпақ жазба әдебиятының тарийхын әййемги дәуірлерден баслаудың тәрәпдары болып көринеди. Бұған дәлил етип, ол мынадай фактлерди келтиреді: «Қарақалпақ жазба әдебиятының дөрелиуі негизлери XIV—XV әсирлерден емес, ал анағұрлым ертерек дәуірлерден VII—VIII әсирлерден, түрк тайпаларының дәслепки жазба естеликлери болған Орхон—Енисей жазыулары дәуиринен басланыуы керек, деп есаплаймыз. Соның менен бирге буннан кейинги дәуірлердеги улыұма түркий тайпалардың ортақ әдебий мүлкі болып есапланатуғын X—XV әсирдеги жазба әдебий естеликлери (мысалы Махмуд Қашғарий, Юсуп Баласағуний шығармаларының, сондай-ақ «Оғуз—нама», «Мұхаббат—нама» хәм басқалары) қарақалпақ

¹ Сол журнал, №7, 1972-ж.

² Сол журнал, №6, 1968-ж. 123-бет.

³ «Әмиўдәрья» №6, 1968-ж.

¹ Сол журнал, №11, 1968-ж.

² «Әмиўдәрья» №11, 1968-ж. 114-бетте.

халқының жазба әдебиет тарихынан орын алыулары тийисли деп есаплаймыз»¹

Әлбетте, бұл пикирлердің улыұма бағдары дұрыс екенлігін бийкарлауға болмайды, булар арнаулы изертлеулерді, сол естеликлердің тийислигін дәлил-леуді талап етеді.

Жоқарыдағы екі илимпаздың көтерген мәселесіне байланысты К. Мәмбетов «Қарақалпақ әдебиеті тарихының ашылмай атырған бетлерінен»² деген мақаласын жәриялады. Автор қарақалпақ жазба әдебиетінің тарихын XIV-XV әсирлерден баслаудың дұрыслығын, ал И. Сағитов айтқан VII—VIII әсирлерде қарақалпақ халқының жазба әдебиеті деген түсиниктің оғада дәлилленіуі кереклігін аңғартады. Мақаланың бір бақалы жағы сонда, XIV-XV әсирлердегі қарақалпақ жазба әдебиетінің ұәкиллери сыпатында Соппаслы сыпыра жырау, Қазтуған жырау, Асан қайғы, Жийренше шешен, Досмамбет, Шалкийиз, Ормамбетлерге байланысты көркем шығармалардан мағлыұматлар берген. Булардың гейпарасы Байдулла Муштахтың, Қурманғали Хамитовтың, В.В. Радловтың, И. А. Беляевтың М. Мағауиннің мийнетлерінен алынған болса, айырымлары дала жазыуларына тийкарланған. Рети келгенде айтып өтетұғын нәрсе, автор «XIV-XVIII әсирлердегі қарақалпақ әдебиеті» деген докторлық жұмысында усы мәселелерге бір қанша толық жантасты хәм илимий жақтан дәлилледі. Сөйтип, қарақалпақ жазба әдебиетінің дәреуі хәққындағы мәселе шешілген проблема болып атыр. Ал И. Сағитов алға тутқан мәселе өз изертлеушілерін күтип отырғанлығын ескертиу керек.

К. Мәмбетовтың булардан басқа да «Және де әдебиетіміздің төркини хәққында»³ «Тарих сырлары»,⁴ «Әйемги түрк тиллес халықлардың жазба естеликleri хәм олардың қарақалпақ әдебиетін қәлиплестириудеги тутқан орны», «XVI-XVII әсирдегі қарақалпақ әдебиеті»⁵ деп аталатуғын мақалалары бизге бурынлары

¹ Сол журналда. 114-бетте.

² Сол журнал, № 8, 1969-жыл.

³ «Әмиүдәрә» № 9, 1972-жыл.

⁴ Сол журнал, № 11, 1972-жыл.

⁵ Сол журнал, № 3, 1973-жыл.

⁶ Сол журнал, № 1. 1974-жыл.

гүнгирт болып келген мәселеге көп ғана анықлық киргизди. Әлбетте, бизде бұл мәселе басқа түркий тиллес халықларға қарағанда әдеуір кешлеу көтерілип атыр, ал булар туұралы башкир, татар, ноғай, қазақ әдебиет-ларында бір қанша анықлық бар. Соған қарамастан, қарақалпақ әдебиетшілары жазба әдебиеттің тарихын XIV әсирлерден баслаудың дұрыс екенлігі хәққындағы пикирleri кең изертлеуді талап етсе де, үлкен ийгиликли истиң басламасы, деп қарауымыз керек.

Қарақалпақ классик әдебиетінің тарихына байланысты көтерілген мәселелердің ишинде Әжинияз шайырдың творчествосы белгили орын ийелейди. Әжинияз шайырдың 1960-жылы баспадан шыққан шығармаларының топламындағы бір қатар надұрыслықлар, бурмалаушылықлардың орын алғанлығы белгили. Т. Жумамуратовтың «Әжинияздың алтын ғәзийнесин кир шалмасын»¹, Х. Хамийдовтың «Әжинияздың шығармаларының жаңадан табылған қол жазба нұсқасы»², «Әжинияздың шығармаларының қол жазбасы»³, Қ. Мәмбетназаровтың, «Әжинияздың революцияға шекемги баспа—сөзде жәрияланған дәслепки шығармасы»⁴ сыяқлы шайырдың шығармаларын текстологиялық жақтан үйренилиуіне көп жаңалықлар алып келди. И. Сағитовтың «Әжинияз творчествосын изертлеудің гей бір мәселелеріне»⁵ мақаласында шайырдың шығармаларын жәриялаудағы үстиртинликлерди критикалайды. Өйткени, шайыр Т. Жумамуратовтың дұрыс көрсеткеніндей 1960-жылы шыққан топламда, әсиресе, шайырдың мухаллес формасы менен жазылған қосықлары пүткиллей бузып берилген. Ески алфавит бойынша келтирилген қатарлар аұмастырылып жиберилген. «Бозатау» поэмасына оған онша қатнасы жоқ қатарлар киргизилген.

Орны келгенде мына жағдайды да айтып өтиу керек. Әжинияздың «Бозатау» поэмасы хәм соған уқсас халық қосықларының бар екенлігін экспедиция материалларына сүйенип, Б. Исмаилов та көрсеткен еди».⁶ Мақала «1858-1859-жылғы Қонырат көтерілисинин

¹ «Әмиүдәрә» № 1, 1962-ж.

² Сол журналда № 3, 1963-ж.

³ Сол журнал № 3, 1962-ж.

⁴ Сол журнал № 3, 1962-ж.

⁵ Сол журнал № 12, 1965-ж.

⁶ «Әмиүдәрә», № 10, 1959-ж.

Әжинияз творчествосында сүўретлениўи» деп аталады хәм бунда әдеўир тарийхый-әдебий мағлыўматлар келтирилген. Ең алды менен «Бозатаў» шығармасының жанрлық сыпаты ҳаққындағы автордың тастыйықлаўлары, яғный оны «поэма» деп түсиндириўине қосылыў керек.

Шығарма өзиниң қосық қурылысы хәм қысқа көлемі менен-ақ 1858-1859-жыллардағы Қоңырат көтерилисиниң үлкен бир эпизодын, оның барлық тәрәплери менен толық және реаль түрде сүўретлеп бере алады. Шығарманы оқып отырып, «Бозатаў» ўақыясы ҳаққында тап үлкен поэманы ямаса повестьти оқығандағы қурақым тәсир алыўға болады. Шығарма оқыўшыда Бозатаў ўақыясының басланыўы менен ақыбетин, себепкерлерин, жаўгершилик салдарынан айдаўға түскен халықтың жодыққан ериксизлик, қуллық азапларын, аўыр хошласыў сезимлерин жан-жақлама сүўретлеўши жыр болып түсиник қалдырады. Шығарманы «поэма» деп атағанда мине, усындай тәрәплерине тийкарланылады. Поэманың дәрелиў жағдайы да оны узақ көлемли етип шығара алыўға мүмкиншилик бермеген.¹ Әлбетте, ҳәр қандай шығарманың жанрын оның көлемі ғана белгилей алмайтуғынын да есапқа алсақ Б. Исмайловтың келтирген дәлиллери дурыс.

Поэмадағы молла Пирим ҳаққында да Б. Исмайловтың пикири орынлы. Өйткени, шығармадағы:

«Қала басы болдың, сен молла-Пирим,
Өзин талап илим, кеўлинде кириң.» —

дегенге қарап, оны унамсыз баҳалаўшылық болғанлығы мәлим. Ал Б. Исмайлов «кеўлинде» кириң деген «кеўлинде қайғың» деген мәнини береді деп, буған басқа да шайырлардан исенимлі мысаллар келтирилген мысалы, Құнхожада «кеўлимде толы әрман, кирип бар»). Усыған байланысly автор молла Пирим образын қайта қараў поэмаға дурыс анализ жасаўда болсын, Әжинияздың Бозатаў ўақыясындағы адамларға көз—қарасын дурыс анықлаўда болсын үлкен әҳмийетке ийе факт болып есапланады»,²-деп оғада дурыс жуўмаққа келеди.

¹ «Әмиўдәрья», №10, 1959-жыл.

² Сол журнал, №10, 1959-ж. 78-бетте.

даратуғын мынадай моментти көрсетеди. Автордың пикири бойынша Әжинияздың «Бозатаў» поэмасын дәрәжеге шекемги дәўири хәм «Бозатаў» шығармасынан кейинги дәўири деп атаўдың зәрүрлигин көрсетеди. Шайырдың дәслепки шығармалары «Дүйсен қандекли», «Яранлар», «Бир пери», «Садаға», «Қырмызы», «Ай—алиф» қосықлары менен соң дәрәген «Бозатаў», «Болмаса», «Еллерим барды», «Керек», тағы басқа қосықларының арасында көп парық бар. Автор Әжинияздың творчествосын үйрениўде бул моментлердин дыққат орайда болуын ескертеди.

Қашанда болса, қарақалпақ әдебияты бойынша изертлеулердин арасында Бердақтың творчествосы өзиниң тийисли пайын алып киятыр. Биз жоқарыда 30-жыллардың орталарынан баслап-ақ Бердақ туўралы илимий—критикалық мийнетлердин пайда болғанлығын ескерткен едик. Ал 60-70-жыллар уллы шайырдың творчествосын ҳәр тәрәплеме изертлеўлерге миясар болды. Буларда 50-жыллары орын алған нигилистлик көз-қарасларды эшкаралаў менен бир қатарда Бердақтың творчествосына арналған изертлеў сыпатындағы монографиялардағы (И. Сағитов), шайырдың топламларындағы әдеўир шәлкесликлер орынлы көрсетилген. Әсиресе, Бердақтың дүнья көз-қарасы бойынша жана пикирлер туўылмақта, оннан мәдениятымыз тарийхындағы орнын анықлаўға бағдарланған, гейде таласлы пикирлер жүзеге келмекте. А. Каримов хәм А. Пахратдиновлардың «Бердақтың әўладлары»¹ мақаласы тийкарынан шайырдың өмирине дерекли материаллар бериўи менен баҳалы. Ал, Бердақтың қарақалпақ әдебияты тарийхындағы орнына келетуғын болсақ, М. Нурмухамедов, Г. Есемуратовлар тәрәпинен 50-жыллардың басларында-ақ берилген баҳа бизинше, дурыс жуўмақ болды².

О. Бекбаўловтың «Бердақ творчествосын және дөтереңрек үйрениў мәселесине»³ деп аталған мақаласы улыўма болжаў сыпатында жазылғанлығына қарамастан, пайдалы пикирлерди ортаға қояды. Мәселен, усы ўақытқа шекемги изертлеўлерде, соның ишинде И. Са-

¹ «Әмиўдәрья», №4, 1958-ж.

² «Қызыл Қарақалпақстан», сентябрь, 1954-жыл.

³ «Әмиўдәрья», №2, 1964-ж.

фитовтың «Бердақ творчествосы» (1958) кітабындағы шайыр жөніндегі ойларының жеткіліксізлігі хақындағы пикирін мақұллауға болады. Ал «Ақмақ патша» дәстанының «Мәлікә хәм Зухра» қысқасы менен жақынлығы; ұсы қысса тийкарында қарақалпақ шайырының дәстанының дәрежелігі таласлы. Сондай-ақ Бердақты революционер дәрежесіне апарып қойыуда да таласлы хәм көп дәлилдеуі талап етеді. Бердақтың суыпышылығы хақындағы тастыйықлаулары да исенимсіз. Ж. Базарбаевтың «Бердақтың атеистлик ойлары»¹ «Бердақтың сиясий-жәмийетлик көз-қарасларын изертлеу мәселесіне»,² А. Муртазаевтың «Бердақтың творчествосы хәм дүньяға көз—қарасы деген мәселеге»,³ деп аталған журналындағы мақалалар Бердақтың сиясий-жәмийетлик көз-қарасы тууралы пикирлерди ортаға қояды. А. Муртазаевтың пикирлері дәлilli хәм тыянақлы. Ол мынандай жуымақ жасайды: «Бердақ атеист яки революционер материалист болған жоқ. Ал, ол динди пропагандалаушы да емес, бирақ өз қара басы динге исенген адам. Соның менен бирге ол дин ийелерін эшкаралаушы... Бердақтың шығармаларында стихиялы атеистлик көринислерди аңғарыуға болады. Бирақ ондай хәрекетлер планлы, саналы түрде исленбеген, олар тек ғана диннің ипласлығын басшылыққа алыушылар менен бетпе-бет ушырасып қалғанда шайырдың отлы ғәзебинен шықты, ашыу үстинде жумсаған қуралы болды. Буның келешек үшін әхмийети зор болды. Динге материалистлик көз-қарас пенен қараған уақытта Бердақ диннің түбі шийки екенін терең түсиниуге мүмкиншилик туғызды, бирақ ондайлар шайырды материалист, динсиз етип көрсете алмайды».⁴

Уллы шайырдың шығармалары өз халқының тарихы менен тығыз байланысly болды. Бул 30-жыллардың ишинде-ақ профессор П. П. Иванов тәрәпинен айрықша атап өтилген еди. Соң бул пикирди көплеген илимпазлар хәр тәрәплеме раўажландырды. М. Тилеўмуратовтың «Халық тарихын изертлеуде Бердақ шығарма-

¹ Сол журнал, №5, 1963.

² «Әмиўдәрйя» №1, 1966-ж.

³ Сол журнал, №1, 1967-ж.

⁴ Сонда, 111-бетте.

ларының әхмийети»¹ деген мақаласы ұсы жағынан әдебиетшылар үшін да қызығыушылық туўдырады. О. Бекбаўловтың Бердақтың «Амангелди» поэмасына байланысly жәриялаған мақаласы да² халықтың аузынан жазып алынған мағлыўматлар хәм шайырдың «Амангелди» хәм басқа да қосықларының тийкарында пайда болғанлығы дыққат аўдарады. Бул материаллар Бердақтың творчествосын әдеуір терең изертлеулерге алып келди. Ал А. Муртазаевтың «Ақмақ патшаның» жазылыуы хәм оның материаллары хақында³ мақаласы өз мазмұны жағынан О. Бекбаўловтың ұсы дәстанға байланысly пикирлері менен жақынласады.

Ә. Насруллаевтың «Бердақты изертлей берсек»⁴ мақаласына байланысly бир-еки ауыз тоқтап өтиў орынлы. Автор 30-40-жыллары баспа сөзде жәрияланған Бердақ хақындағы Ш. Хожаниязовтың бир қатар мақалаларын Бердақты изертлеушилеримиздің пайдаланбай келгенлигин дурыс ескертеди. Сондай-ақ илимий орында Бердақ таныу бөлимин ямаса секторын ашып, планлы түрде уллы шайырға арналған илимий—теориялық конференциялар шөлкемлестирip туруўдың зәрүрлигин ескертиўи де орынлы мәселе. Бирақ та мақаладағы келтирилген Күнхожа менен Бердақтың өз-ара әдебиет бойынша пикир алысуўларын информаторлардың айтқанына қарап үзил-кесилли тастыйықлаулары, бизиңше, исенимсіз көринеди.

Қарақалпақ классик әдебиятының тарихына байланысly революцияға шекемги шайырлардың өзбек хәм түркмен әдебияты менен қарым-қатнасы изертлеушилердің дыққатын тартқанлығын айтып өтиў орынлы болар еди. Әсиресе, Б. Исмайловтың, И. Юсуповтың, Мақтымқұлы хәм қарақалпақ әдебияты хақындағы байқаулары әхмийетли орын тутады. И. Юсупов өзиниң «Қарақалпақстан Мақтымқұлының екінши шайырлық уатаны» мақаласында уллы түркмен шайырының шығармаларының Қарақалпақстанға таралуы жағдайларын сөз етеди. Автор Мақтымқұлы шығармаларының таралуындағы өзіншеліклерди (аўдарма арқалы тиккелей өз-

¹ «Әмиўдәрйя» №2, 1968-ж.

² Сол журнал, №7, 1968-ж.

³ Сол журнал, №5, 1968-ж.

⁴ Сол журнал, №3, 1977-ж.

⁵ «Әмиўдәрйя», №10, 1959-ж.

лестириў ҳәм халық қосықлары сыпатында раўаятлар формасында т. б.) исенимли көрсете билген. Ол мынадай жуўмақ жасайды: «Мақтымқулының өлмес поэзиясы айрықша XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының раўажланыуында әдеуир роль ойнаған фактлердин бири болды ҳәм қарақалпақ халқының жәмийетлик ой—пикирдин раўажланыуына өз тусында жемисли тәсир тийгизген. Ал, социалистлик дәуирде Уллы Ұатанымыздың туўысқан халықлары арасында интернациональлық—дослық принципи, туўысқанлық қатнас традициялары негизинде қарақалпақ ҳәм түркмен халықларының ертеден киятырған туўысқанлық қатнастарының жаңа мәни алып гүлленеуиндеде Мақтымқулының поэзиясы бұрынғыдан да бетер әҳмийетке ийе».¹ И. Юсуповтың дұрыс көрсеткеніндей-ақ, Аббаз, Садық шайырлардың шығармаларында Мақтымқулы поэзиясының сүүретлеу өзгешеликтері менен байланыс жақсы сезиледи. Ондағы халықтық, музыкалық, терең философиялық лиризм сыяқлы өзгешеликлерди раўажландырады.

Профессор Қ. Мақсетовтың «Әлийшер Наўайы ҳәм Қарақалпақ әдебияты»² деген мақаласы уллы өзбек шайырының туўылғанына 520 жыл толыу сәнесине байланыссы жазылды. Бунда ең әҳмийетлиси Наўайы творчествосының үйренилиуі ҳәм изертлениуі жағдайлары ҳаққындағы кең мағлыұмат бериуі деп қарау керек. Ҳақыйқатында да, Наўайы шығармалары 30-жыллардан баслап-ақ қарақалпақ тилине аударыла баслады, ол ҳаққында Н. Дәўқараевтың, Н. Жапақовтың, И. Сағитовтың таныстыруы сыпатындағы көлемли мақалалары жәрияланған. Қарақалпақ тилине Наўайының шығармалары менен бир қатарда ол ҳаққында жазылған монография да аударылған еди. К. Мәмбетовтың «Наўайы ҳәм Күншығыс әдебияты»³ мақаласы Наўайы творчествосының улыұма Шығыс шайырларына тәсири мәселесине қаратылған.

«Қарақалпақ әдебиятында өз-ара байланыслар ҳәм өз-ара тәсирлердин гейпара мәселелери»⁴ деген М. Нурмухамедовтың мақаласы өзиниң проблемалық сыпаты менен бағалы. Бунда қарақалпақ әдебиятының

тарийхый байланысы, әсиресе, Совет дәуириндеги өз-ара байланыстың жоллары ҳәм формалары бойынша илимий болжау, байқаулар бар. Әдебий тәсир түсиниктиң мазмұны бойынша келтирген фактлери терең ойландырады. «Мениңше, — дейди автор, — жазыушы басқа жазыушыдан ямаса әдебияттан өзи үйренген ўақытта пал хәрресине усайды. Творчестволық үйрениуі тек бир жазыушының ямаса тек бир әдебияттың тәжрийбесин қабыл етип алыуы аңлатпайды. Үйрениуде бизиң билиуимиздин, идеялық ой—пикиримиздин, мәдений дәрежемиздин қәлиплесиуине көплеген халықлардың руўхый дәрежелери қатнасады»¹. Тап усы айқандай-ақ, жазыушылардың усыллары басқа әдебиятлардан көп нәрселер қабыл еткени менен ол миллий әдебиятының руўхый ғәзийнеси базасында қәлиплеседи. Басқадан үйрениуі, әлбетте, ойланылған, түсинилген, творчестволық үйрениуі болып табылады. Үйрениуі—бул көшириуі, тәкирарлау емес, — деген пикиринде де шынлық бар. Бирақта тилекке қарсы, айырым жазыушыларда усы көшириуі, биреудин пикирин ийелеуі, образлардың өнин өзгертп пайдаланыушылық сезиледи. Бул—творчестволық үйрениуіге, әлбетте, жатпайды. «Қарақалпақ әдебиятының жаңа жанрларының пайда болыуында ҳәм раўажланыуында рус ҳәм басқа туўысқан әдебиятлардың роли үлкен. Өткен ўақытта үлкен тәжрийбеге қәлиплескен жанр дәстүрине ийе болмаған қарақалпақ прозасы, драматургиясы ҳәм әдебий критикасы рус әдебиятының тәсирин айрықша күшли сезді.»²

Сондай-ақ автордың мына пикирине де қосылмау мүмкин емес: «20-жылларда, ҳәтте 30-жылларда қарақалпақ жазыушылары рус тилин ҳәзиргидей ийелеген емес еди. Сол себепли Советлер Союзының түркий тилиндеги әдебиятларының тәжрийбесин қабыл етип алыу. . . арқалы рус әдебиятының тәжрийбесин қабыл етип алыу қарақалпақ жазыушылары ушын оғада үлкен әҳмийетке ийе болды.»³

Солай етип, автор, әдебий байланыслардың миллий әдебиятлардың бир-бирин байытыуда ызымлы кубылыс екенлигин дәлиллейди.

¹ Сол журнал, №10, 1959-ж. 114-115-бетлер.

² «Эмнәдәрә», № 8, 1968-ж.

³ Сол журнал, № 10.

⁴ Сол журнал, № 10 1968.

¹ Сонда, 127-бет.

² Сонда, 127-бет.

³ Сонда, 126-бет.

Классик әдебиеттің айырым проблемалары мысалы, **Н. Жапақовтың** «Революцияға шекемгі қарақалпақ әдебиетінде реализм мәселесі» (1972) деген кітабында арнаулы ізерттейді. Бұл тема қарақалпақ әдебиетінің илиминде бірінші рет қолға алынды, ол революцияға шекемгі әдебиетімізде реализмнің қәлиплесіу жолдарын көрсетіуіге арналған жұмыс болғанлықтан, оғада үлкен үміт артыу, әлбетте, дурыс еді.

Улыұма миллет әдебиетлерінде бұл мәселенің жетерли исленбегенлигин ескертип, автор шайырдың творчествосындағы реалистлик жағдайларға, олардың турмыстың баслы, шешіуші жақларына, дәуірдің талабына жууап берип, заманның түпкиликли, тийкарғы проблемаларын ортаға қойып, оларды шынлық пенен сәулелендириуіге умтылғанлары есапқа алынды хәм изертленди». Өз жұмысының усыған шекемгі басылып шыққан мийнетлерден артықмашлығын көрсетпекши болып автор тағы да мынадай ескертиу жасайды. «Ол жолдаслары революциядан бурынғы шайырлардың творчествосына әдебий процесс, әдебиет тарийхы, шайырдың әдебий хызметі творчестволық өсиу жолы көз—қарасларынан жантасса, биз реализмнің пайда болыу, өсиу, қәлиплесіу, рауажланыуы көз-қарасынан жантасып отырмыз».¹

Кітапта қарақалпақ шайырларының шығармаларын улыұма шынлық турмыстың сәулеленіуі жағынан таллауда автордың әдеуір мийнет еткенлигин, бир қанша өзіннің байқауларының бар екенлигин, әсиресе, революция алдындағы бурын оншелли белгисіз шайырлардың шығармаларын ізлеудегі жетискенликлерін мойынлау менен бирге, мийнеттің қурылыс, мәселенің қойылыуы жағынан ойласыққа шақыратуғын көп ғана моментлердің бар екенлигин айтыуымыз керек.

Мысалы «фольклор—бай реалистлик элементлерге ийе» деген бөлімінде фольклордағы сүүретлеу, «Реалистлик жазба әдебиет Жийеннен басланады» деген тарауда Жийен жыраудың шығармалары талланады. «Реалистлик шығарма халыққа хызмет етеди» тарауында Күнхожа, «Адам—реалист әдебиеттің

¹ Н. Жапақов, «Революцияға шекемгі қарақалпақ әдебиетінде реализм мәселесі». Нөкіс—1972-жыл, 5-6-бетлер.

орайлық темасы» дегенде Әжинияз, «Бердақтың шығармалары—реалистлик жолдың қәлиплесіуін көрсетеди» деген тарауда Бердақ шайырдың шығармалары талланады. Бизің айтайық дегеніміз, бурынлары айтылған пикирлерге қосылған тың болжау, және ойлар жеткиликсизлеу көринеди, сонлықтан болар, биз бурынғы айтылған пикирлерді қайтадан оқыудың ғана гүуасы болып қаламыз. Автордың, реалистлик жол Бердақтың шығармаларында қәлиплести, деуі де илимий жақтан оншелли дәлилленип турғанға усамайды. Бұл жағынан ол буннан бурынғы темадағы пикирлеріне өзі қарсы шығады. Мысалы, ол Күнхожаның шығармаларының хәқыйқат реалистлик характерін көрсеткен еді. Бұл жағдай биз жоқарыда айтқан Б. Исмайлловтың монографиясында исенимлі көрсетилді. Изертлеудің бундай жолын автор өзінше ең қолайлы усыл деп есаплайды, сөйтип, хәр шайырды бөлек-бөлек алып таллайды. Булар бир айтылған пикирлерді қайталауға ғана алып келип турғанын аңғарыу қыйын емес. Сондай-ақ Әжинияздың творчествосына байланысly қойылған тема Бердаққа да, Күнхожаға, Омарларға да тийисли. Бизіңше, бұл реалист өсиу жолын дурыс характерлей алмайды. Тап сондай-ақ, көркем метод реализм, оның характерли белгилери, әдебиетіміздегі өзіншеллиги, қәлиплесіу жолы көринбейди де, шайырлардың творчествосын улыұма характерлеу ғана бар. «Адам—реалистлик әдебиеттің орайы» деген мәселені Әжиниязға байланыстырған: ал усы мәселе улыұма классик шайырлардың бәріннің де творчествосының орайы болғанлығын бийкарлауға болмайды.

Реализм мәселесін изертлеу көпшилик әдебиетшілерде кең планда алып барылғанлығын есапқа алсақ, олар усы мәселеге байланысly көркем жуұмақлардың формалары, оның жаңалығы, новаторлық проблемасы, реализмнің өз ишиндеги стильлер хәққында пикир жүритеди. Бизде де усылайынша исленіуі керек еді, сондай жағдайда реализм тутас ортақ бирлик сыпатында мәлим болар еді. Автор әдебий процессти тутас алып изертлеу орнына хәр бир шайырды бөлек қарастырғанлықтан оған тутаслық жетиспей қалған. Кең планда алынған бұл жұмыс еле де изертлеуді, системаластырыуды талап етип турғандай көринеди.

Ә. Пахратдиновтың қәлемине тийисли «Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары (1987) Бердақты изертлеу жумысында белгили дәрежеде өз орнына ийе. Өзине шекемги илимпазлардың жуўмақларына сүйе не отырып, автордың әдеуир таласлы мәселелерге қатнасын билдириуи қызықтырады. Әлбетте, бул шығарма ҳаққында айтылған пикир аксиома болып қала бермейди, ол керек жеринде талас-тартысларды да пайда етиуи ңызамлы. Бизин ойымызша, изертлеудеги «Хорезм», «Еркебай» шығармалары ҳаққындағы тастыйықлаулар дыққатқа ылайық көринеди. Автор Бердақтың дәстанлық шығармаларының жазып алынуы процессине, сондай-ақ оларға киргизилген гейпара өзгерислерге де сын көзи менен қарап баға береді.

Ә. Пахратдинов «Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары» атлы китабында мүмкин болған дереклерден жақсы пайдаланыу арқалы ҳәр дәуирде айтылған пикирлерди көплек келтире отырып, исенимли фактлердин тийкарында усы ўақытқа шекем талас туўдырып киятырған айрым шығармаларды өз авторына қайтарып бериўде көп изленгенлигине итибар бериуимиз орынлы.

Әдебий критика менен әдебият илиминин ҳәр тәреплеме раўажланыўында мол өнимли мийнет еткенлердин бири **Исмайыл Сағитов** (1908) болды. 30-жыллардың ишинде профессиональ критик сыпатында көринген И. Сағитов соңғы жыллары әдебият тарийхын изертлеу де белгили орын тутты. Бурынлары айтқанымыздай-ақ, критика менен әдебият тарийхының арасында қытай дийўалы жоқ екенлигин, ол булардың екеуин де қатар алып барыу ҳәр кимнин қәбилетине байланыс екенлигин И. Сағитовтың творчестволық искерлиги айқын таныта алады.

Исмайыл Сағитов 1908-жылы Хожели районының территориясында туўылған. Жаслай ата-анадан жетим қалып, Төрткүлдеги балалар үйинде тәрбияланады ҳәм оқыйды. 1924-жылы комсомол қатарына алынған И. Сағитов областьлық комсомол комитетинде бөлим баслығы (1925-1929), Кипчак ҳәм Кегейли районларында партия жумысларында (1929-1932) ислеиди. 1932-1934-жыллары пүткилсоюзлық журналистика институтында оқыйды. 1934-1939-жыллары «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында дәслеп бөлим баслығы, соң

жуўаплы редакторы хызметин атқарады. Исмайыл Сағитовтың творчестволық хызметлери усы жыллары активлик пенен көзге түскенлигин оның көп санлы критикалық мақалалары дәлиллейди. Усылардың ийинде, әсиресе, «Әдебият теориясының мәселелери («Қызыл Қарақалпақстан» № 4, 1936), «Қарақалпақ әдебиятында сын мәселелери («Қызыл Қарақалпақстан», № 26, 27, 1936) атлы проблемалық мақалаларын атап өтиў орынлы болар еди.

Бир қанша ўақытлар искусство ислери бойынша басқармада, баспа жумысларында (1932-1934, 1943-1945) ислеиди. И. Сағитов 1948-жылдан баслап Н. Дәўқараев атындағы тарийх, тил ҳәм әдебият институтының революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты бөлиминде илимий хызметкер, 1949-жылы Қазақ университетинин журналистика бөлимин питкерип шықты. 1956-жылы «Бердақтың творчествосы» деген темада кандидатлық жумысын жақлады. 1963-жылы «Қарақалпақ қаҳарманлық эпосы, түркий тиллес халықлардың эпосларын салыстырма изертлеу тәжирийбесинен» деген темада филология илимлеринин дәрежесине докторлық жумысын жақлады. И. Сағитов Өзбекстан ССР илимлер академиясының хабаршы-ағзасы, «Қарақалпақстан АССР ына мийнети сиңген илим ғайраткери» (1969), 1979-жылы оған «Өзбекстан ССР ына мийнети сиңген илим ғайраткери» атағы берилди. Бердақ творчествосын изертлеуға арналған «Сахра бүлбили» китабы ушын республикалық Бердақ атындағы сыйлықтың лауреаты болды. И. Сағитов белгили аудармашы сыпатында да жақсы белгили. Ол Пушкин, Салтыков—Щедрин, Чехов, Тургенов, Горький, Шолоховтың бир қатар шығармаларын қарақалпақ тилине аударды. Усы ўақытқа шекем И. Сағитов 200 ден аслам мақалалар, рецензиялар жазды. Мектеплер ушын әдебият хрестоматияларын дүзди. Оның биринши китабы «Бердақ уллы демократ шайыр» деген ат пенен 1943-жылы басылып шықты. Соң автор бул теманы әдеуир раўажландырып, «Бердақтың творчествосы» (1958) монографиясын жазды ҳәм усы мийнетин бир қанша толықтырып 1974-жылы «Сахра бүлбили» деген ат пенен жәриялады. 1963-жылы «Әдебият ҳәм дәуир», ал 1979-жылы «Қарақалпақ әдебиятының өсиў жоллары» атлы топламларын баспадан шығарды.

Соңғы жыллары автордың әдебиі процесс қаққын-
да мақалалары топтамалары басылып шықты.

«Қарақалпақ қахарманлық эпосы И. Сағитовтың
узақ жыллық изертлеу жұмысының жуымағы болып
табылады. Бұнда қарақалпақ қахарманлық дәстанла-
рының әхмийетли мәселелери, олардың хәр түрли ва-
риантлары изертленеди, салыстырма изертлеу арқалы
қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен эпосларының бир-
бири менен жақынлығы хәм айырмашылықтары көр-
сетиледи. Автор қарақалпақ эпосларының революция-
дан бұрынғы хәм Совет дәуириндеги изертлениуіне
белгилі үлесі бар әдебиятшылардың мийнетлерине ду-
рыс баға береді.

Салыстырмалы изертлеу ұлыұма әдебиятта, соның
ишинде қарақалпақ фольклорында сийрек ушырасады,
бірақ бұның зәрүрлигин турмыс талап етип атыр. И.
Сағитовтың мийнети усы жағынан фольклористика та-
рауындағы биздеги дәслеппи жұмыстардың бири. Фолк-
лористика тарауындағы илимнің жетискенликлерине
сүйене отырып, изертлеуши қарақалпақ қахарманлық
дәстанларының өзіншелігин ашыуы, эпослардың пай-
да болыу процесслерин қарастырыуы өзінше қызық
хәм фактлерге бай.

Сөз болып отырған мийнет қарақалпақ халқының
қахарманлық эпосларын салыстырма изертлеуіге қу-
рылыуы менен бахалы. Әсиресе, жұмыстың «кирисиуі»
бұрынғы изертлеушилер менен салыстырғанда өзіннің
толықлығы менен көзге түседі. Автор қарақалпақ эпос-
ларына байланысly пикирлердің хеш қайсысын шет-
те қалдырмастан, оларға дурыс илимий баға бериуіге
ұмтылады хәм бұл көп орынларда сәтли шыққан деуі-
ге болады. «Кирисиу» тутас алғанымызда қарақалпақ
эпосларының изертлениу тарийхына обзордан ибарат.
Сонлықтан да хәр бир дәстанға топланған соңғы ар-
наулы бапларда изертлениудің тарийхы кеңірек ашыл-
ғанлығы унамлы көринеди.

«Қарақалпақ эпосының ұлыұма характеристикасы
(«39-93--бетлер) деген бапта көбірек ұлыұма эпосқа
байланысly проблемалар ортаға қойылады хәм автор
көп ғана дереклерге сүйенип, өз шешимін береді.
Мәселен, «Эпос хәм тарийх», «Жырау-бақсылардың
роли», «қарақалпақ эпосларын дәуірлерге бөлиу»,
эпослардың дөрелиу процесси т. б. бұлар барлық

эпосларға тийисли зәрүрли проблемадан ибарат. Со-
ның менен бирге, автор қарақалпақ эпосларының өзи-
не тән тийкарғы өзгешеликлерине, көркемлігі менен
поэтик стилине де кең тоқтап, белгилі шешімге кел-
ген.

Китапта «Қоблан» хәм «Алпамыс» дәстанлары то-
лық изертленген, ең бахалысы сонда, автор «Қоблан»
ның жети вариантын қарастырған, қазақша варианттары
менен ұқсаслық хәм негизги өзгешеликлерін көрсет-
кен. Ал «Алпамыс» эпосы тууралы тоқталғанда қара-
қалпақ, өзбек, қазақ, алтай, башқыр, татар, вариант-
лары дыққатқа алынған. Әлбетте, бұл дәстанлар бұн-
нан бұрын да изертленген бірақ И. Сағитовтың изерт-
леуі түрк халықларының эпосларын изертлеудеги қа-
рақалпақ әдебиятшысының үлкен табысы болды деуі
дурыс болар еди. Жұмыс автордың көп жыллық изерт-
леуі сыпатында белгилі тюркологлардың сынағынан
өткенлігін билеміз. Сонлықтан оның жетискенлігі
сол коллектив пикирге де байланысly. Деген менен,
терең үңилип оқыған адам ушын жұмыстың қурылысын-
да биргелік бардай көринеди: дәстанлардың бәрі
де бөлек-бөлек алынып, бир схема бойынша изертле-
неди. Сонлықтан бир дәстанда айтылған пикирдің өңі
өзгертилип, екіншісине өтип жатады, идеялық маз-
мұны, образ, тил мәселелери мектеп сабақлықларын-
дағыдай бөлшекленіп бериледи. Хәр бир эпостың изерт-
лениуіне тоқтағанда қайталаулар гезлесе береді.

Қарақалпақ фольклористика илиминің әдеуір ра-
уажланғанлығы оның таярлықлы кадрларына байла-
нысly қарастырылыуы керек. Жоқарда айтқанымыз-
дай-ақ бұған жол салған Н. Дәуқараев, Қ. Айымбе-
тов, соң И. Сағитов хәм басқа да көплеген жас изерт-
леушилер өсип жетилисти. Усылардың күш салыулары
менен фольклор, оның көпшілік түрлері изертлеулер-
дің объектисине айналды. 60-жыллардан баслап үш
илим докторы шықты. Усылардың ишинде орта буын
уәкили **Қабыл Мақсетов** (1929) жыйнаушы хәм изерт-
леуши сыпатында көп мийнет етті.

Қабыл Мақсетов 1929-жылы хәзирги Ленинабад
районы, Свердлов совхозында жарлы-дйхан семья-
сында туылды. 1948-жылы Хожели педучилищесін
питкергеннен соң ол мектепте муғаллим болады хәм
1949-жылы педагогикалық институттың тил-әдебияты
факультетине түсіп, оны 1953-жылы питкерип шыға-

ды. Қарақалпақ әдебиятынан мұғаллим болып қалдырылған Қабыл Мақсетов белгили фольклористлердің жәрдемі менен усы илимге оғада қызығады. 1954-жылы Москвадағы Шығыстану институтының аспирантурасына киреди. 1958-жылы «Қарақалпақ эпосы», «Қырққыз» деген темада диссертация жақлап, илим кандидаты дәрежесине миясар болады.

1957—59-жыллары Қарақалпақстан комплексли илим-изертлеу институтында аға-илимий хызметкер уазыйпасын атқарады. 1963—1984-жыллар аралығында Н. Дәуқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институтын басқарды.

Қ. Мақсетовтың творчествосына тән сыпат ол көп жыллар дауамында халық мийрасларын тынбастан жыйнап, оны системаластырып, бастырып шығыудан ибарат. 1966-жылы Қ. Мақсетов «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» бойынша докторлық жумыс жақлады. Бул Советлик шығыс халықларының дәстанларының поэтикасын изертлеу бойынша белгили теориялық жумыс болып табылады. Қабыл Мақсетов Өзбекстанға хәм ҚҚАССР ға мийнети синген илим ғайраткери, республикалық Бердақ сыйлығының лауреаты. Оның творчествосында «Қарақалпақ халық эпосы «Қырқ қыз» (1962), «Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы (1970) «Қарақалпақ фольклорының эстетикасы» (1971), «Қарақалпақ эпосы» (1976), «Октябрьден туылған әдебият» (1979) «Фольклор хәм әдебият» (1975), «Қарақалпақ жырау—бақсылары» (1983) белгили орын туталды. Егерде усылардың қатарына «Қарақалпақ фольклоры» (1979) сабақлығын» «Қарақалпақстан АССР тарийхы» на (1974) жазған «Әдебият хәм искусство» деген темадағы жумысларын, «Қарақалпақ фольклоры тарийхының очеркleri» не (1977) жазған бөлимлерин қоссақ, Қ. Мақсетовтың творчестволық диапозонының оғада кеңлигин көз алдымызға келтире аламыз.

«Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы» өз проблематикасы бойынша буған шекем жарыққа шыққан фольклор бойынша изертлеулерден парқ қылады. Автор қарақалпақ дәстанларына байланыслы оғада бай фактлик материаллардың тийкарында дәстанлардың жанрлық хәм қурылыс өзгешеликлерин—поэтика мәселелерин илимий теориялық

планда қарастырған. Дәстанларда образ дәретиу, көркем сүүретлеу қураллары, қосық қурылысы, дәстанлардағы прозалық элементлер, олардың орны хәм әхмийети ашып берилген. Изертлеудің қызықлы тәреплеринен тағы да эпослардың халық турмысы менен байланыслы мәселелери, эпослардың этногенези, оларды дәретиуде коллективлик хәм индивидуальлық творчество, дәстанлардың халықлық проблемаларының ортаға қойылыуы хәм дурыс бағыттан шешилиуи деп қарауға болады.

Әлбетте, ауыз әдебиятының басқа түрлери сыяқты дәстанлар да узақ дәуирлериниң жемиси. Олардың сақланыуында көплеген жырау-бақсылар үлкен орын ийелегенлиги сөзсиз.

Автор конкрет мысаллардың тийкарында усы творчество адамларының көз-қарасларын, олардың жасаған ортасына байланыслы дәстанлардың идеялық—көркемлик өзгешеликлерине кең тоқтаған. Усы мәселелер менен бир қатарда түрк тиллес халықлардың эпосларының үйренилиуин объективлик пенен қарастырады хәм булар үлкен теориялық хәм практикалық әхмийетке ийе.

Қ. Мақсетовтың «Қарақалпақ эпосы» деген мийнети Қурбанбай жыраудың репертуарына байланыслы көп ғана мәселелерди қарастырады. Бизге белгили. Қурбанбай Тәжибаев тек ғана атақлы «Қырқ қыз» дәстанының атқарушысы емес, ал ол жигирмадан аслам дәстан, неше мың қатарлық терме-толғауларды атқарған хәм ядында сақлаған сөз шеберлериниң бири. Автордың исенимли дәлиллегениндей Қурбанбай жырау атқарған дәстанлар әййемги дәуирлерден баслап XVIII әсирдин ақырына шекемги узақ уақытлық халық турмысын сәулелендиреди. Оның үстине Қурбанбай атқарған дәстанлар басқа жырауларда ушыраспайды. Қурбанбай жыраудың творчестволық—жыраулық өмир баяны автор тәрәпинен илимий бағытта дурыс ашылған. Қ. Мақсетовтың усы китабында да фактлерди баянлау ғана емес, ал кең жуумақ жасау характерли.

Жоқарыдағы мийнетлер менен автордың 1983-жылы баспадан шыққан «Қарақалпақ жырау—бақсылары» китабы тиккелей байланыслы. Бунда қарақалпақ жыраулары, бақсыларының творчестволық портретлери

ғана берілген емес, ал олардың атқарушылықтарындағы, репертуарларындағы өзіншедіктер, көркемлік сыпаттары, музыкалық искусствоны рауажландыруға жасаған тәсири хәр бир ири талантқа байланысты изертлегенлиги дыққат аударарды. Китап усы жағынан билим бериўшилиқ, эстетикалық қунлылыққа ийе.

Автордың «фольклор хәм әдебият» китабы оның хәр жыллары жазған изертлеу мақалаларынан қуралса да, оған идеялық, тематикалық бирлик характерли. Илимпаз өзиниң таңлаған мәселеси этирапында фольклор менен әдебияттың байланысын, булардың бир-бирин толықтырып туруу ынамлылығын ашыуға умтылады. Айрықша «Бердақ хәм фольклор», «Аяпбергеннің творчествосында фольклоризм», сондай-ақ, Ж. Аймурзаевтың «Айгүл—Абат», И. Юсуповтың «Гилемши хаял ҳаққында ҳақыйқатлық», С. Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» шығармаларына байланысты мақалалары өзиниң илимий жуўмақтастырылыуы менен қызықлы.

«Қарақалпақ фольклорының эстетикасы»—қарақалпақ, әдебияты илиминде фольклордың функциясын, жәмийетлик турмыстағы орнын ашыуға бағдарланған дәслепки изертлеу екенин жасырмау керек. Бунда дәлиллеуден гөре шолу бағытында жазылыуы қарақалпақ фольклорының көркем методын анықлау бойынша автордың тастыйықлаулары бир қанша таласлылау көринеди. Бирақ усы таласлы пикирлердің өзи илим ушын пайдалы, ҳақыйқатлықты ашыуға алып келиўи сөзсиз.

* * *

Әдебият критикасы менен әдебияттаныу илими жаңа басқышқа көтерилиу дәуирин бастан кеширип атырған бир жағдайда усылардың ишиндеги ең қулаш жайып рауажланған Совет әдебиятының мәселелерине арналған жумыслар екенлигин ашық айтыу орынлы. Булар тек сан жағынан емес, өзиниң изертлеу методологиясының жетилисип барыуы, кадрларының таярлықлылығы жағынан да дыққатқа ылайық. Әлбетте, қашан да болса, бүгинги әдебият өз оқушыларын көбирек қызықтырады, демек изертлеулердің көпшилиқ сыпатқа ийе болыуы, көп ғана коллективлик мийнетлердің жүзеге келиўи критик—алым, алым—критик

деген уғымлардың сәтли ушырасыуы усы бағдардағы жумысларда көзге анық түсип отыр. Сөйтип қарақалпақ Совет әдебияты ҳаққында жазылған илимий-изертлеу мийнетлери әдебияттаныу илиминиң үлкен бир тарауын қурап отыр. Совет әдебиятының актуаль теориялық—практикалық мәселелери изертлеулеримизди бүгинги әдебий процесске кескин бет бурғызды. Жетискенлигимиз қайсы, кемшилигимиз неде?—деген сорауларға жуўап бериу миннетин алға қойды. Хәр бир шайырдың орнын белгилеу, творчестволық портретин жасау, қәлиплесиу процессин көрсетиуға айрықша әҳмийет берилди. А. Муўсаев, А. Дабылов, С. Нурымбетов сыяқлы халық шайырларының творчествосы бойынша изертлеу жумыслары алып барылды хәм олардың бир қатарлары монография сыпатында басылып шықты. Бундай формадағы жумыслар Ә. Өтепов, Н. Дәўқараев, М. Дәрибаев, Ж. Аймурзаев, И. Юсупов, Т. Қайыпбергенев, С. Хожаниязов творчестволары ҳаққында да исленди. Бул жумыслардың жетискенлик — кемшилиқлерине қарай хәр қайсысының илимде орны бар, архив материаллары, информаторлардың мағлыұматы тийкарында исленген илимий жуўмақлары бар, соның менен айрымларын да жазыушы—шайырлардың творчествосын этап бойынша ғана изертлеуға қурылса, халық шайырларының үлкен бир арнасы фольклор менен байланысын ашыуға умтылыс жасалса, айырымларында шығармаларды темалық таллауға қуруу байқалады. Шайырлардың стили изертленеди. М. Дәрибаевтың творчествосы жанрлық принцип бойынша алып барылады. Хәр бир изертлеуши өзиниң мүмкиншилигинше сол жазыушылардың творчестволық портретин ашыуға, олардың әдебият тарийхындағы орнын таллауға умтылды.

Илимий изертлеуға жаңаша жантасыу Аяпберген шайырдың стилин изертлеген Қ. Байниязовтың жумысына тән. Бир қанша жаңа деректер Т. Алланазаровтың Ә. Өтепов ҳаққындағы изертлеулерине характерли, автор белгиле драматург, талантлы актер Ә. Өтепов туўралы көплеген критикалық мақалалар жариялады, көлемли изертлеу жумысын алып барды. Т. Алланазаровтың жумысы Ә. Өтеповтың творчествосын миллий драматургия, театрымыздың пайда болуу хәм қәлиплесиу жолларына байланысты қарастырады

да, жазыушы, шөлкемлестіріуші сыпатында Ә. Өтеповтың тұтқан ролин ашып беріуге ериседи. Бундай болыуы орынлы, өйткені Ә. Өтеповтың творчестволық жолы—бул қарақалпақ театр искусствосының жолы, оның өмири «Таң нуры» труппасынан басланып, миллий театрдың дүзилиуі менен тығыз байланысly. Сөйтип, биз бир жағынан театр өнеринің пайда болыу, рауажланыу этапын көрсек, екінші жағынан усы процессте қәлиплесип, талантлы драматург болып жетискен Ә. Өтеповтың искерлигин, драмалық шығармаларының күнделикли сиясий өмир менен, сол күннің талабы менен органикалық байланысlyлығын көремиз. Жумыстың ең бир бағалы жағы усында еди.

Т. Алланазаровтың «Қарақалпақ Совет драматургиясының гейпара мәселелери» (1987) мийнети бул тараудағы белгили изертлеу болып есапланады. 1950-1970-жыллар арасындағы сахналық шығармаларды таллауда оның өз почерки бар, автор бул мәселелерди тарийхый—әдебий планда қарастыру арқалы ең характерли, этаплы шығармалардың мысалында драматургияның жеткен бийигин де, орын алған кемшилигин де конкрет ашып беріуге еристи. Драматургия жанрының артта қалып атырғанлығының бир себеби оның критикасының төменлигинен, профессиональ критиклердин¹ жоқлығынан деп тастыйықлауы, бизинше дурыслыққа келеди. Монографияда ортаға қойылған ұазыйпалар да орынлы. Булардың бәри театр өнерин, драматургияның сын-сыпатын жетик билетуғын қәнигениң пикири екени байқалып турады. Соның ушын да бул жумысқа Бердақ атындағы республикалық сыйлықтың берилиуі ңызамлы еди.

Белгили әдебиятшы Қ. Айымбетовтың «Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхынан очерклер» (1963) деген кітабы да жоқарыдағы мийнет пенен бир қанша жақынлыққа ийе. Бирақ бунда автор қарақалпақ драматургиясының дәреуі ұақтынан баслап, 1954-жылға шекемги аралықты алған хәм усы жанрдың жетискенлик—кемшилигин өзінше ашыуға умтылған. Улыұма драматургияның аз изертленгенлигин

¹ Т. Алланазаров. Некоторые вопросы истории каракалпакской советской драматургии. Нукус — 1987, стр. 255.

есапқа алсақ, жумыс сол олқылықты толықтыруда белгили әһмийетке ийе. Бирақ та, пьесалардың көркемлик анализинің орнына мазмунын баянлау, сценалық шеберликти жетерли ашып бере алмауына қарамастан, «очерк» драматургия тарийхын жасауға көп пайда келтириуі сөзсиз.

Г. Есемуратовтың «И. Юсуповтың поэзиясы» (1978), «Урыстан соңғы қарақалпақ совет әдебиятында ауыл адамларының образы» (1963), Ә. Насруллаевтың «Заман хәм лиро—эпикалық поэзия» (1965) «Жолмурза Аймурзаевтың драматургиясы» (1977), З. Насруллаеваның «Қарақалпақ әдебиятында хаял-қызлар образы» (1963), «Хәзирги қарақалпақ прозасының қахарманлары» (1976), «Прозада тип хәм характер проблемасы» (1982), «Қарақалпақстан мениң тууылған үлкем» (1979), К. Худайбергеновтың «Лирика хәм өмир» (1971), К. Султановтың «Заманлас жаным менен» топламлары белгили бир проблемаға қурылғанлығы менен дыққат аударады. Сондай-ақ усы автордың «Прозаның рауажланыу жоллары» (1977), Т. Қайыпбергеновтың прозасы (1979), «Жазыушы—драматург» (1984) Н. Жапақовтың «Аянберген Муўсаевтың творчествосы» (1964), «Социалистлик реализм жолында» (1967), С. Нийетуллаевтың «Аббаз Дабыловтың творчестволық жолы» (1972), Ә. Пахратдиновтың «С. Нурымбетовтың творчестволық жолы» (1975), И. Қурбанбаевтың «Қарақалпақ балалар әдебияты тарийхының очерки» (1974), К. Муратбаевтың «Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы» (1974) Ә. Қожықбаевтың «Қарақалпақ романы» (1979) сыяқлы мийнетлер тутас алғанда әдебий критика менен әдебиат илиминің жаңа басқышқа көтерилиуінің нәтийжеси деп қарау керек.

Бул кітаптар хәзирги әдебияттың материаллары тийкарында ғана жазылғанлығы ушын емес, ал өзінше пикир жүритип, тыянақлы байқаулары ушын қызығыушылық туудырады: буларда лириканы яки поэманы улыұма дизим бойынша таллау емес, ал индивидуальлық сыпат, конфликт—характер, стиль, поэтикалық мазмун, қулласы шайырлық шеберлик жағынан таллауға итибар берилген. К. Худайбергеновтың «Лирика хәм өмир» монографиясы үлкең қызығыушылық пенен оқылады. Оның үстине бул кітаптың адресине айтылған бир жақлы пикирди ескертип өтким келеди.

Неге экени белгисиз, Г. Есемуратов «Лирика ҳам өмир» китабы ҳаққинда унамлы пикир айтып келип, бирден көтерилген маселелер китаптың атына ылайық раўажландырылмаған: Лириканы эдебиятымыздың басқа жанрлары менен байланышта алып көрсетпегенликтен ол улыўма эдебий процесстин раўажланып атырған бөлеги сыпатын өзине сиңдирмеген: Автор лирикалық поэзияның ҳаслы—мәнисин ашыўда оның теориялық қәлипке, режелерге келиўине көбирек кеўил бөлип жиберген» («Эмиўдәрәя», №4; 1972) деген тийкарсыз жуўмаққа келеди. Мақала автордың лириканы басқа жанр менен байланышта алмаған дегени де орынсыз. Оның үстине К. Худайбергеновтың теорияға көбирек кеўил бөлиўи оның жумысының ең баслы унамлы белгиси, өйткени, усы теориялық режелер көпшилик изертлеўлеримизге жетиспей атырғанлығын ескертиў керек болады.

Советлик эдебиятымыздың раўажланыўындағы үлкен бир өзгерис—көркем прозаның толысып, союзлық аренаға шығыўы деп қараўға болады. Кешлеў раўажланса да, тез жетискен прозаның эдебиятымыздың тарийхында гиреўли орны бар, ол өзиниң жақсы нышанлары менен талапшаң, оқыўшыларымыздың, критиклеримиздиң дыққат орайында болып отыр. Айрықша, соңғы жыллары жазылған белгили романлар орайлық баспалардан көп тиражда жоллама алыўға миясар болды. Соған байланысly, прозаның өсиў жолына арналған изертлеўлердиң зәрүрлиги түсиникли. М. Нурмухамедов ҳам Ж. Нарымбетовлардың изертлеўлери усындай оғада әҳмийетли миннетлердиң қатарына қосылыўы сөзсиз.

Соңғы жыллары басылып шыққан үлкен мийнеттиң бири «Қарақалпақ Совет эдебияты тарийхының очеркleri» (1968) атлы жумыс—ҳәзирги эдебияттаныў илиминиң белгили табысларынан есапланады. Бул мийнетте биринши рет қарақалпақ—совет эдебиятының ярым әсирлик тарийхый жолынан обзор жасалып, оның ири эдебият тарийхында орны бар белгили ўәкиллериниң творчестволық портретлерине характеристика берилген. Эдебиятымыздың жетискенликleri менен ортаға салар нәреселери тутас алғанда көпшилик темаларда объективлик пенен баҳаланған. Сөйтип, көптен бери күттирген бул жумыстың жарыққа шығыўы қуўанышлы

ўақия, ол қарақалпақ совет эдебиятын баҳалаўдың ҳам пропагандалаўдың бирден-бир унамлы көриниси.

Әлбетте, буған шекем де көпшилик дерлик миллет эдебиятларының тарийхының очеркleri басылып шықты, тек ғана миллет тилинде емес, ал рус тилине аударылыў менен көп миллионлаған оқыўшыларға жетти. Демек, бундай жағдайда биз олардың жетискенлик жақларын да, кемшилик жақларын да есапқа алыўға тийислимиз. Бул жағдай сөз болып отырған «Очерктиң» бир қанша сапасының артыўына жәрдем еткенлиги факт.

«Очерк»—Өзбекстан илимлер Академиясы қарақалпақстан филиалының Н. Дәўқараев атындағы тарийх, тил ҳам эдебият институты коллективиниң узақ жыллардан берли тынымсыз изленип, оқыўшыға усынған ең ири жумысларының бири. Буған қосымша аталып отырған китапқа кирген темалардың арасында диссертация сыпатында жақлағанлары да аз емес. Демек, жумыстың жетискенлик, кемшиликleri, улыўма теориялық дәрежеси, илимий тереңлиги миллий кадрларымыздың ири көлемдеги жумысларды алып барыў мүмкиншилигинен, уқыбынан да дерек берсе керек.

Буннан шығатуғын жуўмақ—«Очерк»теги темалардың орынланыў характери жеке авторлардан гөре сол авторларды шөлкемлестириўши қарақалпақ—совет эдебияты секторына тийисли, деп қараймыз. Себеби, жекке темалар, бөлимлер «Очерктиң» қурылысына жайғастырылыўда авторлардан тысқары редколлегияның арнаўлы редакторлардың қараўынан, тексерийинен өтти, деп есаплаў керек.

«Очерк» те қарақалпақ—совет эдебияты үлкен бес этаптың рамкасында берилген: қарақалпақ—совет эдебиятының пайда болыўы ҳам қәлиплесиўи: социалистлик қурылыстың жеңиси дәўириндеги қарақалпақ—совет эдебияты, Уллы ўатандарлық урыс дәўириндеги эдебият: уллы Уатандарлық урыстан кейинги жыллардағы қарақалпақ совет эдебияты (1946—1956), қарақалпақ—совет эдебияты ҳәзирги дәўирде.

Булайша бөлиў принципи бизиңше, дурыс ҳам ол эдебияттың белгили этаптағы дәрежесин анықлаўға толық жәрдем етеди, анаў ямаса мынаў дәўирдеги эдебияттың раўажланыўының бир-биринен айырмашылығын, жаңалықларын да түсинийге мүмкиншилик туў-

дырады. Совет әдебиеттарын булайынша этапларға бөлүү принципі көпшилик миллет әдебиеттары ушын да ортақлығы белгилі.

Бес этаптың да изли-изинен алынбастан, портретлер менен араласып берилиўи де мақсетке муўапық келеди. Ал, монографиялық темалар, яғний жазыўшы — шайырлардың портретлери де көп орынларда хронологиялық принцип бойынша берилген.

«Очерк» туўралы айрым пикирлер баспа сөз бетинде де белгилі болды, буннан кейин де айтыла беретўыны гумансыз. «Очерк» — қарақалпақ совет әдебиетиниң тарийхы емес, бирақ болажақта қарақалпақ — совет әдебиетиниң тарийхы усы «Очерк» тиң негизинде жазылыўы сөзсиз. «Очерк» те көп ғана мағлыўматлар бар, қарақалпақ әдебиетиниң өсиў жолы бар, дурьс байқаўлар, баҳалы пикирлер келтирилген. Портретлик темалардың арасында жазыўшыларға дурьс характеристика бере билгенлери де аз емес. Булар китантың улыўма жетискенлигинен дерек береді.

Хәзирги дәўирде, әдебиет илиминиң кадрларының өскен дәўири, олар қандай проблема болса да шешиўге таярлығы бар, мүмкиншиликлери де жеткиликли. Сәтти шықты, деп есаплағанниң өзинде де, ортаға салып ойласар моментлер еле де көп, талапшандық күшли болғанда «Очерк» буннан да сапалы болар еди, деген ойда қаласаң.

«Очерк» — биринши мийнет, демек, оның кемшиликсиз болыўы мүмкин де емес, әдебий процесс бул китапта толық қамтылып, ақ-қарасы минсиз баҳаланды деп ойлаў ушқары болар еди. Жазылған бөлимлер, әдебий портретлик монографиялық темалардың орынланыў дәрежеси бирдей емес, олардың айырымларына теренлик жетиспейди. Әдебий процесс болсын, монографиялық темалар болсын белгилі проблеманың этирапында қаралмаған, дәўирдиң әдебиетин характерлейтуғын баслы белгилер ашылмай қалған. Айырым бапларда шығарманың темасы, мазмуны көбирек айтылып, оның көркемлигин ашыўға жетерли дыққат аўдарылмайды, жазыўшының творчествосын, белгилі этаптың, шығармалардың өзін улыўма характерлеў басымлаў, ҳәр бир жазыўшының өзіншелик белгисин ашыўдың орнына, гейде оның анаў я мынаў темаға үн қосып отырғанлығын айтыўға ҳәўеслик байқалады.

Қарақалпақ — совет әдебиетиниң раўажланыў этапларын баянлайтуғын бөлимлер көп мағлыўматлардың болыўына қарамастан, дәўирдиң рухын бере алмайтуғынлары да бар. Мысалы, «Қарақалпақ — совет әдебиетиниң хәзирги дәўирде» деген бөлиминде усы дәўирдиң әдебиетин характерлеп турған сыпатлық белгилер жеткиликсиз, оның үстине қайталаўлар, бир-бирине уқсас гәп қурылыслары жийи ушырасады. Мысалы, «дослық байланыс, қатнасық соңғы жылары айрықша беккемленди ҳәм күшейеди»,¹ «жазыўшылардың байланысы бул дәўирде айрықша күшейди ҳәм беккемленди»,² «әдебиетимыздың үлкен перспективасы болды»,³ «әдебиетимыздың раўажланыўының буннан былайғы үлкен перспективасы болып табылады»,⁴ деген гәплердиң усы дәўирдиң әдебиетиниң характерин ашып бере алмайтуғынлығын былай қойғанда, бир беттиң өзинде қайталана бериўи ретсиз.

«Очерк» теги жазыўшыларға берилген биографиялық справкалар биргелки, олар бир-биринен оншелли парық қылмайды, жазыўшылардың творчестволық салмағын танытарлық шығармаларды таллаўдың орнына гейде екнши дәрежелі майда шығармаларды таллаў көп орын алған. Усының себебинен темаларды ретсиз созып жиберилушлик, — ықшамлықтың жетиспеушлиги характерли, обзорда айтылған айырым пикирлер монографиялық темаларда да ушыраса береді.

«Очерк» тиң және бир кемшилиги, қарақалпақ әдебиетинә тийисли творчестволық мәселелер аз сөз болады, қарақалпақ — совет әдебиетиниң өткен дәўирдеги әдебий дәстүрге қатнасы, социалистлик реализм методын ийелеў мәселелери ҳаққында жуўмақланған пикирлер жоқ. Тағы да қарақалпақ — совет әдебиетиниң белгилі дәўиринде азлы-көпли роль ойнаған КарАПП шөлкеми туўралы, «бурын қарақалпақ әдебиетинде бундай шөлкем болған жоқ» деген пикирлерге авторлардың қатнасы билдирилмеген. Авторлар коллективи, ямаса жекке авторлар анаў ямаса мынаў теманы жа-

1. «Қарақалпақ — совет әдебиетиниң тарийхының очерки» 1968-жыл, 345-бет.

2. Сонда, 345-бет.

3. Сонда, 347-бет.

4. Сонда, 347-бет.

зыўда критикалық әдебиетларға жетерли қатнас жасамаған.

Деген менен, «Очерк»тиң басылып шығыуы мәдений әдебий турмысымызда үлкен жаңалық болғанлығын бийкарлау мүмкин емес. Бундағы басы артық пикирлер, материалдың, мазмунларын узақ баянлаулар, «Қарақалпақ — совет әдебиятының тарийхында» (1981) әдеуир сапластырылды.

«Қарақалпақ — совет әдебиятының тарийхында» 1981, рус тилинде) әдебиятымыздың өсиу жолын, оның белгили ўәкиллериниң творчествосын, тийкарғы проблемасын системалылық пенен ашып берийши фундаменталь жумыс болып есапланады. Биз жоқарыда айтқан «Очерк»теги ушырасқан айырым кемшиликлер бунда жөнленген, оған кирмей қалған моментлер бунда орын алған. Буны айтып отырған себебимиз «Тарийх...» сол «Очерктиң...» тийкарында жазылды. Салдамлы мийнетлерге тән болған илимий аппаратлар ретли тәртип пенен келтирилген. Бул мәселелерде китаптың илимий басшысы М. Нурмухамедов, илимий редакциясын басқарған З. С. Кедринаның үлкен шөлкемлестирийшилик хызметин атап өткен дурыс.

Қарақалпақ — Совет әдебиятының тарийхын анықлық пенен сәулендирген бул мийнет ушын Өзбекстанның Беруни атындағы сыйлығының берилиуи тосыннан болған нәрсе емес.

Рус тилинде жарыққа шыққан «Қарақалпақ — совет әдебиятында поэма жанрының раўажланыуы» (1976) баҳалы жумыслардың қатарына киреди. Советлик поэзиямыздың сүйикли түрине киретуғын эпикалық, поэмалардың эволюциясы жолы ықшам объективлик пенен жазылған. Китаптағы гейпара таласлы мәселелер (мысалы, поэманың түрлері ҳаққында) усы жанрдың тарийхының еле толық исленбегенлигинен келип шыққанлығына гүманланыуға болмайды.

Қарақалпақ әдебий критикасы менен әдебиет илиминиң раўажланыуында оның союзлық аренаға шығып мәлим болыуында қыйын проблемаларды шешиўге мүмкиншилигиниң мол екенлигин көрсетиўде, оның өзінлик почеркин танытыўда **Марат Нурмухамедовтың** (1930-1986) искерлигин айрықша атап өтиў орынлы. Әдебий критика менен әдебиет илиминиң эстетикалық талғампазлығының жетилисиўин бул илимниң профес-

сиональ дәрежеге өтиўи менен түсиндирийге болады, десек, М. Нурмухамедов сол профессиональ әдебиетшы — критик қатарына киреди.

М. Нурмухамедовтың изертлеушилик эрудициясы күшли, әдебий талғамы жоқары, диапазоны кең. Оның творчестволық искерлигинде фольклористика, революцияға шекемги классик әдебиет, совет әдебияты, бүгинги әдебий процесс, идеологиялық гүресте әдебиеттиң орны, жазба әдебиеттиң пайда болыу дереклери ҳәм ызамлылықлары, мәдений — әдебий байланыс мәселелеритынақлы илимий критикалық шешимин тапты. Автордың қарақалпақ халқының тарийхына, этнографиясы менен этногенезине байланыслы ойлары әдебиетшы — критиктиң жумысларына оғада сыйымлы үйлесим табыуын да айтыў керек.

Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының рус тили ҳәм әдебияты факультетин питкерген М. Нурмухамедов Москвадағы Шығыстану институтының аспирантурасына киреди. Усы институттағы Совет шығысы секторында ол жылларда Е. Э. Бертельстиң басшылығында Н. Дәўқараев, Иззет Султан, Азиз Шариф сыяқлы соң көпке белгили илимпазлар тәрбияланды. М. Нурмухамедов та Е. Э. Бертельстиң басшылығында «Қарақалпақ Совет әдебиятының раўажланыуына рус әдебиятының тәсири» деген үлкен мийнетин орышлап, 1953-жылы илим кандидаты болды. Оның рус тилин жетик ийелеуи, сол тилдеги әдебиетлардан кеңнен пайдалана билиуи болажақ үлкен алым — изертлеушиниң бағытын жақсы белгилей алды.

1959-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалы шөлкемлестирилип, оның президиумының председатели Марат Нурмухамедов болып тайынланады. 1961-жылы ол областьлық партия комитетиниң секретары ҳәм бюро ағзасы болып сайланады. М. Нурмухамедов бир қанша ўақыт Қарақалпақстан жазыушылар союзын басқарды. «Әмиўдәрья» журналының бас редакторы миннетин атқарды. (1959). 1965-жылы М. Нурмухамедов «Қарақалпақ Совет прозасының раўажланыу жоллары» деген темада диссертация жақлап, филология илимлериниң докторы илимий дәрежесине ийе болды. Ол 1966-жылы Өзбекстан илимлер Академиясының хабаршы — ағзасы, ал 1979-жылы академиги болып сайланды. Академияның вице

президенти, тарийх—тил, адабият таныу бөлиминин басылыгы ўазыйпаларын атқарды. 1968-жылдан берли М. Нурмухамедов Ўзбекстан Илимлер Академиясы президиумының ағзасы ўазыйнасын атқарды.

М. Нурмухамедов үш жүзге жақын изертлеу жумыслары—монография, брошюра, мақалалардын авторы. Оның идеологиялық мәселелерге арналған публицистикалық мақалалары, жер жүзлик, улыўма союзлық симпозиумларда, конференцияларда, конгресслерде ислеген докладлары алымның атын кеңнен танытты. Ол Берлин, Бомбей, Мадрас, Боленья, Галле, Багдад, Стамбул қалаларындағы өткерилген үлкен жыйындарда жәмийетлик илимлер бойынша арнаўлы илимий докладларын жасады. М. Нурмухамедов адабияттаныу тараўында көп ғана кадрлар таярлады, оларға илимий басшылық етті. Оның творчестволық искерлигине тән белги—проблемалық мәселелерди шешіўге уқыплылығы, пикир тартысына түсе билиўилигин, қай жағдайда да совет илиминин абройын жоқары туты билиўи деп қараўға болады. Ол адабий раўажланыўдың бағытын дурыс аңғарып, ол ҳаққындағы ойларын, критикалық пикирлерин талрампазлық пенен кең аудиториялар ушын билдирип отырыўы оның адабиятшы сыпатында жақсы қасиети.

М. Нурмухамедовтың 50-жыллардын ишинде жазған қарақалпақ адабиятында социалистлик реализм мәселеси, қарақалпақ—совет адабиятының тийкарын салыўшы ҳаққындағы, Маяковскийдиң шығармаларын қарақалпақ тилине аударыў мәселелери туўралы салдамлы, ой туўдыратуғын пикирлери, қарақалпақ жазба адабиятының дәреўи, Бердақ творчествосын изертлеу проблемаларына байланыслы баспа сөзде көтерген байқаў—болжаўлары өзинин илим ушын терең әҳмийетлиги менен дыққат аударғанлығын, биз жақсы билемиз. Мысалы М. Нурмухамедов «Орта Азия ҳәм Қазақстанның ярым отырықшы ҳәм көшпели түрктиллес халықларының жазба адабиятының пайда болыўы» бойынша китабы (1970) белгилі әҳмийетли тарийхий ҳәм адабий проблеманы көтерген болса, соң усы идея өзинин көп қуўатлаўшыларын тапты.

М. Нурмухамедовтың ең ири монографиялық изертлеўлеринен сааланған «Қарақалпақ-совет адабиятының раўажланыўына рус адабиятының тәсири» (1956), «Қа-

рақалпақ-совет адабияты тарийхының қысқаша очерки» (1959), «Қарақалпақ-совет прозасы» (1968), «Адабият илими ҳәм идеологиялық гүрес» (1976), «Қарақалпақ поэзиясы» (1977), «Бердақ қарақалпақ халқының уллы шайыры» (1977), «Халық тәғдири—адабият тәғдири» (1980), «А. С. Пушкинниң ертеклери ҳәм Орта Азия халықларының фольклоры» (1983), «Пушкин, Оренбург ҳәм Оренбургшылар» (1984) деген тема бойынша жәриялаган изертлеўлери илим тарийхында өз жаңалықлары менен көзге түседи. Қарақалпақ адабиятының тарийхына байланыслы көп ғана изертлеўлер, адабият тарийхлары М. Нурмухамедовтың тиккелей қатнасы менен дәрежди. Автордын проза бойынша изертлеўинин Республикалық Бердақ сыйлығына миясар болыўы, «Қарақалпақ—совет адабиятының тарийхы»ның илимий басшысы сыпатында «Ўзбекстан ССР Беруни атындағы сыйлықтың лауреаты» болыўы илимпаздың мийнетлерине болған үлкен исеним ҳәм ҳүрметтин бир көриниси.

М. Нурмухамедов тийкарынан қарақалпақ прозасы бойынша үлкен қонигели илимпаз сыпатында усы жаңардың өзіншеликлерин қарастыратуғын жуўмақлаўшы монографиялық изертлеўлерин жәриялады. Оның «Урысқа шекемги қарақалпақ прозасы» (1959), «Проза ҳаққында» (1964), «Қарақалпақ-совет прозасы» (1957), «Уллы Ұатандарлық урыс дәўириндеги қарақалпақ-совет прозасы» (1961) ҳәм т. б. китаплары оның үлкен изертлеўлери ушын жақсы барлаў еди.

М. Нурмухамедовтың адабият тараўындағы мийнетлери 1983—1985-жыллары еки томлық сыпатында баспадан шықты. Бул ҳәзирге шекемги автордың шығармаларының толық жыйнағынан ибарат. Биз қысқаша тоқталажақ болып отырған «Қарақалпақ-совет прозасы» усы томға өзгериссиз жиберилген.

М. Нурмухамедов 1968-жылы «Қарақалпақ-совет прозасы» деген көлемли изертлеўин жарыққа шығарды. Бул автордың қарақалпақ прозасы бойынша изертлеўлеринин жуўмағы сыпатында көзге түседи, өйткені, бул жумыста биринши рет қарақалпақ прозасының өсиў жолы дәўирлер бойынша кең планда изертленди, оның усы күнги дәрежеге жетиўдеги қыйын машақатлы жоллары талланды. Қарақалпақ прозасына баслама болған фельетоннан баслап, очерк, гүрриң, повесть,

романлардың жетилісі жолы изертленген. Жұмыстың ұлыма бағдарына нәзер аударыуда сол нәрсе ойға келеді, автор көп тәжірибеге толап, көп ізленген, өзінше шекемгі әдебиетшілердің айтқан белгілі пікірлеріне терең таллау жасайды, олардың дурыс, надурыслығына қалыс баға береді, сөйтіп, қырк жылдай ұақыт ішіндегі прозамыздың рауажланыуының мынадай дәлелдейді. Мәселен мынада, әдебиетіміздің ауыр салмағын арқалап отырған прозаның бірталай ұақыт ішіндегі басып өткен жолын дәуірме-дәуірге байланыста қарастырып, пайда болуы, ғазтуруы, қанат жайыуы, жоқары өрлеу басқыштарын қарастыратуғын жұмыс бұннан бұрын қарақалпақ әдебиетінің илиминде болған жоқ. Демек, М. Нурмухамедов бұл тарауда ұсы мәселеге биринші болып қол ұрды, автордың алдында қарақалпақ әдебиетінің жетерлі тәжірибесі болған жоқ, ол көбірек рус, өзбек, қазақ әдебиетінде көркем прозаны изертлеушілердің тәжірибелерін, әлбетте, дыққаттан шетте қалдырған жоқ. Соның менен бирге қарақалпақ прозасының рауажланыуы процессін есапқа алып, оны өзінше дәуірлестірген, сөйтіп, автор бүгінгі күні күшлі рауажланған прозамыздың проблемаларын ұлыма әдебиет процеске байланысты изертлеген.

Прозаның өзіндік жолы, белгілі дәуірге байланысты сөз болады, ұсыған сәйкес хәр бир дәуірдегі белгілі орын иелеген шығармалардың көтерген мәселелері, идеялық—тематикалық дәрежесі, жаналығы мүмкін болғанынша жууымақластырылғанын көреміз. Жұмыста бұрын дәстүр болмаған прозаның пайда болуы процессі, оның қиыншылығы, алда тұрған ұазыйпаларын анықлауы дыққатқа ылайық, өйткені, изертлеуші өзінше тән ықтыяттылық пенен прозаның майда-шүйдесін ақтарыу арқалы олардың арасынан дыққатқа турарлықтарын ізлеп таба билген. Прозамыздың бұл балалық шағы оғада қызық, сондықтан да газеттада, қол жазба журналда жәрияланған прозаның идиралды үлгілерін илиминің айналысына сала билген. 30-жылдардың орталарынан бастап прозамыз творчестволық жақтан әдеуір жетилісіп, социалисттік реализм методын ийелеуде бир қатар жетіскенліктергерісти, республикада болып атырған өзгерістер прозада айқын көрінді. Н. Дәуқараев, М. Дәрибаев, Ә.

Шамуратовлардың творчестволық табыстары қарақалпақ-совет прозасының рауажланыуын тәміяллейді. Сондықтан да автор фактлік материалларға сүйеніп отырып, бұл жазыушылардың ири дәретпелерін терең алғандығы көрінеді. Бұл дәуір рус әдебиетінен үйреніудің де жемісі болған ұақты еді. Көпкірет шығармалардың үлгісінде бұл үйреніудің көріністері дәлелленген.

Изертлеуші жағынан бир қанша қиындық туғыратуғын хәзіргі дәуірдегі проза. Оның үстінде прозаның салмақты орынға өтіуі де ұсы дәуірдің жемісі. Қарақалпақ әдебиеті повесть, роман менен толысты, оның хәр түрлі мәселелері де кең түрде сөз бола бастады. Проза өзіндік дәстүрі, тәжірибесі бар салмақты жанрға айланды. А. Бегимов, Ж. Аймурзаев, К. Султанов, Т. Қайыпбергенов, Х. Сейтов, Ш. Сейтов, Ә. Хожаниязов, А. Алиев, С. Салиев хәм т. б. жазыушылардың роман, повесттері жан-жақты талланыу арқалы, хәзіргі прозаның жеткен бийігі, ортаға салар мәселелері инанымлы ашып берілген.

Дурыс, жұмыста, таллауда алалық бар, бәрі бир тегіс шықпаған, гөй орынларда автор көбірек дизимге қызығып кетеді, мазмун баянлаушылық ұшырасады, жазыушылардың өзінше ғана тән өзгешеліктері жетерлі ашылмай, таллау ұсылы бир-бирине оғада ұсап турады. Сол дәуірде алда тұрған проблеманың этирапында таллаудың орнына көп орынларда барлық шығарманы ізбе-із баянлауға умтылушылық гезлесеі. Әлбетте, булар үлкен жұмыстың әдеуір мини болғаны менен оның ұлыма бағасын төмендете алмайды. Булар қайта қаралуы да мүмкін, тутағ алғанымызда, жұмыс проза жаққында ең белгілі изертлеу болып әдебиет илиминің жетіскенлігін көрсете алады. Биз бұл кітап туұралы хәр түрлі критикалық пікір айтылғандығын билеміз. Бирақ, «Вопросы литературы» журналында басылған З. Османованың «По шаблону» деген мақаласы қарақалпақ прозасының тарихын жете билген адамның пікірі емес. Мақаланың авторы өз пікірін майда-шүйдениң этирапына қарады да, жұмыстың әхмийетін бийкарлағысы келеді. Бұл нағыз илимий жол емес, өйткені, бұнда субъективизм басым. Қарақалпақ прозасының тарихын изертлеген

бул мийнетке республикалық Бердақ сыйлығының берилиуі оның әхмийетін бизге айқын таныта алады.

Қарақалпақ әдебиаттаныу илиминің үлкен бір жетіскенлігін көрсететуге жұмыс—«Қарақалпақ романы» (1974-жыл) деп аталатуғын Ж. Нарымбетовтың монографиясы. Миллет әдебиатында бул мазмұнда жазылған мийнеттер аз емес, айрықша Е. Лазунованың, Ш. Елеуікенов, Р. Бердибаев, С. Мирвалиевлардың өзбек, қазақ романларына арналған бағалы изерттеулері Ж. Нарымбетовтың жұмысынан әдеуір бұрын жазылды.

Қарақалпақ изерттеушісі олардың тәжірийбесін атлап өткен жоқ, соның менен бирге олардың жолын қайталаған да жоқ. Автор қарақалпақ прозасы, соның ишінде романның пайда болуының өзіншелік жолларын қарастырғанда, оның фольклор менен тамырласлығы, классик әдебиат пенен байланыслылығын, яғни усы екі үлкен арнадан нәр алып, рауажланғанын исенимлі көрсете алған. Қарақалпақ романының жолын изерттеуде туысқан халықтар прозасының тәжірийбесі бир-бирине ортақ проблемаларға тоқталуы менен бирге, прозаның миллий белгилері, өзіншеліктері ашылған, автордың қарақалпақ романының әхмийетлі мәселелерін шешіуге көбірек типологиялық салыстырыушылық усулға сүйенеді, булар жай ғана ислеу формасында емес, ал илимий тереңлікке ийе.

Автордың фольклордың, қарақалпақ романының пайда болуы хәм рауажлануындағы орнын ашыуы қызықты. Дәстанлардағы кең планлы уақыялар, тамаша жасалған адам характеріне кең тоқтау менен оның унамлы көринислерін, сондай-ақ, творчестволық шеберлік жетіспеген жағдайдағы унамсыз көринислері хақыйқат мысаллардың негизінде дәлилленген. Қарақалпақ романының жетилисиу жолындағы творчестволық проблемалары тили жақын татар, өзбек, қазақ әдебиатлары менен тығыз байланыста қарастырылған. Қарақалпақ романы 50-жыллардың ишінде дөреді, ал усы жолда прозаның майда түрлері белгилі орын ийеледі. А. Бегимов, Н. Дәуқараев, Н. Күзембаев, К. Ирманов, кейинирек М. Дәрибаев, Ә. Шамуратов, Ж. Аймурзаевлар 30-жыллардың ақырында-ақ

прозаның көлемлі түрі повесть жанрында әдеуір тәжірийбе топлады.

Дәслепки қарақалпақ повестьлері романға кең жол ашты, ал соңғы жыллары дөреген «Балықшының қызы», «Арал қушағында», «Әмиүдәрәя бойында» «Машақатлы бахыт», романлары оның сын көтерерлік дәрежесинен дерек береді. Т. Қайыпбергеновтың, Ю. Леонтичев, К. Султанов, А. Бекимбетовлардың көлемлі романлары миллий прозаны анағұрлым толықтырып ғана қойған жоқ, ал оның союзлық аренада танылуына алып келді.

Изерттеуші қарақалпақ романының жолының қыынлығын, хәзирги процесстеги оның — теориялық пикиринің байлығы менен исенимлі дәлиллеп, романның хәзирги әдебиатта жетекші жанр болғанлығын айқын көрсеткен. Сөйтип, Ж. Нарымбетовтың «Қарақалпақ романы» атлы монографиясы әдебиаттаныу илиминің, сөзсиз үлкен табысы сыпатында қаралады.

Әдебиатшы К. Камалов қарақалпақ повестьлеринің тарийхын изерттеу бойынша «Қарақалпақ повести» монографиясын жазды. Бунда повесть жанрының пайда болуы, рауажлануы жоллары, тийкаргы деректері хәм миллий өзгешеліктері ашылған, теориялық әдебиатларға сүйене отырып, автор 30—50 жылларда повестьлердің жанр сыпатындағы жетіскенлік, кемшіліктерін таллайды, 30-жыллардың ишіндегі «Мыңлардың бири», «Ески мектепте» шығармаларына теориялық, илимий анализ жасайды. Бул повестьлер хақында буған шекем де белгилі пикирлер бар болса да, автордың өзіншелігі сонда, ол усы повестьлер арқалы көркем прозаның жетилисиуін, 30-жыллардың ишінде дөреген «Өткен уақларда», «1916-жыл» шығармаларының сәтсизлігін дурыс көрсетеді. 50-жылларда пайда болған повестьлердің көркем шығарма дәрежесіне көтеріле алмауының бас себептеріне турмысты жете изертлемегенлік, алдын ала таярланған схемалық шешімлердің зиянлы тәсірін түсіндірген. Айрықша «идеаль қахарманлар» хақындағы үстиртин түсиниклер прозаға, соның ишінде повестьлерге де күшлі тәсір жасады. Автор буларды исенимлі дәлиллей билген.

К. Камаловтың қарақалпақ повестьлеринің миллий өзгешелігін изерттеуі анағұрлым кең планда алын-

ған: автор тууысқан әдебиеттердің үлгілері менен салыстырыу арқалы миллий характерлердің берилиу жолын ашпақшы болған, бірақта, көп нәрсе күттирерлік ат қойылған бұл мақалада салыстырыулардың хәдден тыс көплігінен, автордың бір жақлама қызығыушылығынан қарақалпақ повестьлерінің хақыйқый миллий өзгешеліктері неде деген мәселе жетерли ашылмай қалған. Ал, «жанрдың деректері» атлы мақала жоқарыдағы пикирлердің көплігін басқаша формада қайталаған. Тутас алғанда, Қонысбай Камаловтың повестьлер хаққында илимий болжаулары өзінің тутаслығы, анализлеу ұсылының объективлігі менен дыққатқа миясар екенлігін белгилеп өтиуге болады. Мысалы, әдебиет тарихында из қалдырған шығармалардың повестьлік талапқа жууап бермеушілігі ашыуда да орынлы пикир ортаға қойылған: «Мыңлардың бирин» де жазыушының, композицияның мүмкіншілігінен дурыс пайдалана алмағанлығын ескертеді. «Қақарманлардың хәрекеттері арқалы композицияға енген ұақыялар гейде пытыраңқы болып кетеді. Шығарманың бас қақарманы болған Ерполаттың этирапына тығыз жәмленген персонажлар повестьтің тар рамкасына жайғасыуы керек болса, «Мыңлардың бири»нің, «Ақсулыұдың ашыуы», «Ағаш басындағы келиншек» т. б. бөлімлерінде ұақыя бас қақарманға қатнасыз қалып қояды, тек екінші дәрежелі қақарманлардың ис-хәрекетін баянлайды. Бұл нәрсе шығарма композициясының тутаслығын бузады».¹

Егерде автор «Балықшылар қыссасы» повестінің кемшілігі тууралы тоқтайды екен, онда повестьке хәр қыйлы эпизодлардың ретсіз киргизілгенлігін, логикалық избе-изліктің сақланбағанлығын көрсетеді. Автордың дурыс атап өткеніндей-ақ, урыстан соңғы жыллары прозада, соның ишінде повесть тарауында да әдеуір илгерилеушілік болды. Бірақта олардың көпшілігіне турмыс шынлығына сәйкеслік, хақыйқат көркемлік шешім жетіспейді. Дәуірдің философиялық-эстетикалық концепциясын беріу, типик образлар жа-сауда да ири-ири кемшіліктер орын алды.

«Бұл шығармадағы унамлы қақарманлар қыйыншылықты тез жеңетуғын, хәдден тыс ақыллы, дым қә-

¹ «Әмиұдәрә», № 6, 1971-жыл, 118-бет.

телеспейтуғын адамлар болып келе береді. Бұл бириншіден, урыстан кейін повесть жазыуға кирискен жазыушылардың теориялық-эстетикалық сауаттылығының хәм тәжірийбесінің азлығынан болса, екіншіден, сол дәуірде совет әдебиатында орын алған «конфликт-сизлік теориясы», «идеал қақарманлар» қусаған жалған концепциялардың тәсірінен болды».¹ Автордың бұл жууағы менен келисиуге болады, өйткени, бұл тек проза емес, ал көркем әдебиеттің басқа жанрларына да өзінің салқынын салды. Мәселенің екінші жағы тағы мынада болды: жазыушылардың шығармаларындағы бурынғы басшылары гил қәсийетсиз жермендер, жүзегөйлер, қатынпурышлар, консерваторлар болып келе береді. Ал, жаңа басшылар арнаулы оқу орнын питкерип келеді де, дәслеп колхозға агроном, ал соңырақ баслық болады. Жаңа баслық хеш қәтелеспейді. Хәттеки колхоздың алдыңғы адамлары өзлерінің қосылуы тойларын жыйын-терімнің ақырына қаратып қояды. Булардың бәрі автордың түсіндируінше жазыушылардың турмысты жетерли изертлемегенлігінен, схемаға берилиушілігінен келип шықты. Усындай шығармалардың қатарына автор «Агроном-председатель», «Жаңа жер үстінде байрақ», «Ақ алтынлы атыздың адамлары», «Шоманайдың есигін ашқанлар», «Алыстағы жайлауда», «Әмиұдәрә» бойында сыяқлы дөретпелерді көрсетеді. Автордың пикирлерінің дәлиллігі, келтирген мысаллары оқыушының ойлаған жерінен шығыуы унамлы нәрсе.

«Қарақалпақ әдебиатында көркем методтың эволюциясы» соңғы жыллары дәреген ири теориялық жумыслардан есапланады.

Дурыс, автор сондай-ақ социалисттик реализм методының мәселелері бизде аз сөз болған жоқ. Соған қарамастан оның көп жанрлылығы, көп стильлігі, оның социалисттик гуманизм, интернационализм менен байланыслары бурынғы изертлеулерді ортаға қойылған жоқ.²

Көп миллетли совет әдебиатында жийи сөз болып киятырған теориялық мәселелердің бири—оның твор-

¹ Сонла, 118-бетте.

² Қ. Камалов. «Қарақалпақ әдебиатында көркем методтың эволюциясы» Нөкіс—1988-жыл, 5-бетте.

честволық методдың пайда болуы хәм рауажланыуы ҳаққындағы мәселе. Рус әдебиятында буган арналған не бир фундаменталь мийнетлерди көрсетиўге болады. Миллет әдебиятларында да салдамлы изертлеулер пайда болды. Соған қарамастан көркем метод мәселелери, әсиресе, «шешиўин тапты», «исленип болды», деп есапланып келген социалистлик реализм туўралы тап күни бүгінге шекем жаңаша тастыйықлаулар, бұрынғы қәлиплескен пикирлерди қайта қарастырыу, толықтырыу, ҳәттеки, бийкарлаулар даўам етпекте.

Көркем методтың изертлениўи, оның дурыс шешимин табыуы әдебиятлардың тарийхын жасау ушын зәрүрли. Өйткени, әдебиятлардың рауажланыуы белгили бир методқа байланыслы қарастырылады. Н. Г. Чернышевскийдиң «предметтиң теориясы болмаса, оның тарийхы да болмайды» деген пикириниң мәниси усында. Демек, солай екен, әдебияттың теориялық проблемаларын қарастырыу қайсы ўақытта болмасын өз актуальлығын жойытпайды.

Қарақалпақ әдебиятында Н. Дәўқараевтан баслап бизиң алымларымыз изертлеу тараўында әдеўир жумысларды тындырды. Бирақ буларда биз әдебиятымыздың рауажланыу жолларын, жанрлардың тарийхын қарастырдық та, теорияға оншелли баҳа бермедик. Бул қарақалпақ әдебиятшыларының жумысларындағы басы ашық турған мәселениң бири—көркем метод екенлигин көрсететуғын еди.

Қ. Камаловтың «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың, эволюциясы» деп аталған жумысының әҳмийети хәм актуальлығы усында. Автордың жумысы Қарақалпақта әдебий-теориялық ой-пикирдин өскенлигин көрсететуғын айғағы боларлық кең масштаблы мийнет болып есапланады. Өйткени, Қ. Камалов биринши болып фольклордағы, революцияға шекемги классик поэзиядағы көркем методтың эволюциясын қарастырды хәм оны миллий әдебияттың мысалында дәлиллеўге киристи.

Әлбетте, биринши орынланған жумыстың рәҳәти де, қыйыншылығы да болады десек, усы еки тәрәпи де сөз болып отырған kitapта бар. Бул тема авторды көптен бери толғандырып жүргенлигин биз жақсы аңлар едик, айтыўын айта да, қол бармай, оның орынланыуы созыла берди. Ойға алған жумыстың орынланғаны

жақсы, өйткени, ким болса да, бул жумысқа қол урыуы сөзсиз еди. Минсиз жумыс жазыу қыйын, биз жоқарыда айтқан белгили әдебиятшылардың теориялық мийнетлериниң көпшилик қағыйдалары менен тастыйықлаулары ҳәзир қайтадан баҳалаўды талап етип атырғанлығын жасыра алмаймыз.

Жумыстың қурылысы оның мазмунына сәйкес, көп майда темалар бир-бирине бириктирилген, төрт баптың ишинде автор қарақалпақ фольклоры, классик поэзиясы хәм совет әдебиятындағы көркем методтың эволюциясын ықшамлап ғана қарастырған. Көп сөзлик жоқ, kitap жақсы оқылады, жалықтырмайды.

Биринши бапта фольклордағы өмир шынлығының сүүретлениўин қарастырыўда автор В. Гусев, Н. Дәўқараев, Н. Кравцов, И. Сағитов, К. Мақсетов сыяқлы белгили әдебиятшылардың пикирлерине сүйенген жағдайында оларға берилип кете бермейди. Пикирлерин унаса, оның себебин ашыўға өтеди, унамаған жағдайында орынлы айтысқа түсип, өз позициясын тастыйықлауға умтылып отырады. Менин ойымша, жумыстың барлық бапларында көзге түсетуғын айрықшалық—илимпаздың позициясы. Қалай болмасын, ол өз бағытын дәлиллеўге бейим турады. Солай етип, қарақалпақ фольклорында таза бир көркем метод жоқ, онда мифологиялық, фантастикалық, романтикалық хәм реалистлик сүүретлеўлер араласып келеди, бирақ реалистлик сүүретлеўлер булардың ишинде басым орынды ийелейди, деген жуўмағы орынлы.

Қарақалпақ фольклоры сыяқлы классик поэзияның тутас тарийхы, оның ўәкиллериниң творчестволары да аз изертленген жоқ. Булар, әлбетте, көркем метод проблемасын қарастырыўға жәрдем етти. Минс, усы тийкарда автор революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм методдың пайда болуы хәм қәлипlesiўине тоқтайды. Түрк тиллес халықлардың көпшилигине ортақ болған шығармалар, жыраўлар дәстүриниң жазба әдебиятымыздың пайда болуындағы ролин айрықша атап өтиў характерли. Өйткени, жыраўлық дәстүрден шайырлықтың бөлинип шығыуы да сөз болып отырған проблема ушын әҳмийетли қубылыс еди. Революцияға шекемги әдебият жазба поэзиялық формада өмир шынлығын реаль сүүретлеўдин бай тәжирийбесин топлады.

Реализм методынның характерли белгилери сыпатында қахарман образын жасау, оларды типиклестіріу және индивидуальластыру, өмір шынлығын тарихый бағыттан қарастыру сыяқлы мәселелерді анықлайды. Сондай-ақ реализмнің қәлиплесіуінде халықлық және класслық тенденциялардың орын алыуын ашыуы да белгилі дәрежеде қызығышылық туұдырады. Изертлеушінің қарақалпақ шайырларының творчествосында критикалық реализм болды, деген пикирге билдірген қатнасы да мақсетке мууапық келеді.

Бизің ойымызша, изертлеуші Қ. Камалов өзіншекемги Н. Дәуқараев, И. Сағитов, Н. Жапақов Б. Исмаилов және М. Нурмухамедовлардың реализм хақындағы пикирлерін дурыс жууақластырған және оны илимий және теориялық жақтан толықтырады.

Қарақалпақ-совет әдебиятында социалистлик реализмнің пайда болуы және қәлиплесіуі 3-4 -бапларда өз шешимін тапқан. Автор исенимлі түрде 20—30-жыллардағы қарақалпақ әдебиятында социалистлик реализм методынның қәлиплесіуі көп жанрлылықтың, көп формалылықтың, көп түрлиликтің орын алыуы менен байланыссы деген жууаққа келеді.

70-жыллардағы социалистлик реализм методы бойынша қарақалпақ әдебиятындағы пикир алысуларға тоқтай келип, автор булардың унамлы тәрептерін дурыс жууақластырған. Қарақалпақ-совет әдебиятының мысалында социалистлик реализмнің эволюциясы ашылады. Жумыстағы үлкен қызығышылық туұдыратуғын методтың бирлиги және стильдің көп түрлилиги хақындағы бап. Бунда оғада бай теориялық болжаулар, тастыйықлаулар бар. Әсиресе, хәзирги дәуір әдебияты буған көп материал береді, өйткени, бүгінги әдебий процесстің рауажланыуы тутас бир методтың рамкасына сыймайды және хәр түрли стильлер менен характерленеді.

Автордың үлкен жетискенлиги сонда, ол қарақалпақ миллий әдебиятының материалында көркем методтың эволюциясын қарастырады және оны тыянақлы жууақлай билді. Бирақ бизің бул унамлы бахамыз жумыстағы кемшиликтерді бийкарламайды, жумыста пикир таласыққа шақыратуғын моментлер де баршылық. Бир жағынан ол усы сыпаты менен де характерли.

Жумыстың атынан көрингеніндей-ақ, автор фольклор, классик поэзия, совет әдебиятының материаларын жетик билиу тийкарында теориялық жууақ жасады. «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы» атлы мийнет бизің миллий интеллигенциямыздың ўәкиллеринің улыўма союзлық әдебият проблемаларын шешіўге таярлықлы екенлигин көрсете алды.

Қарақалпақ прозасы бойынша илимий-теориялық ой-пикирдің өскенлигин атап өткенде, биз әдеуір көлемдеги әдебий-критикалық мийнеттерді есапқа аламыз. З. Насруллаеваның Хәзирги қарақалпақ прозасының қахарманлары» (1976), «Проблема типы и характеры в современной каракалпакской прозе» (1984), Ә. Қожықбаевтың «Қарақалпақ романы» (1977), Қ. Султановтың «Прозаның рауажланыу жоллары» (1977), «Т. Қайыпбергеновтың прозасы» (1979), С. Бахадированың «Роман және дәуір» (1978), «Фольклор и каракалпакская советская проза» (1984) мийнетлери хәр тәрепке таллап, хәр бир мәселеге байланыссы қатнасы жасағанлығын көрсетеді. Ә. Қожықбаев прозада және конфликт, және қахарман проблемасына тоқтаған. З. Насруллаева прозада тип, характер және қахарман образының жасалуы жолын изертлеген. Ал, Қ. Султанов хәзирги дәуір прозасының рауажланыу бағдарын изертлеуді мақсет еткен.

Жоқарыдағы изертлеулердің, темасы хәр түрли болғаны менен бир-бирине уқаслық бар екенлигин көрмеу мүмкин емес. Өйткени, хәммесинің таллап отырғаны да хақықат изертлеу объектлери де конкрет дараланбағандай көринеді. К. Султановтың, Т. Қайыпбергеновтың, А. Бекимбетовтың романлары бәрінде бар. Конфликт туұралы тоқтағанда қахарман образы, образ хақында тоқтағанда образды күшейтіўге алып келетуғын конфликт туұралы мүмкин емес. Бул жағынан еки проблеманың бир-бирине байланыссы алып Ә. Қожықбаев дурыс ислеген. З. Насруллаева тек қахарман образын алған, ол жеке дара алынған қахарман образы конфликт, ўақыялар дизбегисиз стиль мәселесисиз түсиндириуи қыйын. З. Насруллаеваның «Герой современной каракалпакской прозы» мийнетинің қурылысында гейпара ойласыққа салатуғын моментлер бар сыяқлы.

«Өткен дәуір шынлығын сүзетлейтуғын шығармалардың қахарманлары», «Қахарман—хәзирги хақыйқатлықтың көркемлик сәулелениуі» деген бапларында қахарманлардың образы дәуірге қарап ажыратылған. Булайша бөлістиріп қарауды дурыс деп есепланғанның өзінде изертлеудің ендіги баплары. «К. Султановтың шығармаларының қахарманлары», «Т. Қайыпбергенновтың прозасы хәм оның қахарманлары» деп берілген. Ал, оқыушыға Т. Қайыпбергенновта да К. Султановта да еки дәуірди сүзетлейтуғын шығармалардың бар екенлиги белгили емес пе? Проблеманы алғанда оны қалайынша шешіу хәм анализлеуді терең ойластырған жөн еди.

3. Насруллаева соңғы жазылған «Проблема, типа и характера в современной каракалпакской прозе» монографиясында дәслепки китабындағы шәлкесликлерден шығыуды тереңирек қарастырғаны байқалады. Китаптың мазмуну сақланған менен бир қатар толықтырыулар енгизилди, қойылған проблемалар тематикалық жақтан әдеуір конкретлестирилди. Асығыслау жарық көрген китап кейин дурыс редакторланыуын тауып, жақсара түскенлигин байқауға болады. Усы жағдайды С. Бағадырованың аты аталған еки монографиясы тууралы да айтыуға болады. Автор дәслепки изертлеген темасын басқаша формулировка астында қайтадан шығарып, оқыушыларға усынады. Проблеманың шешилиуі писип жетилиспей-ақ булайша хәрекетлер мәселеге жантасыудағы терең ойланбаушылықтан басқа хеш нәрсе емес.

Усы айтылғанларға байланыслы соңғы жыллардағы прозаға арналған монографияларға ортақ момонтлерди атап өтиу орынлы. Бул илимий изертлеу жұмысларындағы уқсаслық. Авторлар бир-биринен қанша бөлекленмен десе де, объектке алынған шығармалардың көлеми олардың, бул нийетлерине мүмкиншилик бермеген. Өйткени, көркем шығармалардың компонентлери бөлек-бөлек турған бир-биринен ғарезсиз нәрсе емес, прозаның өсиу жолларына тоқтағанда образға, характерге, тил мәселелерине, миллий хәм интернациональлыққа, конфликттиң характери менен өзіншеликлерине, жазыушының стилине, оның көп түрлилигине тоқтамай өтиу мүмкин болмай қалғанлықтан, қәле, қәлемге биринши айтқанын екіншиси ямаса үшіншиси басқаша формада, бирақ, сол мазмунда қайталауға

мәжбүр. Булайша болыуының тағы бир себеби, изертлеуге алынған объекттиң тарлығынан да көринеди. 4-5 романның этирапында 3-4 изертлеудің оның үстине докторлық жұмыс сыпатындағы темалардың қурылыуы объекттиң таршылығына соқтырмай қоймайды. Улыуа мәлим теориялық мәселелерге тартылатуғын әдебият материалының кем соғып атырғанлығы соннан. Сонлықтан да биз жоқарыда айтқан жұмысларға кең жууақлаулар, терең синтезлик таллаулар жетиспейди.

С. Бағадырованың «Фольклор хәм қарақалпақ-совет прозасы» деп аталған мийнети соңғы жыллардағы жетискенликлеримизге киреди. Онда көп ғана теориялық мәселелер ортаға қойылған. Бүгинги прозаның рауажланыуында фольклор дәстүри қарастырылған, көп жағдайда автор оларды дурыс шешеди. Деген менен, улыуа қарағанда тәуір орынланған жұмыста да кемшилликлер бар. Изертлеудің проблематикасының әхмийетлилиги дау туудырмайды, ол жақсы планластырылған, бирақ, қарақалпақ әдебиятының тәжірийбесинен гөре автордың басқа тууысқан халықлардың әдебиятларының бурыннан исленген тәжірийбелери көп қызықтырады, ал қарақалпақ әдебиятының материаллары тийкарғы емес, жанапайлық хызмет атқарады.

Әдебиятшы Ә. Насруллаев изертлеулердин бундай усылынан шетлеп, бир жазыушының творчествосының мысалында оған өз заманласларының шығармаларын тартып традиция хәм заманагөйлик хәққында ис алып барған. Жұмыстың орайы Жолмурза Аймурзаевтың творчествосы, оның көп жанрлық шығармалары. Бундай практика, изертлеу жұмысларында белгили дәрежеде ушырасады.

Егерде Ә. Насруллаевтың буннан бурынғы жазылған «Жолмурза Аймурзаевтың драматургиясы» (1977) мийнети менен сөз етип отырған «Традиция хәм заманагөйлик» (1985) китаптары тутас алғанда белгили жазыушының творчестволық лабораториясын ашыуға мүмкиншилик бергенлигин байқауға болар еди. Бирақта практикалық таллау орнына жазыушының творчествосын бир тәрепке тәриплеуге бейимлиликти де көрмеу мүмкин емес. Қойылған темалардың өзи-ақ бундәлиллеп турады. Мәселен, «Дәслепки лирикалық қосықларда традиция хәм новаторлық», «Поэзияда идеаль

тәріптеулерден реаль типлестіріуге». «Прозадағы дәлелки ізлениулер, новаторлық басламалар», «Қахарманлық жыллар прозасында новаторлық», х. т. б. Әдебий таллауға қойылатуғын күшлі талап тийкарында қарасақ, ойласыққа шақыратуғын моментлер тек бул китапта ғана емес, басқа мийнетлерден де табылуы сөзсиз.

ӘДЕБИИ-КРИТИКАЛЫҚ ОЙ-ПИКИРЛЕРДИҢ РАУАЖЛАНЫУЫ

Мектептер ушын әдебияттан программа жасау, хрестоматиялар дүзиу, сабақлықтарын жазуға хәм қарақалпақ әдебиятын дәуірлерге бөлип қарастыруу арқалы, оны системалы үйрениуге кең мүмкиншилик туўдырды. Оқыу китаптарын, хрестоматияларын дүзиу хәм сабақлықтар жазуу, әлбетте, практикалық зәрүрликтен келип шықты. Мектеп оқыўшыларына, орта дәрежелі оқыў орынларының хәм институт, соң университет студентлерине қарақалпақ әдебиятынан системалы мағлыұмат беріу, оларды әдебий-педагогикалық түсиниклер менен қуралландыруу оғада жуўапкерли мәмлекетлик жумыс еди. Бул тараўда әдебият критикасы да, әдебияттаныу илими де бир-бири менен қол уласып, ең жуўапкерли, қыйын мәселени шешіуға актив киристи.

Бул ушын да қыйыншылықтарды жеңіу керек болды: таярлықлы қәниге кадрлар жоқ еди, сонлықтан тәжірийбеси аз болса да дәслепки интеллигентлер, жазушыларды усы жумысқа жәмлеуға үлкен әхмийет берилди. С. Мәжитовтың «оқыу китабы» ең дәслепки баслама болып, ол 1925-жылы басылып шықты, ал 1928-жылы оның «Қарақалпақ әдебият жыйнағы» басылды. 30-жыллардың ишинде Қ. Айымбетов, А. Бегиновлардың қатнасуы менен 3-4-класслар ушын әдебият хрестоматиясы Москвада басылып шықты.

Сөйтип, басланғыш класслар аз да болса, ана тилинде оқыу китаптары менен тәмийинленди. 40-жыллардың ишинде толық емес орта мектептер ушын И. Сағитовтың, Н. Дәуқараевтың әдебият хрестоматиялары басылды. Бул китаптарда қарақалпақ әдебияты бойынша оқыўшылардың жас өзгешелигине байланыс-лы дәслепки элементар мағлыұматлар берилди, жа-

зыўшы шайырлардың өмирбаянын шығармаларынан үзиндилер, соны өзлестіриуди жеңиллетіу ушын сораулар берилген еди.

60-жыллардың биринши ярымында-ақ, орта мектептердің 8-9-10-классларына арналған қарақалпақ әдебиятының программасы (1949), сабақлықтары (8-класс, 1950), 9-класс, 1952; 10-класс, (1950) басылып шықты. «Урысқа шекем жети жыллық мектептер ушын әдебият бойынша оқыу қуралларын дүзиу тараўында дәслепки адымлар исленген болса, хәзир бул тараўдағы жумыстарды белгили дәрежеде турақласты, деп айтыу мүмкин... булардың барлығы әдебият илимин байытып, әдебият тарийхын жасауға бақалы материаллар беріу менен бирге, республика мектептеринде әдебият оқытуу исин бир тәртипке салууда да үлкен практикалық әхмийетке ие болды.¹» Мектеп сабақлықтары тарийхый-хронологиялық, ал жети жыллық хрестоматиялары тийкарынан тематикалық принцип бойынша жасалды. Әлбетте, бул жағдайлар сол қураллардың материалларының илимий-педагогикалық характеринен келип шықты.

Әдебият тарийхына арналған сабақлықтар да әдебият тарийхы бойынша бөлистірип берилди: 8-класс-та тийкарынан қарақалпақ ауыз әдебиятының түрлери, 9-класс-та революцияға шекемги қарақалпақ шайырлары, 10-класс-та қарақалпақ-совет әдебияты. Усы принцип оншелли көп өзгериссиз күни бүгінге шекем сақланып киятыр.

Қарақалпақ әдебияты бойынша жасалған оқыу қуралларының бир айрықшалықтары буларда рус әдебияты, туўысқан халықтар әдебиятының ең жақсы үлгилери де берилип барылды.

Әдебият программасы менен оқыу қуралларын жасауда бизиң авторларымыз туўысқан халықтардың тәжірийбелерин, өзлериниң бар мүмкиншиликлерин пайдаланды, сонлықтан да дәслепки жылдары жасалған сабақлықтар кем-кемнен жақсарып барғанлығы сөзсиз, өйткени, көпшиликтин пикирине байланыс-лы материаллардың орналасу тәртиплери жақсарды, китапқа монографиялық тема болып кирген жазушылар ирикденип алынды т. б.

¹. «Совет Қарақалпақстаны», №238, 1956-жыл.

1950-жылы И. Сағитовтың «Қарақалпақ-совет әдебиатының хрестоматиясы» деген мұғаллимдер институты менен педучилищелерге арналған кітабы басылды. Әлбетте, автордың өзінің ескерткеніндей-ақ, қолда бар материалдардың азлығы оның ұлыма мазмұны құрылысына да тәсірін тийгізген, кітапқа кірген шайырлар жетерлі таңланбаған, әсіресе, қарақалпақ-совет әдебиаты туралы берілген очеркте әдебиет рауажлануының этаптары толық емес. Бұл момент 1950-жылы басылып шыққан «Қарақалпақ-совет әдебиатының» сабақлығында қайталанды.

Революцияға шекемгі әдебиетте дәуірлестірілуде бір қатар кемшіліктер орын алды. Бұл әдебиетті хәр ким өзінше атап, оған хәр түрлі ат тағып келді. Мәселен, биреулер оны «классик әдебиет» десе, екінші биреулер «18-19-әсирдегі қарақалпақ әдебиаты», ал үшінші жолдаслар «Революцияға шекемгі әдебиет» деп атайды. Булайша терминге әхмийет бермеушілік, айрықша оны оқытуы исинде үлкен шалалықты келтиріп шығарды. Усыған қосымша, тутас әдебиеттің мазмұнына сәйкес емес пікірлердің айтылуын да көреміз. (мысалы, оны «ярым фольклорлық», «ярым жазба әдебиетлік» деп атау).

Сөйтіп, қарақалпақ әдебиатын дәуірлестіріу мәселесі бирден дурыс шешимін таба алмады, ал сонырақ (50-жыллардың ақырларында) белгилі тәртіпке түсті. Революцияға шекемгі қарақалпақ классик әдебиаты Н. Дәуқараев тәрәпинен ісленген дәуірлестіріу принципі бойынша үйренілді:

1. XVIII әсирдегі қарақалпақ әдебиаты.

2. XIX әсирдегі қарақалпақ әдебиаты.

3. XIX әсирдің ақыры хәм XX әсирдің басларындағы қарақалпақ әдебиаты.

Әлбетте, булайша дәуірлестіріу сол уақыттағы изертлеулердің нәтижесинде анықланған материаларға ғана негизленді, ал соңғы жыллары әдебиет тарихшыларының пікірлері ол уақытта бизге туйық, түсиниксиз нәрсе болып келді. Сонлықтан да хәзирги уақытлары (70-жылары) көтеріліп атырған қарақалпақ әдебиатын XIV-XV әсирлерден баслау ҳаққындағы пікірлер әдебиет илиминің өскенлигинің унамлы көринисі болыу керек.

Қарақалпақ-совет әдебиатын дәуірлерге бөлиу мә-

селесин де хәр ким тәрәпинен хәр түрлі пикирлер айтылып келгенлигин көреміз. Бұл мәселе туралы биз қарақалпақ-совет әдебиатының өзіне тән болған өзгешеликлерине итибар беріуимиз, оның республикамыздың рауажлануы жолынан ғәрәзлі болған өзгешеликлерине қарауымыз керек. Хәр бир миллет әдебиатының басқа миллетлерге ұқсамаған өзінің тарихый рауажлануынан ғәрәзлі болған белгилері болады. Мәселен, рус болмаса украин әдебиетлары менен қарақалпақ-совет әдебиатының рауажлануы басқышлары бирдей емес. Олай болса, ол халықлардың советлик әдебиатына тиккелей көширіу де қәте. Әлбетте, булардың көп миллетли совет әдебиетлары сыпатында көп ғана идеялық ұқсаслығы, методы жағынан бирлиги бар.

Мине, усы жағдайларды есапқа алмаушылықтың нәтижесинде қарақалпақ-совет әдебиатын дәуирге бөлиуде бизде бир қатар ири кемшіліктер, қәтелер де жиберилди, яғный қарақалпақ жағдайының әдебиет процесі дыққатқа алынбады. Мәселен, 30-жыллардың ишинде шайыр Айтбай Матякубов «Мийнеткеш қарақалпақ»¹ газетасы бетинде қарақалпақ-совет әдебиатының баслануын 1916-жылға туура келеди, деп тастыйықлайды. Революция орнамастан бурын қарақалпақ-совет әдебиаты туралы пикир жүритиудің мүмкин емеслигин ол ядынан шығарған. А. Бегимов өзінің бир қатар мақалаларында қарақалпақ-совет әдебиатын 1924-жылдан баслайды.² Ал оған шекем қарақалпақ халқы совет әдебиатына ийе болмады ма, деген сорау өзінен-өзі келип шығады. Автордың қарақалпақ-совет әдебиатын дәуирге бөлиуі тийкарынан қәте болғанындай-ақ, оның сол дәуирди характерлеуінің өзинде де қәтелик орын алғанлығын ескертип өткимиз келеди.

Қарақалпақ-совет әдебиатын дәуірлерге бөлиудеги бұл алалық орта мектеплерге арналған оқыу кітапларында да, жазылған бир қатар мийнетлерде де орын алды. Дурысында да хәр бир әдебиеттің, соның ишинде қарақалпақ-совет әдебиатының дәуирге бөлинуі оның ең ири фактлері негизинде, рауажлануы хәм

1. «Мийнеткеш қарақалпақ», №55, 1930-жыл.

2. «Қызыл Қарақалпақстан» №25, 26, 1932-жыл.

өсиуі тийкарында болуы керек. Хәр бир дәуірдің өзіне тән болған характерли белгиси есапқа алынуы тийис. Усы өзгешеликтерди есапқа алғанда қарақалпақ-совет әдебияты бес этапқа бөлинип үйренилип киятыр.

Биринши дәуір—Қарақалпақстанда совет әдебиятының дәреген күнинен баслап тап 1929-жылға шекемги уақытты өз ишине алады. Октябрь революциясының жеңиси менен майданға келген әдебиятымыз жаңа дәуірдің жыршысы болып, жаңа қурылып атырған советлик қурылысқа актив араласты, оның баслы темаларының өзи сол дәуірдің характерли жағынан келип шықты. Халыққа бахыт әперген Октябрди, Коммунистлер партиясын жырлау, Қызыл Армияны, жаңа өмирге аяқ басқан қарақалпақ дийханларының турмысын сүүретлеу болды, әдебиятымыздың бас қаҳарманы жаңа адам болды. Бул дәуірде поэзия жетекши орын ийелеп, басқа жанрлардың жаңа көрине баслаған уақты еди.

Екинши дәуір-урысқа шекемги тарийхый бес жыллықлар дәуирин өз ишине алады (1929-1941). Бул Қарақалпақстан жағдайында колхозласыудың басланып, халықлық энтузиазмның күшли көринген дәуири болды, биринши хәм екинши бес жыллық планлар мүддетинен бурын орынланды. Қарақалпақ-совет әдебияты әдебияттың барлық жанрлары бойынша раўажланды. Оның биринши дәуиринде ушырасқан кемшиликлерди сапластырып, әдебият жанрларының жетискен уақты болды. Қарақалпақ әдебиятының социалистлик реализм методын ислеудеги ири жетискенлигиниң көринген дәуири еди. Әдебияттың баслы қаҳарманы мийнет адамлары болды.

Үшинши дәуір—Уллы Уатандарлық урыс дәуири (1941-1945). Бул жыллары қарақалпақ-совет әдебияты душпанға қарсы халық қәҳериниң ашық сәўлелениуи болып, оның тийкаргы темасы душпан үстинен жеңисти жақынлатыуға шақырыу, халықлар дослығын пропагандалаудан ибарат еди.

Төртинши дәуір—Уллы Уатандарлық урыстан соңғы дәуирди (1945—1956) өз ишине алады. Бул жыллар қарақалпақ-совет әдебиятының прозаның көлемли шығармалары менен толысқан уақты еди. Бундай өскенликти қарақалпақ-совет әдебияты бурын-соңғы бил-

ген емес. Әдебияттың темасы—халқымыздың пидәкерлик мийнети, парахатшылық ушын гүрестен ибарат болды.

Бесинши дәуір—хәзирги уақытты (1956—1980) өз ишине алады. Бул қарақалпақ әдебиятының хәр тәреп-леме раўажланып жетискен уақты. Оның тууысқан әдебиятлар менен өз-ара байланысы күшейди хәм беккемленди, ең жақсы шығармаларымыз союзлық аренаға шықты. Көркем проза салмақдлы орынға өтті. Әдебиятаныу илими белгили дәрежеде раўажланды, әдебий сый жетилисти. Әдебий процесс өз почеркине ийе талантлы жазыушылар менен толысты.

Мектеп сабақлықларын жазыу мәселеси енди күн тәртибине жоқарғы оқыу орны ушын әдебият тарийхынан қолланбалар, сабақлықлар таярлау менен ушласты. «Қарақалпақ фольклоры», революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты, қарақалпақ-совет әдебиятының тарийхы бойынша сабақлықлар әдебий-критикалық ой-пикир менен әдебият илиминиң әдеуир жетискенлигин көрсетеди, булар, әлбетте, биринши тәжирийбе. Соған қарамастан, олар уақытқа байланыссы жақсарып, дүзелип баратырғанына гүманланыуға болмайды. Соның менен бирге хәр бир сабақлықлардағы материаллар монографиялық темалар китап авторларының изертлеулерди тийкарында жүзеге келгенлигин, булардың сабақлықлардың талабына хәм мүмкиншилигине қарай қайта исленип, ықшамланғанлығын, системаластырылғанлығын да есапқа алыу керек.

Улыўма жоқарғы оқыу орны ушын таярланған оқыу қуралларының әдеуир жаңалық екенлиги, әдебий критика менен әдебият илиминиң жетискенликлерин пропагандалаудағы орнын мойынлаған жағдайда да қарақалпақ әдебият тарийхының бай материалларын анық хәм түсиникли жеткериде, шығармалардың, эстетикалық күшин ашып бериде, көркемлик сапасын анализлеуде орыналып атырған елеули кемшиликлериниң бар екенлигин бийкарлауға болмайды. «Қарақалпақ фольклоры» (авторлары Қ. Мақсетов, Ә. Тәжимуратов) сабақлығы тийкарынан «қарақалпақ фольклоры тарийхының очерклери» (1977) атлы китаптың қурылысын, таллау принциплерин қайталайды. Қарақалпақ дәстанлары программаға сәйкес системалы рәуиште талланбаған, улыўма образлық тақыллетте берилген.

Сөйтіп сабақлыққа тән принциптер сақланбаған. Дұрыс, сабақлықтардың, изертлеулер тийкарында жазылуы пайдалы, бірақ улыма изертлеу менен сабақлық арасындағы айырмашылықты умытуға, бийкарлауға болмайды.

Ал «Қарақалпақ әдебияты тарийхы» (1983) сабақлығына келсек, бунда басқа характердеги кемшиликлер бар екенлиги байқалады. Сабақлық өзлестиріуға қыйыншылық туұдырады, оған теориялық жақтан ықшамлылық жетиспейди, материаллардың мазмұнынан баянлау басым, таллауға алынған шығармалар программаға сәйкес талланбағанлықтан өзлестиріу ушын тийкарғысы қайсы? Екинши дәрежеси қайсы, аңласылмайды. Материаллардың баянланыу стили жақсылап ойласылмаған биргелки, системалылық жоқ.

«Қарақалпақ-совет әдебияты» (1979) авторлар коллективиниң мийнети. Соған қарамастан ол «Қарақалпақ-совет әдебиятының тарийхы» (1981) деп аталатуғын рус тилиндеги китаптың қарақалпақ нұсқасы, оған оқыу программасына байланысly қарастырыу жетиспеген. Жоқарыдағыдай кемшилик бунда әлле қайда көбирек.

Демек, оқыу қураллары, жоқарыдағы айтқанымыздай, буннан былай жетилистирип барылуыды талап етеди хәм әдебий-критикалық әдебияттаныу тарауында оны жақсартып барыу ұазыйпасы күн тәртібине қойылып отыр.

Бұл кітаптың мақсаты — қарақалпақ әдебиятының тарихын зерттеу, оның даму заңдылықтарын анықтау, әдебий критикалық әдебияттаныу тарауында оны жақсартып барыу ұазыйпасы күн тәртібине қойылып отыр.

МАЗМУНЫ

Әдебият сыны тарийхына улыма кирисиу

Әдебий сынынң мазмұны, мәніси хәм ұазыйпалары	3
Халық творчествосында хәм революцияға шекемги әдебиятта критикалық элементлер	6

Биринши бөлим

Қарақалпақ әдебий критикасы менен әдебият илиминиң дәреу хәм қәлиплесиу жыллары (30-жыллар)	
Әдебий критиканың пайда болуы хәм қәлиплесиуи	22
Әдебий мийрасларды жыйнау хәм критика	
Әдебият илиминиң дәслепки қәдемлери	54

Екинши бөлим

Уллы Ұатандарлық урыс жыллары хәм урыстан кейинги дәуирдеги әдебий критика хәм әдебият илими (40-50-жыллар).	66
Әдебий-тарийхий процессти изертлеудеги адымлар	113

Үшинши бөлим

Хәзирги дәуирдеги әдебий критика хәм әдебият илими (60-80-жыллар)	
Әдебий-критикалық ой-пикирдиң рауажланыуындағы изленислер	142
Хәзирги поэзия хәм әдебий критика	166
Әдебий критикада қарақалпақ прозасының мәселелери	189
Драматургия хәм әдебий критика	229
Әдебият илиминиң рауажланыуы (1960-1980-жыллар)	255
Әдебий-критикалық ой-пикирлердиң рауажланыуы	286